

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI

B. A. Abdukarimov

Ichki savdo iqtisodiyoti

O‘zbekiston Respublikasining Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan
«Iqtisodiyot» ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan

Toshkent – 2008

Abdukarimov B.A. Ichki savdo iqtisodiyoti. Darslik II qism T., «Fan va texnologiya», 2008.

Taqrizchilar: i.f.d.prof. Ahmadjon Soliyevich Soliyev, i.f.n., dots.Erkin Saydiyevich Fayziyev.

Ushbu darslikning maqsadi talabalarga savdo korxonalarini faoliyati bo'yicha chuqur bilimlar berish; ularning ko'satkichlarini tahlil qilish usullarini chuqur o'rganishni ta'minlash; bozor munosabatlari shakllanayotgan sharoitda savdo va ommaviy ovqatlanish sohalarining prognozlash va rejalashtirish usul-uslublarini bayon etish; ularni amaliyotda qo'llash yo'llarini talabalarga tushuntirish, bozor kon'yunkturasidagi o'zgarishlarni baholay bilish; tijorat muammolarini hal qilishga ijodiy yondoshish; ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy islohatlarni savdo va ommaviy ovqatlanish sohalarida amalga oshirilishi yuzasidan strategik va joriy qarorlarni ishlab chiqish, ularni amaliyotda ijrosini ta'minlash, savdo va ommaviy ovqatlanishni ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini aniqlash kabi masalalar to'g'risida nazariy va metodologik bilimlarga, ko'nikmalarga ega bo'lishini ta'minlashdan iborat.

Darslikdan professor-o'qituvchilar, aspirantlar, aspirant-tadqiqotchilar, magistrlar, malaka oshirish kurslar tinglovchilari, rahbarlar va mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

Selyu nastoyashego uchebnika yavlyayetsya obespecheniye polucheniya nauchno-metodologicheskix znaniy i navikov v oblasti analiza deyatelnosti trgovix i predpriyatij obshestvennogo pitaniya: metodov prognozirovaniya i planirovaniya sferi deyatelnosti vsekh form predpriyatij sferi obrasheniya v usloviyax formirovaniya rinochnix otnosheniy; ix umeloye ispolzovaniye v prakticheskoy deyatelnosti; umet otsenivat kon'yunkturu rinka; tvorcheski podxodit k resheniyu kommercheskix problem; prinimat strategicheskiye i takticheskiye resheniya po sotsialno-ekonomicheskim, pravovim reformam, provodimim v sfere trgovli i obshestvennogo pitaniya; ix realizovat na praktike; povishat ix sotsialno-ekonomicheskuyu effektivnost i t.d.

Uchebnikom mogut polzovatsya prepodavateli visshix i srednix spetsialnix uchebnix zavedeniy, aspiranti, aspirant-soiskateli, magistri, slushateli kursov povisheniya kvalifikatsii, rukovoditeli i spetsialisti.

Mas'ul muharrir: i.f.d., professor Irisbek Ivatov.

«Fan va texnologiya» nashriyoti, 2008.

Ushbu darslik mening marhum otam
Abdukarim Madalboy o'g'li va

onam Orzuxon Shokirxon qizi
xotirasiga bag'ishlangan.

Kirish

Darslikni chop etish ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchi qismida fanning namunaviy dasturidagi o'nta mavzu yoritilgan (Toshkent. «Fan va texnologiyalar», 2007.). Darslikning ikkinchi qismi «Savdoda ish haqi», «Muomala harajatlari», «Daromad, foyda va rentabellik» va ommaviy ovqatlanish sohasi korxonalarining iqtisodiyotini xususiyatlarini yoritishga bag'ishlangan.

Darslikda barcha mavzular bozor iqtisodiyoti xususiyatlaridan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasida o'tkazilayotgan ijtimoiy, iqtisodiy va huquqiy islohatlarni savdo va ommaviy ovqatlanish sohasida joriy qilinish jarayonini namunaviy dastur talablaridan kelib chiqqan holda yoritish, muammolari va yechimlari to'g'risida muallifning fikr va muloiiazalarini bildirish asosida yozildi.

O'zbekiston Respublikasida bozor iqtisodiyoti munosabatlarini shakllantirish, ko'pmulkchilikni tashkil qilish, ularning asosida bozorning infratuzilmasini yaratish, jamiyatni iqtisodiy mexanizmini tubdan yangilashga olib keldi. Bu jarayonda savdo va ommaviy ovqatlanish sohasini iqtisodiy munosabatlari, axborot tizimi va huquqiy muhiti bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashtirilmoqda.

Ushbu sharoit savdo va ommaviy ovqatlanish sohasi korxonalari va shaiobchalarining mohiyati, tabiati, tovarlar va xizmatlar bozoridagi o'rni, mavšeini va ahamiyatini tubdan yangilanishga olib keldi.

Bu jarayonda ro'y berayotgan ayrim xodisalarni misolga keltiramiz.

Ular quyidagilardan iborat:

birinchidan, savdo va ommaviy ovqatlanish sohasida bozor iqtisodiyotiga o'tishning boshlanjich davrida mulk munosabatlari tubdan o'zgartirildi, xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish sohada amalga oshirildi;

ikkinchidan, ushbu sohalarda davlat va kooperativ tizimlarni monopol faoliyatiga barham berildi;

uchinchidan, savdo va ommaviy ovqatlanish korxonalari va shaiobchalarining maqsad va vazifalari, oldingi ma'muriy-boshqaruv tizimidagiga nisbatan butunlay yangi tus oldi;

to'rtinchidan, bozor iqtisodiyoti savdo va ommaviy ovqatlanish sohasi korxonalari va shaiobchalari faoliyatni yuritish tartibi yangiladi va bu sohalarda tadbirkorlik biznesi shakllandi;

beshinchidan, ushbu sohalarda har xil tashkiliy-huquqiy shakllar vujudga keldi;

oltinchidan, bu sohalar faoliyatida tashqi muhit o'zgardi, ularning mikro, mezo va makro darajadagi aloqalari bozor iqtisodiyoti sharoitiga moslashtirildi;

ettinchidan, ushbu sohalarning iqtisodiy mexanizmi tubdan o'zgardi. Bular faoliyatida ma'muriy tarzda tovar taqsimotlari ko'rsatkichlarini rejalashtirish o'rniga iqtisodiy usullarni ishlatish, iqtisodiy erkinlik, mustaqil boshqarish, mulkni tasarruf qilish va unga egalik, o'z resurlarini mustaqil ishlatish, iqtisodiy va huquqiy javobgarlik kabilar kirib keldi.

Bunday sharoitda korxonalar va shaiobchalarning iqtisodiy-moliyaviy barqarorligi, tijoriy yutuqlari ular faoliyatining samarasiga bog'liq.

Ushbu masalani hal qilish sohadagi kadrlar malakasi, kasbiy mahorati va ko'nikmalariga bog'liq.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, ushbu sohalar uchun yuqori malakali iqtisodchilar va menejerlar, marketologlarni tayyorlash, ularga boshqaruv va iqtisodiyot to'g'risida chuqur bilimlar va ko'nikmalar berish muhim ahamiyat topadi.

Shu bilan bo'lish iolda «Ichki savdo iqtisodiyoti» fanini o'qitish, bozor iqtisodiyotiga mos holda uning tarkibini shakllantirish va mazmunini yoritish muhim ahamiyatga ega. Bularning hammasi muallifni «Ichki savdo iqtisodiyoti» fanidan o'zbek tilida ilk bor ushbu darslikni tayyorlashga undadi.

Ushbu darslik keltirilgan vazifalarni ado etish borasida soha kadrlarini iqtisodiy bilimlar darajasini oshirishda baholi qudrat xizmat qiladi degan umiddamiz.

Ushbu darslik bo'yicha fikrlar va mulohazalar bo'lsa, siz o'quvchilarning xolis taklif va tavsiyalariningizni kutib qolamiz va oldindan minnaddorchilik bildiramiz.

11-Bob. Savdoda ish haqi.

11.1 Ish haqi tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.

11.2 Ish haqini tashkil qilish qoidalari.

11.3 Ish haqining shakllari, tizimi va iisoblash usullari.

11.4 Ish haqi fondini tahlili (omillar).

11.5 Ish haqi fondini rejalashtirish.

11.1 Ish haqi tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.

Ish haqi iqtisodiyotda tashqi ko‘rinishdan bajarilgan ishni ish beruvchi tomonidan, mehnat harajatlari natijasiga qarab, pul sifatida to‘lanadigan, ishchini rag‘batlantirishning puldagi ifodasidir. Lekin, bunday tarif yuzaki va uni ichki tabiatining mohiyatini yoritmaydi.

Sotsialistik jamiyat davrida ish haqiga davlat tomonidan ishchilarni moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini qondirish uchun mehnatni son va sifatiga qarab taqsimlanadigan milliy daromadning bir qismi sifatida qaralgan. Bunday tarif o‘sha davrning ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlari tavsifiga va ma‘muriy boshqaruv tizimiga mos kelgan.

Bozor iqtisodiyoti ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning mazmunini tubdan o‘zgartirishga olib keldi va bozor iqtisodiyotiga mos iqtisodiy dastaklarni vujudga keltirdi. Lekin hozirgi iqtisodiy va ommaviy adabiyotlarda iqtisodiy kategoriyalarga, jumladan ish haqiga nisbatan yagona fikr yo‘q. Ularning mazmuniga har hil ta‘riflar berilishi, turli xil yoritilishga olib kelmoqda. Shu sababli biz ish haqiga berilgan ayrim ta‘riflarni keltirishni lozim topdik. O.Ye. Luchinin «Statistika v rinochnoy ekonomike» (Rostov-na-donu. «Feniks», 2006) ish haqiga quydagicha ta‘rif beradi: «Ish haqi – ijtimoiy zaruriy mehnatning son va sifatiga bog‘liq holda ishchining mehnat daromadidir» (382 b).

G.X. Gender, N.I. Vedernikovalar «Oplata truda v uprejdeniyax byudjetnoy sferi» (Sankt – Peterburg, «Piter», 2003) ish haqining mohiyatini yoritishda «... bozor iqtisodiyotida ish xaqi mehnat resursi bahosi (ishchi kuchi)» deb ta‘riflaydi.

O‘zbekiston Makroiqtisodiyot va Statistika Vazirligining 1998 yil 26 oktyabr №33 qarori bilan tasdiqlangan «Instruksiya po statistike chislennosti i zarabotnoy plate rabotayushix po naymu» da (Toshkent, 1999) ish haqi quyidagicha ta‘riflangan: ««Ish haqi» tushunchasi pul va natural shakldagi barcha

turdagi maoshlarni (va har xil mukofotlar, ustamalar, qo‘shimchalar, ijtimoiy imtiyozlar)ni... qamraydi».

O‘zbekiston Respublikasining mehnat kodeksida ish haqi atamasi ishlatilmagan, unda «Mehnat haqi» ish haqi mazmunida ishlatilgan. Kodeksning 153-moddasida «Mehnat haqining miqdori ish beruvchi bilan xodim o‘rtasidagi kelishuviga binoan belgilanadi deb ta’kidlanadi.

Mehnat haqi shakli va tizimlari, mukofotlar, qo‘shimcha to‘lovlar, ustamalar, rag‘batlantirish tarzdagi to‘lovlar, jamoa shartnomalarida, shuningdek ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi qo‘mitasi tomonidan qabul qilinadigan boshqa lokal iujjatlarda belgilanadi. Mehnat haqi, qoida tariqasida pul shaklida to‘lanadi. Mehnat haqini natura shaklida to‘lash taqiqlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Hukumati tomonidan belgilangan holda bundan mustasno» - deb yozilgan.

Ish haqiga ta’luqli chet el adabiyotlarda berilgan boshqa ta’riflarning ayrimlarini keltiramiz. Ularda:

Ish haqi – bu mehnat bahosi; bu ishchi kuchi bahosi; bu mehnat xizmatlari bahosi; bu iqtisodiy rentaning shakli; bu ishchi kuchini ijarasi uchun to‘lov kabi ta’riflar keltirilgan.

Bunday ta’riflarni yuzlab keltirish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, ish haqi nihoyatda murakkab iqtisodiy kategoriya ekanligiga shubha tug‘ilmaydi.

Ushbu masala yuzasidan biz o‘z mulohazalarimizni bildirib o‘tamiz.

Ish haqi nazariy jihatdan tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy kategoriyadir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida har xil moddiy ne‘matlar qatorida ishchi kuchi oldi-sotdi predmeti sifatida mehnat bozori ob’ektiga aylanadi. Ishchi kuchi oldi-sotdi predmeti sifatida iste’mol qiymatga va qiymatga ega bo‘lishi kerak. Ushbu tushunchalar boshqa moddiy ne‘matlar iste’mol qiymati va qiymati tushunchalariga nisbatan farq qilib, juda murakkab va iqtisodiy-statistik nuqtai nazardan hisobga olinishi alaqancha murakkabdir.

Ko'p hollarda ishchi kuchi va mehnat tovar deb ishlatiladi. Aslida tovarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatidan kelib chiqilsa, ishchi kuchi va uning mehnati boshqa tovarlardan shaklan va mazmunan farq qiladi.

Tovar deb o'zi uchun emas, sotish uchun ishlab chiqilgan mahsulotni tushunamiz. Oldi-sotdi natijasida tovarning egasi, undan foydalanish va tasarruf etish huquqi o'zgaradi. Tovar ayriboshlash jarayonidan chiqib, iste'mol jarayoniga o'tadi va iste'mol predmetiga aylanadi. U iste'molchilarning ehtiyojini qondiruvchi moddiy ne'mat sifatida xizmat qiladi.

Ishchi kuchi birinchidan, shaklan moddiy ne'mat emas, u ishlab chiqarish quvvati sifatida faoliyat ko'rsatuvchi jonli omildir;

ikkinchidan, u oldi-sotdi jarayonida o'zi sotilmaydi, unga egalik qilish huquqi o'zgarmaydi, bozorda mehnat resursi, mehnat jarayonida ishlatiladigan uning kasbiy mahorati, quvvati, ya'ni uning mehnat qobiliyati sotiladi;

uchinchidan, moddiy ne'matlarning oldi-sotdi jarayonida to'la qiymati (bu yerda to'la qiymat deganda, uning haqiqiy qiymati emas, ijtimoiy-zaruriy qiymati, ya'ni uning barcha omillar ta'siri natijasida shakllangan qiymatining puldagi ifodasi, ya'ni bahosi e'tiborga olingan), ayriboshlanadi, sotiladi. Ishchi kuchi atamasiga kelsak, unga mehnatining to'la qiymati to'lanmaydi, aksincha qiymatini bir qismi to'lanadi. Chunki, uning mehnati natijasida qo'shimcha qiymat yaratiladi.

Ishchi kuchi mehnatining zaruriy qismiga ish haqi to'lanadi, qo'shimcha qiymat yaratuvchi qismining qiymati ish beruvchi, ya'ni mulk egasi (davlat, jamoa, korxonalar, ish beruvchilar) hamda jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan qismida qoladi;

to'rtinchidan, moddiy ne'matlarning oldi-sotdi jarayoni biror bir laizada sodir bo'ladi, ishchi kuchi mehnatini oldi-sotdi jarayoni uzoq davrda sodir bo'ladi.

Ushbular nuqtai nazaridan kelib chiqib, ishchi kuchi, mehnat alohida, o'z xususiyatiga ega bo'lgan, oldi-sotdi jarayonining predmeti sifatida qaralishi lozim.

Bu borada ish bilan mehnatni farqlash zarur. Ishni ishchi kuchi, ya'ni uning mehnati, mehnat qilish qobiliyati bajaradi. Ish beruvchi ishchining bajargan

ishi uchun haq to'laydi. Shuning uchun ham rasmiy hujjatlarda ish haqi atamasi ishlatiladi.

Umuman olganda bozorda ishchining jismoniy va intellektual mehnat qilish qobiliyati sifatida, uning to'la qiymati to'lanmaydi, aksincha uni qiymating bir qismi - bahosi mehnat qilish jarayonida to'lanib boriladi.

Mehnat (6.4 mavzuga qaralsin) bu ishchilarning o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida amalga oshiriladigan ongli faoliyatidir.

Shunday qilib, ishchi kuchi yoki uning mehnatini umuman tovar sifatida tariflash ilmiy-nazariy nuqtai nazardan to'g'ri bo'lmaydi. Ishchi kuchining ongli faoliyati, uning jismoniy va intellektual mehnat qilish qobiliyati bozorda sotiladi va ana shu qobiliyat tovar bo'lib hisoblanadi.

Ish haqiga esa yuqorida keltirilgan tovar qiymatining bir qismining (zaruriy mehnat) puldagi ifodasi nuqtai nazardan qarash lozim.

Ish haqi ishchi mehnati motivatsiyasini va rag'batlantirishning shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Ish haqi, mehnat haqi kategoriyalari adabiyotlarda ko'p ishlatiladi, ayrimlar ularni sinonim qatorida ishlatadi¹, ayrimlar ularni farqlaydi. Bunga tegishli fikrlarni biz yuqorida ham keltirdik. Masalan, Yu.F. Yelizarov «Ekonomika organizatsii» darslikida (M., «Ekzamen», 2005) «...ish haqidan, mehnatga to'lov (mehnat haqi) kengroq tushuncha bo'lib, u ish haqidan tashqari har xil to'lovlar va imtiyozlarni o'z ichiga oladi» - deb ta'kidlaydi (115 bet). Muallifning ushbu fikrlariga qisman qo'shilgan holda quyidagi nazariy fikrlarni e'tirof etish zarur deb hisoblaymiz.

Haqiqatdan olganda har hil qo'shimcha to'lovlar ish haqining elementi hisoblanadi. Ish haqini bir necha xil elementlarga bo'lish mumkin. Ular asosan (bazali) ish haqi, ustamalar, qo'shimcha to'lovlar va ish haqining o'zgaruvchan qismidir (har xil rag'batlantiruvchi to'lovlar).

---

¹ Раицкий К.А. «Экономика предприятия». М., ИВЦ «Маркетинг», 1999.; Экономика предприятия (фирма), Коллектив авторов, М., ИНФА-М., 2004.; Ворст Й., Ревентлоу П., Экономика фирмы, М., Высшая школа, 1994.

Asosan ish haqi ishchining funksional vazifalarini har qanday sharoitda o'z vaqtida va sifatli bajarishi uchun to'lanadigan, belgilab qo'yilgan, doimiy to'lanadigan pul to'lovidir (ayrim iollarda natural holda bo'lishi ham mumkin).

Ustamalar va qo'shimcha to'lovlar ishchi mehnatining alohida shart sharoiti va mazmuni uchun to'lanadi. Masalan, mehnat staji, qo'shimcha funksiyalarni bajarganligi, kechqurun, dam olish va bayram kunlarida ishlaganligi uchun, ishlagan vaqtlari uchun to'lov, xududiy koeffitsiyentlar, og'ir sharoitlardagi ishlar uchun qo'shimchalar va hokozolar.

Ish haqining o'zgaruvchan qismi rejadan yuqori darajada bajarilgan ish natijalari uchun to'lanadi. Unga har xil mukofotlar kiradi. Masalan, tovar aylanishi rejasini ortig'icha bajargani uchun, biron davr (kvartal, yil) natijalari uchun to'lanadigan mukofotlar, bonus to'lovlar va iokozolar uchun.

Rasmiy statistikada «Ishchi kuchini saqlash uchun ketgan harajatlar» ko'rsatkichi ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkichni bizning fikrimizcha mehnat haqining zaruriy qismining šiyomatiga tenglashtirish mumkin.

Mehnat haqiga ish haqidan tashqari madaniy-oqartuv, sog'lomlashtirish, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash, ijtimoiy sug'urtalar, maxsus to'lovlar va boshqa harajat kabilar kiradi.

Mehnat haqining ijtimoiy paketi tarkibiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- har xil ijtimoiy to'lovlar;
- nomoddiy (pulsiz) imtiyozlar (har xil imtiyozlar, ish vaqtini moslashtirish, qo'shimcha mehnat ta'tilini berish, erta nafaqaga chiqarish va h.k.);
- firma, korxonaning aksiyalarni o'z ishchilariga sotish;
- mehnat sharoiti va mazmunini yaxshilash;
- ishda yaxshi ijtimoiy, psixologik muhitni yaratish;
- ishchilarni xizmat pog'onalaridan ko'tarilib borilishini ta'minlash;

Shunday qilib, «ish haqi» miqdori «mehnat haqi» mišdoridan («Ishchi kuchini saqlash uchun harajatlar») tarkibi bilan fašlanadi

Motivatsiya deganda ishchining faoliyat uchun ichki dunyoviy qiziqishini tushunish kerak. Motivatsiya inson ehtiyojini o'z mehnati faoliyati orqali qondirishga intilishidir. Mehnat faoliyati orqali inson o'zining nafaqat moddiy ehtiyojlarini, iamdada ijtimoiy ehtiyojini ham qondirishga intiladi (masalan, o'zini himoya qilish, do'stona munosabatlar, boshqalar hurmatiga sazovar bo'lish, shon-sharafga ega bo'lish, nufuz kabilar).

Ish haqi kategoriyasini nazariy va amaliy nuqtai nazardan nominal ish haqi va real ish haqiga ajratish zarur. Chunki ish haqining real miqdoriga inflyatsiya, baho kabi omillar salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ular natijasida nominal ish haqi - ish haqi pul hisobida o'zgarmay tursa, real ish haqi - olingan pulga sotib olinadigan tovarlar va xizmatlar miqdori kamayib boradi. Shuning uchun ham jaxon amaliyotida ish haqini indeksatsiya qilish qo'llaniladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat haqi yoki ish haqini talqin qilganda, bizning fikrimizcha quyidagi nazariy masalalarni e'tiborga olish zarur.

Ish haqi yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan xo'jalik sub'ektlari faoliyati bilan bog'lik bo'lib, u yollanma ishchilarga to'lanadi. Yakka tartibdagi yoki oilaviy tadbirkorlarda faoliyat (ish) yurituvchilar uchun mehnat natijasi qanday to'lanadi? Mehnat natijasi ish haqi sifatida namoyon bo'ladimi yoki boshqachami, degan savollar tug'iladi. Ushbu masala bo'yicha biz o'z fikr mulohazamizni bildirmoqchimiz.

Ushbu masalaga nazariy nuqtai nazardan yondashsak bunday xo'jalik sub'ektlari uchun ish haqi kategoriyasi mazmunan mos kelmaydi.

Ular uchun mehnat faoliyati natijasidan olingan daromad kategoriyasini ishlatish maqsadga muvofiqdir. Masalan, yakka tartibda ishlayotgan tadbirkorning daromadi, oilaning ish faoliyatidan olgan daromadi. Ushbu daromadni nazariy va amaliy jihatdan yoritishda ularni ikki qismga bo'lib qarash kerak. Ya'ni, daromadning bir qismi shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi. Uni shaxsiy iste'mol fondi deb yuritish va ularning ish haqiga tenglashtirish mumkin.

Daromadning ikkinchi qismi faoliyatni kengaytirish yoki takomillashtirish uchun mo'ljallangan bo'lib, uni jamg'arish fondi deb atash mumkin.

Xuddi shunday shaxsiy tomorqalarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda mahsulotga to'lov sifatida ularni natural mahsulotlari xizmat qiladi. Bunda mahsulotning bir qismi bozorga chiqarilib qiymat shakli (pul)da namoyon bo'lishi, ikkinchi qismi urug'lik fondini tashkil qiladi. Yoki mahsulot oiladi natural shaklda ishlatilib, bir qismi iste'mol fondini ikkinchi qismi urug'lik fondini tashkil qiladi.

Bular ham mehnat haqi (to'lovi) bilan ish haqini o'rtasidagi farqlarni anglatuvchi belgilardan hisoblanadi.

Ish haqining mohiyati va ahamiyati uning iqtisodiy jarayonda bajarayotgan funksiyalaridan kelib chiqadi.

Ish haqi birinchidan, mehnatni moddiy rag'batlantirish funksiyasini bajaradi.

Bu funksiyani iqtisodiy deb ham aytish mumkin. Bu funksiya iqtisodiy deb yuritilsa ish haqini rag'batlantirish funksiyasiga kengroq qarash zarur bo'ladi. Masalan: ish haqining tabaqalanishi hamda aholining daromadi, harid qobiliyati, minimal ehtiyoj savatchasining shakllanishi masalalarini kiritish mumkin. Ushbu funksiyani bajarish orqali ish haqi mehnat motivatsiyasini ko'tarilishini ta'minlaydigan omil sifatida xizmat qiladi;

ikkinchidan, ishchi kuchini takror ishlab chiqarish funksiyasini bajaradi. Ish haqi haqiqatda ishchi kuchini (umuman insoniyatni) takror ishlab chiqarish uchun moddiy omil yaratuvchi vosita sifatida xizmat qiladi;

uchinchidan, ijtimoiy funksiyani bajaradi. Ish haqi aholining nafaqat moddiy, balki ijtimoiy ehtiyojlarini qondirish uchun ham xizmat qiladi. U orqali ijtimoiy haqiqatni ta'minlash mumkin, aholining yuqori xayot darajasi, ishchilar va ular oilasi xayotini sifati ta'minlanishiga erishiladi;

to'rtinchidan, hisob kitob funksiyasini bajaradi. Ish haqi orqali ishchining mehnat qilish qobiliyati, quvvati hisob-kitob qilinadi, baholanadi. Jamiyatda faoliyat ko'rsatayotgan har xil tarmoq, sohadagi ishchilarning mehnat qobiliyatini, ularning murakkabligi yoki soddaligini solishtirish imkoniyati tug'iladi. Ishlab chiqarish (ish, xizmat) jarayonida jonli mehnatning hissasini aniqlash imkonini

yaratadi. (masalan, tovar (ish, xizmat) bahosida, tannarxida, savdoda muomala harajatlarida va h.k.);

besinchi funksiyasiga taqsimotni kiritish zarur. Bu funksiya orqali ish haqi jamiyatda yaratilgan birinchidan, milliy daromadni aholi o'rtasida, ularning mehnatining son va sifat jihatlaridan kelib chiqib pul va natural shaklda taqsimlanishini; ikkinchidan, tovar va xizmatlarni real ish haqi sifatida aholi o'rtasida taqsimlanishi ta'minlanadi;

oltinchidan, ish haqi jamiyatni boshqarishda davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida ishlatiladi. Ish haqi tovarlar va xizmatlarni tarkibining asosiy elementlaridan biri. Qiymatning klassik formulasiga e'tibor berilsa $c + v + m$ ish haqi tovar va xizmatlar qiymatining ikkinchi elementi «v» sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbulardan kelib chiqib davlat «Minimal ish haqi»ni belgilash orqali, bahoni, talab va taklifni tartibga soladi, hamda inflyatsiyaning ta'sirini chegaralaydi;

ettinchidan, ish haqi siyosiy funksiyani ham bajaradi, masalan ish haqini kamaytirish aholi tomonidan norozichilikka, ish tashlashlarga olib keladi, bu esa siyosiy muhitni buzib yuboradi. Shu sababli ish haqining darajasini, uning holatini nafaqat iqtisodchilar, balki jamiyat xolatini o'rganuvchi siyosatchilar, davlat arboblari, sotsiologlar, psixologlar va boshqa mutaxassislar ham chuqur o'rganishi zarur.

11.2 Ish haqini tashkil qilish qoidalari.

Ish haqining shakllanishi, hisob kitobi, belgilanishi jarayonida butun jahon amaliyotida qabul qilingan, ishlatilayotgan qoidalar mavjud. Ushbu qoidalarga ish beruvchi tomonidan rioya qilinishi, davlat, jamiyat, kasaba uyushma tashkilotlari hamda har bir ishchi tomonidan nazorat qilinishi va talab qilinishi mumkin.

Ushbu qoidalarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- mehnatni sifat va son jihatlarini hisobga olish, uni ishlab chiqarish (xizmat) natijalariga qarab rag‘batlantirish;
- ish haqini differenziatsiya qilish. Ushbu qoida ish haqini ishchining malakasi, mehnatining murakkabligi va soddaligiga, aqliy va jismoniy mehnatga, mehnat sharoitiga, mehnatni normallashtirish kabi hamda boshqa omillarni hisobga olgan holda belgilanishini talab qiladi:
- ish haqi har qanday xo‘jalik sub’ekti hodimlarining ijtimoiy himoyasini ta’minlash kerak;
- moddiy rag‘batlantirish shakllari, miqdori raqobatbardoshlikni ta’minlashi kerak;
- ish haqi davlat tomonidan belgilangan minimal ish haqi miqdoridan kam bo‘lmasligi kerak;
- real ish haqining muntazam oshirib borishni ta’minlash zarur. Nominal ish haqi o‘shish darajasi inflyatsiya darajasiga nisbatan yuqori bo‘lishini ta’minlash;
- mehnat unumdorligining o‘shish darajasi o‘rtacha ish haqining o‘shish darajasiga nisbatan yuqori bo‘lishini ta’minlash.

Ish haqini tashkil qilish qoidalarini ko‘rib chiqishda birinchi omil sifatida davlatning rolini e‘tiborga olish maqsadga muvofiq. Davlat ish haqi tizimini qonuniy normalar orqali boshqaradi, u ish haqini boshlang‘ich, bazis darajasini belgilaydi. Unga minimal ish haqi miqdori, minimal yashash darajasi kabi ko‘rsatkichlarni kiritish mumkin. Bulardan tashqari davlat ish kuni davomiyligini, mehnat ta’tili davrini va ularga to‘lov miqdorini belgilaydi. Davlat ishchi va ish beruvchilar o‘rtasidagi nizolarni sud orqali hal qiluvchi arbitor bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasida mehnatning huquqiy qonuniy iujjati sifatida O‘zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi hisoblanadi (Ushbu qonun O‘zbekiston Respublikasida 21 dekabr 1995 yili tasdiqlangan va 1996 yil 1 apreldan amalga tushgan). Ushbu mehnat kodeksining 16 moddasida mehnatkashlarning mehnat huquqlari, jumladan mehnat motivatsiyasi va vositalari belgilab qo‘yilgan.

Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

- mehnat haqini qonun bilan belgilab qo'yilgan minimal miqdordan kam bo'lmagan darajada olish;
- tasdiqlangan mehnat ta'tili va uni haqini olish, dam olish va bayram kunlari dam olish;
- mehnat shart-sharoiti, uning xavfsizligi va gigiyenasi ta'minlanishiga ega bo'lish;
- mehnat faoliyati bilan bog'liq zararlarning qoplanishi;
- qonun bilan belgilangan ijtimoiy imtiyozlardan foydalanish va h.k.

Ish beruvchi va ishlovchining o'rtasidagi ijtimoiy-mehnat munosabatlari va ish haqi masalalari xo'jalik sub'ektlarining ichida tuzilgan mehnat shartnomasi bilan tartibga solinadi. Ushbu shartnomada mehnat sharoiti, ish haqi, uy joy va meditsina ta'minoti, kafillar va imtiyozlar kabilar o'z aksini topadi. Shartnomalar muddatsiz, biron muddatga (besh yilga) yoki biron ishni bajarish davriga tuziladi.

11.3 Ish haqining shakllari, tizimi va hisoblash usullari.

Jaxon amaliyotida ish haqini hisob kitob qilish uchun tan olingan ish haqi shakli va tizimi yaratilgan.

Ish haqi quyidagi ikki shakldan iborat:

- vaqtbay ish haqi;
- ishbay ish haqi:

Ish haqi ikki hil tizimda, ya'ni tarifli va tarifsiz tizimda amal qiladi.

Vaqtbay ish haqi oddiy vaqtbay (soat, kun, xafta, oy) va vaqtbay – mukofotli tizimlarga bo'linadi.

Ishbay ish haqi esa oddiy (bevosita) ishbay, ishbay-mukofatli, bilvosita- ishboy, akkord tizimlariga bo'linadi.

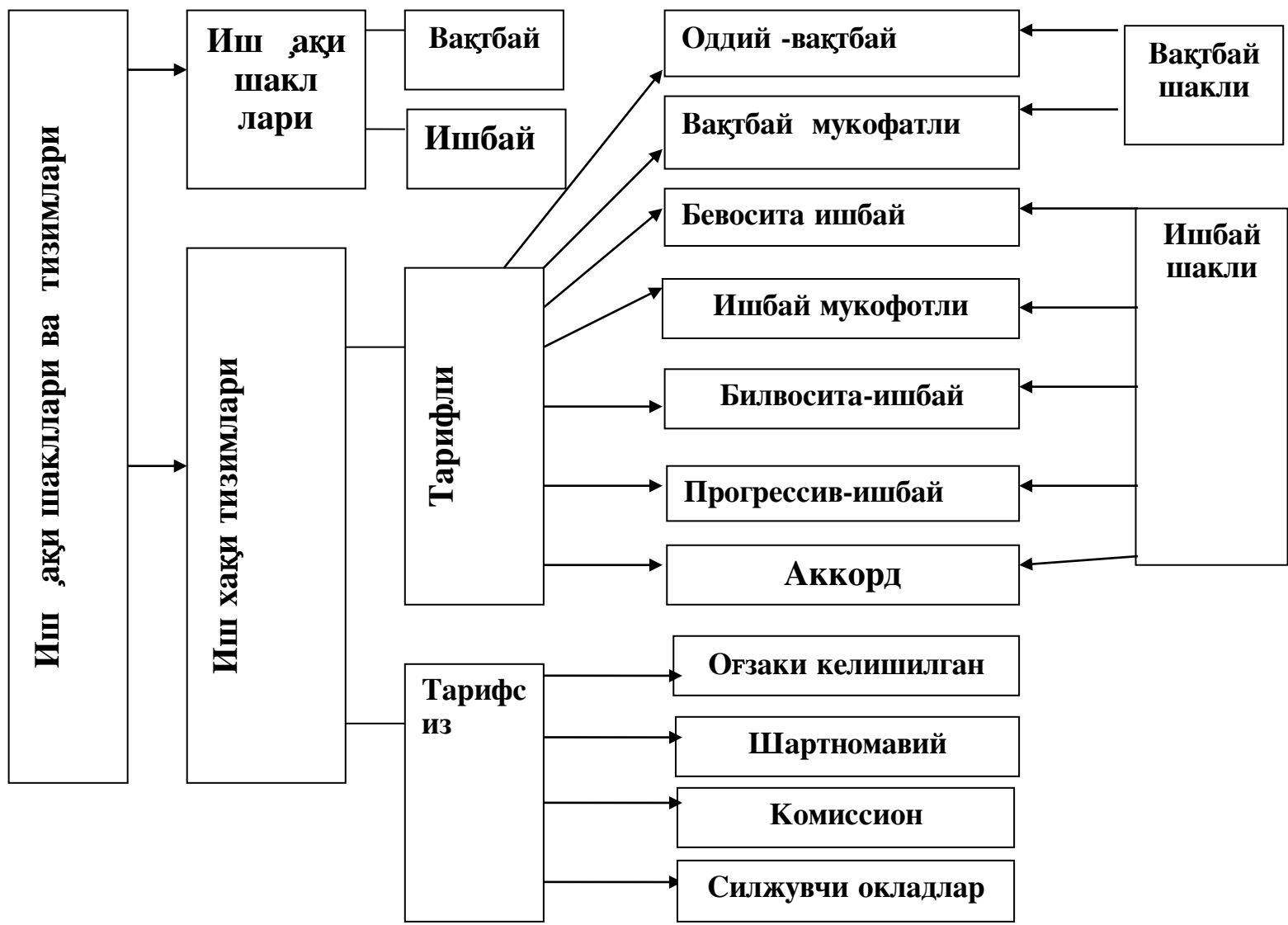
Yuqoridagilar hammasi ta'rifli tizimga kiradi.

Bulardan tashqari tarifsiz tizim ham qo'llaniladi.

Ish haqi shakllari va tizimlarini quyidagi (11.1.1) chizmada ifoda etamiz.

Ish haqi shakllari va tizimlari

Ish haqini tashkillashtirish xo‘jalik sub’ektlarida quyidagi elementlar (ko‘rsatkichlar)ni ishlab chiqish (shakllantirish, hisoblash, tasdiqlash) bilan amalga oshiriladi:

birinchidan, mehnatni normallashtirish;

ikkinchidan, tarif tizimini aniqlash;

uchinchidan, ish haqini muqobil shakli va tizimini tanlash;

to‘rtinchidan, ish haqi fondini shakllantirish;

beshinchidan, moddiy rag‘batlantirish turlarini belgilash.

Mehnatni normallashtirish mehnat sifatini va umumiy natijaga individual shaxslarning hissasini aniqlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Mehnatning samaradorligini oshirish hamda ish haqini oqilona belgilash, uni tashkil qilish uchun ilmiy asoslangan mehnat normasi va normotivlarini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Norma va normotivlar orqali mehnat va ish haqi ko‘rsatkichlarini chuqur tadqiqot qilish, prognozlash va rejalashtirish osonlashdi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida norma va normotivlar mehnatni odilona, adolatli va va haqqona baholashni ta‘minlaydi. Bu esa o‘z vaqtida korxonalar, tashkilot va boshqalarda jamoaning jipslashishiga, mehnat unumdorligini va samaradorligini oshirishga olib keladi.

Savdoda mehnatni normalashtirish orqali sotib oluvchilarga xizmat ko‘rsatish (masalan, bir sotuvchi biron davrda nechta sotib oluvchiga xizmat qilishi) mumkinligi normasini, sotuvchilar, rahbarlar, mutaxassislar va yordamchi xodimlarning ratsional sonini va boshqa ko‘rsatkichlarni aniqlash mumkin.

Tarif tizimi – normativ majmuasi bo‘lib, ular asosida ish haqini differentsiyalash ta‘minlanadi. Ish haqini differentsiyalash mehnatning murakkabligi, shart – sharoiti, tabiiy – iqlimiy sharoiti, mehnatning intensivligi uning tavsifini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Ish haqini tashkil qilishning asosini tarif tizimi tashkil qiladi.

Biz yuqorida keltirganimizdek O‘zbekiston Respublikasida ham ish haqi tizimi tarifli va tarifsiz ish haqi tizimidan tashkil topadi.

Tarif tizimi quyidagi normotiv iujjatlardan tarkib topadi:

I – Ish va ishchilar kasb hunarini tarifiy- malakaviy ma'lumotnomasi hamda xizmatchilar lavozimini malakaviy ma'lumotnomasi. Ushbu ma'lumotnoma normativ iujjat hisoblanib, ishchi va ishchiga, lavozimga qo'yiladigan talablarning malakaviy tasnifini belgilaydi. Unda ishchiga yoki ishni bajarish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikmalar va har xil kasb, malakaga ta'luqli ishlar turkumi tariflanadi. Tarifiy – malakaviy ma'lumotnoma ishchilar malakasi darajasini va tarif razryadini belgilaydi;

Tarifiy-malakaviy ma'lumotnoma bajariladigan ishlarning to'la tavsifini va uni bajaradiganlar uchun qo'yidagi malakaviy talablarni o'z ichiga oladi. Ular ishni baholashda yagona mezondan foydalanishni va ishning murakkabligidan kelib chiqib ishchilarga ta'luqli razryad belgilashni ta'minlaydi.

Hozirgi davrda O'zbekistonda 1985 yil tasdiqlangan Yagona tarif – malaka ma'lumotnomasi (YATMM) ishlatilmoqda. Unda ishning tavsifi va ishga qo'yiladigan talablar keltirilgan. Ma'lumotnomada har bir kasb – hunarga beriladigan malakaviy razryad ko'rsatiladi.

YATMM – ga o'xshash «Xizmatchilar lavozimi malakaviy ma'lumotnomasi» (XLMM) mavjud. Unda har bir lavozimda bajarilishi lozim bo'lgan burchlar va mutaxassilarga, xizmatchilarga qo'yiladigan malakaviy talablar keltiriladi.

II - Tarif stavkasi, ish vaqti o'lchov birligiga to'lanadigan ish haqi miqdorining puldagi ifodasi.

Ishchilarga ish haqi to'lashda ish vaqti o'lchov birligida(soat, kun, oy) ishlab chiqarilgan mahsulot (ish, xizmat) uchun to'lanadigan ish haqi miqdori belgilanadi. Tarif stavkasini u yoki bu turini (soat, kun, oy) ishlatish korxonada foydalanilayotgan mehnat normalari turidan bog'liq bo'ladi. Xozirgi kunda soatbay tarif stavkasini ishlatish ko'proq tarqalgan. Umumlashtirib aytganda ishchilar uchun tarif stavkasi ish vaqti o'lchov birligida bajariladigan oddiy mehnatni («O» - razryad) uchun to'lanadigan ish haqining absolyut(pul ifodasida) miqdorini belgilaydi.

«O» - razryad tarif stavkasi davlat tomonidan belgilangan minimal ish haqi miqdoridan kam bo'lmisligi kerak. Rahbarlar, mutaxassislar, xizmatchilar, yordamchi ximatchilar va ayrim normallashtirish mumkin bo'lmagan ishlarni bajaruvchilar uchun tarif stavkasi lavozim okladi orqali belgilanadi.

Tarif stavkaga nisbatan rag'batlantirish tizimi shakllanadi. Mukofotlar, qo'shimchalar, ustamalar, xududiy koeffitsentlar tarif stavkasiga nisbatan foiz hisobida belgilanadi.

Bajariladigan ish xizmat razryadiga qarab aniqlangan, tarif stavkalarining bir biriga nisbati tarif setkasida har bir razryad uchun ko'rsatiladigan tarif koeffitsentlarida o'z aksini topadi. «0» razryad koeffitsent birga teng. «0» razryaddan boshlab tarif setkasida belgilangan maksimal razryadgacha tarif koeffitsenti ortib boradi. (Tarif setkasiga qaralsin 11.3.1 chizma).

III – Tarif setkasi, ish haqini differensatsiyalashgan miqdorni belgilaydi. Unda mehnat (ish, xizmatlar)ning xususiyatlaridan kelib chiqib ishchilar uchun belgilanadigan razryadga qarab, tarif koeffitsentlari orqali oylik tarif stavkalari aniqlanadi. Tarif setkasida ish haqi shkalasi ishlatiladi, unda tarif razryadi va tarif koeffitsentlari, tarif stavkasi o'z ifodasini topadi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston Respublikasi byudjetdan moliyalashtiriladigan korxonalar, tashkilot va muassasalar ishchi – ximatchilar uchun ish haqini belgilashda Yagona tarif setkasi (YATS) asosida hisob kitob qilinadi.

Yagona tarif setkasida tarif razryadi va tarif koefitsiyentlari keltiriladi.

Tarif razryadi ishchining malaka darajasi, ishning murakkabligi, real (aniq)likligi va bajariladigan vazifaning javobgarligini aniqlaydi.

Tarif koefitsiyenti tarif stavkasini tarif razryadining ortib borishiga nisbatan yuqorilanish darajasini belgilaydi, ya'ni «0» razryadga nisbatan yuqori malakali ish, xizmat necha marotaba ko'proq ish haqi olishini ko'rsatadi.

Tarif razryadi va tarif koefitsiyenti orqali tarif stavka miqdori quyidagicha aniqlanadi:

$$T_{ci} = T_o \cdot K_i; \text{ bu yerda:}$$

T_{ci} – tarif stavkasi, i – razryaddagi ishchi yoki xodim uchun, so‘mda;

T_o – «0» razryaddagi ishchi yoki xizmatchi uchun belgilangan tarif stavkasi, so‘mda;

K_i – i - razryaddagi ishchi yoki xodim uchun belgilangan tarif koeffitsiyenti.

YATS O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining «Ish haqi to‘lashning yagona tarif stavkasini takomillashtirish to‘g‘risida»gi 20 iyun 2000 yilgi 280 – sonli qarori bilan tasdiqlangan. U 22 tarif razryadini o‘z ichiga olgan bo‘lib, tarif koeffitsiyentlari orqali har xil turdagi ish va lavozim okladlarini belgilash uchun xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 12 oktyabrdagi PF – 3808 – son farmoniga muvofiq byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining lavozim stavka(oklad)lari miqdori quyidagicha belgilangan (11.3.1 - jadval).

Davlat va davlat aksiyador korxonalari YATS nizomiga rioya qilishlari shart.

Byudjet tizimiga qaramagan xo‘jalik sub’ektlari o‘zlari ish haqi shaklini, tizimini, moddiy rag‘batlantirish miqdorini, qo‘shimcha to‘lovlar kabilarni mustaqil belgilaydilar. Davlat tarif stavkasi okladlarini ular asos sifatida ishlatishlari mumkin. Lekin, ularda o‘rnatilgan minimal ish haqi davlat tomonidan belgilangan darajadan kam bo‘lmasligi kerak.

Ularning miqdoriga mehnat bozoridagi raqobat va korxonalarining moliyaviy imkoniyatlari ta’sir qiladi.

IV. Xududiy koeffitsiyentlar. Ushbu koeffitsiyentlar har xil tabiiy-iqlimiy sharoitlarda ishlovchilarning hayot darajasini difirensiatsiyalanishini ta’minlaydi va ish haqiga qo‘shimcha to‘lov miqdorini koeffitsiyent o‘lchov birligida ko‘rsatadi.

V. Ustamalar va har xil qo‘shimcha to‘lovlar. Bular tarif stavkasida hisobga olinmagan omillarni hisobga olib, ish haqining yakka tartiblanishini

ta'minlaydi. Masalan, bajariladigan ish yoki lavozimning muhimligi; mehnat stajining doimiyliigi; til bilishi; mehnatga munosabati; qo'shimcha

11.3.1 - jadval

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 12 oktyabrdagi PF – 3808-son Farmoniga muvofiq byudjet muassasalari va tashkilotlari xodimlarining lavozim stavka(oklad)lari miqdori.

Tarif razryadlari	Tarif koeffitsiyentlari	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2006 yil 26 oktyabrdagi 218-sonli qarori asosida tasdiqlangan tarif koeffitsiyentlariga binoan 2006 yil 1 noyabrdan hisoblangan tarif stavkalari miqdori(so'm).	O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 12 oktiyabrdagi PF-38-8 sonli famoniga asosan kompensatsiya to'lovlari hisobga olingan tarif stavkalari 2006 yil 1 noyabridan (so'm)
1.	2	3	4
0	1.000	12420	X
1.	2.377	29522	X
2.	2.616	32491	X
3.	2.878	35745	42708
4.	3.165	39309	46252
5.	3.467	43060	50020
6.	3.483	46985	53947
7.	4.112	51071	58037
8.	4.454	55319	62274
9.	4.797	59579	66540
10.	5.147	63926	71230
11.	5.503	68347	76046
12.	5.870	72905	80597
13.	6.242	77526	85218
14.	6.617	82183	89879
15.	7.000	86940	94649
16.	7.388	91759	99470

17.	7.781	96640	104362
18.	8.180	101596	109306
19.	8.585	106626	114344
20.	8.995	111718	119440
21.	9.441	116885	124615
22.	9.830	122089	129816

Izoh: O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarori bilan ayrim hodimlarning ish haqi stavka (oklad)lariga o'rnatilgan qo'shimcha to'lov yoki ustamalar miqdori jadvalining kompensatsiya hisobga olinmagan holdagi stavkasidan (3-ustundan) kelib chiqqan holda hisoblanadi.

vazifaga yoki ishda yo'q ishchini lavozimini bajarish; kechqurun, dam olish, bayram kunlarida ishlash kabilar uchun to'lovlar.

Ularning xususiyatlariga qarasa, ustama kompensatsiya rolini o'ynaydi, qo'shimchalar esa rag'batlantirish xususiyatiga ega.

Tarif tizimi, yuqorida keltirilgandek ish haqini har xil shakllarida foydalanishni taqozo qiladi. ish haqi shakllariga batafsil to'xtalib o'tamiz.

Vaqtbay ish haqi.

Vaqtbay ish haqi ikki xil tizimdan iborat:

- oddiy - vaqtbay;
- vaqtbay - mukofotli.

Oddiy- vaqtbay ish haqi shakli ishlatilganda ish haqi tarif stavkasi yoki lavozim okladi asosida hisoblanadi. Lavozim okladi lavozim (shtat) jadvalarida ko'rsatiladi. Lavozim okladi – to'la ishlagan oy uchun belgilangan ish haqi miqdori. Ishchilarga ish haqi hisoblashda oddiy- vaqtbay shakli, soatbay yoki kunbay turlari ishlatiladi. Bunda ish haqi miqdori soatbay (yoki kunbay) ish haqi stavkasini haqiqiy ishlagan soatlar yoki kunlar soniga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Uning uchun quyidagi formulani ishlatish mumkin.

$$I_x = C_{tc} \cdot t_i \quad \text{yoki} \quad I_x = K_{tc} \cdot K_o \quad \text{bu yerda}$$

I_x – ishchining oylik ish haqi summasi, so'mda;

C_{tc} – ishchiga belgilangan bir soatli tarif stavkasi, so‘mda;

t_i – ishchilarning bir oyda ishlagan vaqti, soat;

K_o - bir oyda ishchining ishlagan kunlari soni, kun;

K_{tc} – ishchiga belgilangan bir kunlik tarif stavkasi (7 yoki 8 soat ish kuniga belgilangan), so‘mda.

Yuqorida keltirilgan shakl (oddiy-vaqtbay) asosan yordamchi va xizmat qiluvchi xodimlar uchun qo‘llaniladi.

Lavozim oklidlari boshqaruv, ma‘muriy xo‘jalik xodimlari, mutahassislar va mehnat jarayoni normallashtirilib bo‘lmaydigan yoki asosli hisobga olishni iloji yo‘q ish turlarni bajaradiganlar uchun qo‘laniladi.

Xizmatchilarga ish haqi to‘lash o‘zining mazmuni jihatidan vaqtbay-mukofotlarga yaqin bo‘lib, u asosida ish haqining asosiysi – lavozim okladi (odatda bir oylik) va undan tashqari qo‘shimchalar va mukofotlar to‘lanadi.

Lavozim okladi ishbay jadvali asosida xizmatchining kasbiy malakasi, ish hajmi, tavsifi va boshqa omillarga qarab belgilanadi.

Vaqtbay-mukofotli ish haqi shakli ishlatilganda tarif stavka yoki lavozim okladi orqali aniqlangan ish haqidan tashqari ishchi va xizmatchilarga har xil mukofotlar to‘lanadi. Uning uchun korxonada, xo‘jalik sub‘ektlari maxsus nizom ishlab chiqadi.

Moddiy rag‘batlantirish miqdori nizomda ishchi va xizmatchilar bajargan ishlar va vazifalarni son va sifat ko‘rsatkichlariga qarab foizda yoki absolyut so‘mda ko‘rsatilishi mumkin. Rag‘batlantirish ko‘rsatkichlari va miqdori jamoa shartnomasi yoki mehnat shartnomasida ko‘rsatilishi yoki rahbar buyrug‘i bilan amalga oshirilishi mumkin.

Moddiy rag‘batlantirish har oyda, kvartalda, yil natijasi bo‘yicha va ayrim ish yoki vazifani bajarilishi natijasi bo‘yicha amalga oshiriladi. Mukofot summasi (M_s) quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$I_x (p + k \cdot n)$$

$M_c = \text{-----}$; bu yerda:

100

p – rejalashtirilgan 100,0% bajarganligi uchun rag‘batlantirish miqdori, %;

k – rejani ortig‘i bilan bajarganligining har bir foizi uchun moddiy rag‘batlantirish miqdori, %;

n – rejaning ortig‘i bilan bajarilgan darajasi, %.

Vaqtbay ish haqi shakli quyidagi hollarda ko‘proq samara beradi:

- ishchining vazifasi texnik-texnologik jarayonlarni kuzatish va nazorat qilish bilan bog‘liq bo‘lsa. Savdoda va ommaviy ovqatlanish sohasida ular qatoriga savdo zalidagi nazoratchilar, ma’murlar kiritilishi mumkin;
- faoliyat jarayonida ishning safati va xizmatni bajarish muddati muhim ahamiyatga ega bo‘lsa. Savdoda va ommaviy ovqatlanish sohasida menejerlar, texnologlar, master-tovarlar, yuqoridagi jarayonlar uchun javobgar shaxslar kiradi;
- son jihatdan natijani hisobga olish qiyin yoki imkoniyati bo‘lmasa. Bular qatoriga rahbarlar, mutaxassislar, va yordamchi xodimlarni kiritish mumkin.

Ishbay ish haqi

Ishbay ish haqi mehnat natijasini son va sifat jihatdan hisob-kitob qilish imkoniyati bo‘lgan ishchi va xizmatchilar uchun qo‘llaniladi. Bunda asosan bajarilgan ish yoki xizmat o‘lchov birligiga nisbatan rassenka ishlatiladi. Masalan, 1000 so‘mlik tovar aylanishiga, 100 porsiya ishlab chiqarilgan ovqatlar soniga, xizmat ko‘rsatilgan xo‘randalar soniga va hokazolar uchun.

Ishbay ish haqi shakli ish yoki xizmat natijasini oshirib borish asosiy maqsad bo‘lganda yoki mehnat natijasi ishchiga yoki brigadaga bog‘liq bo‘lganda

yoki mehnat natijasini aniq hisoblash imkoniyati bo'lganda ishlatilsa ko'proq samara beradi.

Ishbay ish haqi tizimida ishlatiladigan usullar 11.1.1 chizmada keltirilgan.

Ishbay ish haqi shakli savdoda va ommaviy ovqatlanish sohasida asosan sotuvchilar, kassirlar, ofitsiantlar, oshpazlar va bufetchilar uchun ishlatiladi.

Ishni tashkil qilish sharoitiga qarab ishbay ish haqi yakka tartibda va jamoaviy (brigada) turlariga bo'linadi.

Bevosita ishbay ish haqi haqiqiy bajarilgan ish, xizmat miqdorini belgilangan rassenkaga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi va bu xolda mukofotlar ishlatilmaydi.

Masalan: a) yakka tartibda rassenka belgilangan bo'lsa

$$I_{x.i} = \sum r_{i.i} \cdot q_{i.i} \quad \text{bu yerda:}$$

$p_{i.i}$ – i- ish yoki xizmat o'lchov birligiga belgilangan rassenka, so'm;

$q_{i.i}$ – ishchi tomonidan bajarilgan i-ish yoki xizmatning miqdori, son birligida bir oyga.

b) jamoa (brigada) uchun rassenka belgilangan holda jamoa (brigada) bajargan ish yoki xizmat miqdori belgilangan rassenkaga bog'liq bo'ladi. Har bir ishchining ish haqi ularning razryadlari va bir oyda ishlagan ish vaqtiga proporsional taqsimlanadi. Bunda brigadani ish haqi ($I_{x.b.}$) quyidagiga teng bo'ladi:

$$I_{x.b.} = \sum r_{i.b.} \cdot q_{i.b.} \quad \text{bu yerda:}$$

$p_{i.b.}$ – bajarilgan ish yoki xizmat o'lchov birligiga belgilangan brigada rassenkasi, so'm;

$q_{i.b.}$ – bir oyda brigada bajargan ish yoki xizmatning son miqdori, so'm, dona va hokazo.

Ishchining ish haqi quyidagicha hisoblanadi:

$$T_{s.i.} \cdot t_i$$

$$I_{x.i.} = I_{x.b.} \cdot \frac{T_{s.i.} \cdot t_i}{P}; \quad \text{bu yerda:}$$

P

$$\sum_{t=1} (T_{s,i} \cdot t_i)$$

$I_{x,i}$ – i- ishchining bir oylik ish haqi miqdori, so‘m;

$T_{c,i}$ – i- ishchining razryadi bo‘yicha belgilangan soatbay tarif stavkasi;

t_i – ishchining bir oyda ishlagan vaqti, soat;

n – brigadadagi ishchilar soni.

Ish haqining ishbay-mukofotli shakli ishlatilganda belgilangan rassenka bo‘yicha asosiy ish haqi yuqoridagicha hisoblanadi.

Ishbay-mukofotli ish haqi usuli ishlatilganda mukofot summasi vaqtbay-mukofotli ish haqi usulida ishlatilgan formula orqali hisoblanadi.

Progressiv ishbay ish haqi shakli ishlatilganda (bu shakl asosan ishlab chiqarish tarmoqlarida ko‘proq qo‘llaniladi) reja darajasida bajarilgan ish uchun ish haqi belgilangan rassenkaga qarab hisoblanadi, rejadan ortiq bajarilgan ish uchun esa oshirilgan rassenkaga nisbatan hisoblanadi.

Bilvosita ishbay ish haqi shakli asosan qo‘shimcha ishlarni bajaruvchi ishlar uchun ishlatiladi.

Akkord ish haqi shakli bajariladigan ishning umumiy xajmiga belgilanadi va unda ish tez (belgilangan muddatga nisbatan) bajarilgani uchun mukofot berishi rejalashtiriladi. Bu shakl qurilish korxonalarida va avtotransportlarda ishlatiladi.

Xo‘jalik sub’ektlari uchun motivatsiya muhitini yaratish muhim masalalardir. Shunday motiv va rag‘batlantirish usullarini yaratish kerakki, raxbardan tortib, to oddiy ishchigacha ishlarni bajarish ular uchun ham qiziqarli, ham foydali bo‘lsin. Bizning fikrimizcha mulkdor uchun ham, yollanma ishchi ham xo‘jalik sub’ektining asosiy maqsadini, («X» darajadagi foyda yoki daromad olish bir tomondan, «Y» darajadagi talab yoki ehtiyojni qondirish ikkinchi tomondan) bajarish umumiy nuqta bo‘lib hisoblanishi kerak.

Shuni ta’kidlash joizki, harakatdagi kafolatlangan tarif stavkalari va lavozim okladlari ishchi va xodimlarning maoshini xo‘jalik sub’ekti maqsadi bilan bog‘liqligini to‘la ifoda qilmaydi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuqoridagi muammoni hal qilish uchun ish haqining progressiv shakllaridan, modellaridan foydalanishga harakatlar amalga oshirilmoqda. Bunga ushbu masalada xo‘jalik sub’ektlarining mustaqilligini oshirish imkoniyat yaratmoqda. Bunday shaklga (modelga) tarifsiz tizimni kiritish mumkin. Bunda kafolatli tarif stavkalar lavozim okladlari, ayrim ustamalar va qo‘shimchalar ishlatilmaydi. Ushbu tizimda ish haqi fondi yoki jamoa tomonidan ishlagan maoshining xajmi ular o‘rtasida ishchi xodimning malakasi va mehnatining sifatiga qarab taqsimlanadi. Bunda ish haqini individallashtirishga erishiladi. Ushbu shakl (model) chet ellarda (AQSH., Yaponiya, Fransiya) qisman tajriba shaklda Rossiya va O‘zbekiston korxonalarida ishlatilmoqda.

Ta’rifsiz tizim asosida maoshlarni mehnatning sifatiga (malakasi, mahorati, lavozimi) qarab uning umumiy fondagi hissasi va miqdori aniqlanadi. Buning uchun quyidagi ish haqini hisob-kitob formulasi ishlatiladi.

$$I_{xi} = \frac{K_i}{\sum_{i=1}^p K_i} \cdot I_{x.\phi}$$

Bu yerda: $I_{x.i}$ – i – ishchining ish haqi;

K_i – i – ishchining ish haqi necha marotaba minimal ish haqidan yuqoriligini ko‘rsatuvchi koeffitsent;

p – ishchilarning umumiy soni.

Tarifsiz ish haqi tizimi ishlatilganda alohida ishchining ish haqini hisoblashda yuqoridagidan tashqari alohida ishchining mehnatiga ishtirok etish koeffitsentini aniqlash orqali ham, ishchining ish haqi fondidagi hissasini va ish haqining miqdori hisob kitob qilinadi.

Xozirgi vaqtda savdo va omaviy ovqatlanish sohasida ish haqining tarifsiz tizimidan ham keng foydalanilmoqda.

Bunda siljuvchi okladlar, shartnomaviy (mehnat shartnomasi, jamoaviy shartnomalarda ko‘rsatilishi mumkin) va komission usuli qo‘llaniladi.

Ish haqining tarifsiz tizimida ish haqi fondini taqsimlash qoidasi ishlatiladi. Ya'ni brigada yoki jamoa uchun ajratilgan ish haqi fondi ishchi yoki xizmatchilar o'rtasida ularning faoliyat natijasiga qo'shgan hissasini (ishning murakkabligi, ishchining malakasi, javobgarligi darajasi, ishlagan vaqti kabilar) hisobga olgan holda taqsimlanadi. Bunda hir xil koeffitsentlar, ballar tizimi (reyting) kabilar ishlatilishi mumkin.

Ish haqining tarifsiz tizimining maqsadi ish yoki xizmatni (korxonada, xo'jalik sub'ekti, tashkilot) pirovardidagi natijani moddiy rag'batlantirishga qaratiladi. Ushbu natijaga qarab ish haqi fondi rejalashtiriladi.

Ish haqi miqdori uning uchun ajratilgan mablag' hajmiga qarab aniqlanadi.

Albatta ishchiga qonuniy iujjatlarda belgilangan minimal ish haqi miqdorini to'lash kafolatlanishi zarur.

Ish haqini siljuvchi okladlar tizimi ish yoki xizmat xajmi rejasi bajarilganda boshqa ko'rsatkichlar (masalan: tovar aylanmasi tarkibi, muomala (davr) harajatlari darajasi va tarkibi, daromad, foyda miqdori, rentabellik darajasi, mehnat unumdorligi va boshqalar) o'zgarsa belgilangan (kelishilgan) ish haqi miqdori o'zgartirilib boriladi. O'zgartirish miqdori ko'rsatkichlarni u yoki bu tomonlama o'zgarilishi miqdoriga qarab koeffitsentlarda yoki foizlarda belgilanishi mumkin.

Komission ish haqi tizimi sotuvchilarga, savdo agentlari, dillerlar, reklama agentlari, tovarlar bilan ta'minlovchilar, ovqatlanish zali ma'murlari, tashqi iqtisodiy aloqalar bilan shug'ullanuvchilar, ayrim mutaxassislar, xizmatchilar kabilarga qo'llanilishi mumkin.

Komission ish haqi tizimining ko'p xillari qo'llaniladi. Konkret usuli korxonada, savdo, ommaviy ovqatlanish shaiobchalarining maqsadiga, muomaladagi tovarlarning xususiyatiga, bozorning muhitiga va boshqa omillarga bog'liq bo'ladi.

Tarifsiz ish haqining komission usuli qo'llanilganda ish yoki xizmat natijasi miqdoriga komission foiz (yakka tartibdagi yoki jamoa, brigada) belgilanadi va u quyidagicha aniqlanadi:

$$И_{x.б.} = \frac{TA \cdot K_{\phi.б.}}{100} \text{ yoki } И_{x.i} = \frac{TA \cdot K_{\phi.i}}{100}$$

Bu yerda: TA – bajarilgan ish, xizmat miqdori yoki boshqa belgilangan ko‘rsatkich, bu yerda tovar aylanishi summasi keltirilgan;

Kf – «TA» miqdoriga belgilangan komission to‘lov foizi, % da - tegishlicha «b» brigada, «i» alohida ishchi uchun.

Korxonada yoki xo‘jalik sub’ekti tovar aylanish xajmini oshirishga intilsa, odatda tovar aylanish xajmiga nisbatan komission foizi belgilanadi.

Masalan, savdo shaiobchasi sotuvchisiga magazin direktori tomonidan tovarlar aylanishi xajmiga nisbatan 10,0% komission to‘lovi belgilangan. Oy davomida tovar aylanishi xajmi 900000 so‘mni tashkil qilgan bo‘lsa, sotuvchini ish haqi 90000 so‘mni ($900000 \cdot 10 / 100$) tashkil qiladi.

Sotuvchilarga ish haqi komission usul bilan aniqlanganda tovar assortimentlariga qarab oshib boruvchi (progressiv) komission foizlar ishlatilishi mumkin. Masalan, tovar aylanishini har bir foiz o‘shishiga qancha foizga komission to‘lov o‘shishi mumkinligi belgilanadi.

Misol uchun, oziq-ovqatlar bilan savdo qiluvchi sotuvchiga minimal tovar aylanishi miqdori (rejada) 600000 so‘m, komission foiz – 10,0%, har bir foiz tovar aylanishiga komission to‘lov summasi 0,5% o‘shishi belgilangan va haqiqiy tovar aylanishi 700000 so‘mni tashkil qiladi.

Bu holda oziq-ovqatlar bilan savdo qiluvchi sotuvchining ish haqi quyidagicha aniqlanadi:

1. Tovar aylanishi rejasining bajarilishi (TAf)

$$TAf = 700000 \cdot 100 / 600000 = 116,7\%$$

2. Rejadagi komission to‘lov summasi (Kix,r)

$$Kix,r = 600000 \cdot 10 / 100 = 60000 \text{ so‘m}$$

3. Komission taqdirlash foiz hisobida (KRF)

$$KRF = (116,7 - 100,0) * 0,5 = 8,35\%$$

4. Sotuvchining oylik ish haqi ($I_{x,i}$)

$$I_{x,i} = 60000 + 60000 * 8.35/100 = 60000 + 5010 = 65010 \text{ so'm}$$

Komission – oshib boruvchi (progressiv) usul ishlatilganda ish haqini quyidagicha aniqlash formalasini tavsiya qilamiz.

$$I_{x,i} = K_{uv.p} + \frac{K_{exp} \cdot KTF}{100}$$

Bu yerda: $I_{x,i}$ – i – sotuvchining oylik ish haqi;

$K_{ix,r}$ – rejadagi komission to'lov summasi;

KTF – komission rag'batlantirish miqdori, % hisobida.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida ish haqining kontrakt (shartnomaviy) tizimi keng tarqala boshlandi. Umuman kontrakt (shartnomaviy) ish haqi tizimi butun jaxonda keng tarqalgan. Shuni e'tiborga olish kerakki, bu tizim ishlatilganda aslida tarif setkasi, tarif razryadlari, tarif koeffitsentlari, tarif stavkalari va moddiy rag'batlantirish tizimlarini hamda boshqa omillarni chuqur tahlil qilish asosida ish haqini kontrakt (shartnomada) ko'rsatilgan miqdorda aniqlanadi.

Bu albatda kontrakt (shartnoma) miqdori ish beruvchi yoki mulkdorning ish haqi uchun ajrata oladigan mablag'i xajmi, uni imkoniyati chegarasida belgilanadi.

Mexnat (jamoaviy) kontrakt (shartnoma) da ish haqi miqdori (vaqtbay yoki ishbay shakli ko'rsatilishi mumkin) moddiy rag'batlantirish va javobgarlik sharti, mehnat shart-sharoiti, ishchining huquqi va burchi, kontrakt (shartnoma) muddati kelishiladi.

Ish haqining tarifsiz tizimi ishlatilishda:

- aniq savdo xodimiga qo'yilgan vazifa va maqsadni;
- maqsadga erishish darajasini belgilovchi ko'rsatkichlar;
- maqsadga erishish darajasi va moddiy rag'batlantirish miqdorini son nisbatini aniqlab olish lozim bo'ladi.

11.4. Ish haqi fondining tahlili.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlari (korxonalar, tashkilot, muassasa, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik)ni ish haqi to'lash sohasidagi siyosatiga bir qancha omillar ta'sir qiladi. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish lozim:

- bajariladigan ish hajmi (savdoda asosan tovar aylanishi, ommaviy ovqatlanishda mahsulot ishlab chiqarish, tovar aylanishi, xizmat ko'rsatilgan xodimlar soni);
- xo'jalik sub'ektlarini moliyaviy holati;
- minimal ish haqi miqdori;
- tarif stavkalarini va tarif setkasining (razryadlar, tarif koeffitsenti) o'zgarishi;
- ustamalar va qo'shimcha to'lovlar miqdorining o'zgarishi;
- korxonalar, xo'jalik sub'ektlarining mehnatini rag'batlantirish siyosati;
- ishchi xodimlarni soni, ularning malakasi va kasbiy mahratining o'zgarishi;
- mehnat bozori konyunkturasi;
- raqobat darajasi va boshqalar.

Ish haqini tadqiqot qilishda uning absolyut va nisbiy ko'rsatkichlari, unga bevosita va bilvosita aloqador ko'rsatkichlar ishlatiladi.

Ushbu ko'rsatkichlarga to'xtalib o'tamiz.

Ish haqining absolyut ko'rsatkichi sifatida ish haqi fondining summasi, unga bevosita ta'sir qiluvchi tarif stavkalari, lavozim okladlari, xo'jalik sub'ektlarining ish hajmi (savdo va ommaviy ovqatlanishda ularning tovar aylanishi xajmi) muomala harajatlari, daromad va foyda summasi kabilarni kiritish mumkin.

Ish haqining nisbiy ko'rsatkichlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ish haqining darajasi. Ushbu ko'rsatkich biron bir davrga (oy, kvartal, yil) ish haqi fondi summasini 100,0ga ko'paytirib tegishli sohani, korxonaning tovar aylanishi hajmiga bo'lish orqali aniqlanadi;
- ishchi va xodimlarning o'rtacha oylik ish haqi miqdori. Bu ko'rsatkich tegishli sohada, korxonada, biron davr davomida ishchi va xodimlarga to'langan, ish haqiga kiritiladigan barcha pul va natural shakldagi to'lovlar va ijtimoiy nafaqalar summasini davrdagi o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soniga bo'lish orqali aniqlanadi;
- ish haqining daromadlilikini, ya'ni bir so'm ish haqiga qancha daromad to'g'ri kelishligi. Bu ko'rsatkich biron bir davrda xodimlar faoliyatiga tegishli bo'lgan daromadlar summasini ularning ish haqi summasiga bo'lish bilan hisoblanadi;
- ish haqi rentabelligi. Uni aniqlash uchun biron bir davrda xodimlar faoliyatiga tegishli bo'lgan foyda summasini 100,0 ga ko'paytirib, ish haqi summasiga bo'linadi. Ushbu ko'rsatkich ish haqi birligi necha foiz foyda keltirayotganligini bildiradi;
- ish haqining muomala harajatlaridagi hissasi. Ushbu ko'rsatkich biron bir davrga ish haqi summasini muomala harajatlari summasiga bo'lish va 100,0 ga ko'paytirish orqali aniqlanadi.
- ustamalar va qo'shimchalarning ish haqidagi hissasi, foizda yoki ko'effitsentlarda;

- ish haqining biron bir davrga (3,5,10 yil) o‘rtacha o‘shish sur‘ati. Ushbu ko‘rsatkichni oddiy o‘rtacha geometrik formulasi orqali aniqlash mumkin, ya’ni

$$\bar{I}_{x,y,c} = \sqrt[n]{I_{x,y,c}^1 \cdot I_{x,y,c}^2 \cdot \dots \cdot I_{x,y,c}^n}$$

Bu yerda: $\bar{I}_{x,y,c}$ ish haqini biron bir davrga o‘rtacha o‘shish sur‘ati

$I_{x,y,c}^{1,2,3,\dots,n}$ = ish haqini tegishli yilda o‘tgan yilga nisbatan o‘shish sur‘ati. Ushbu ko‘rsatkich konkret olingan yildagi ish haqini undan oldingi (o‘tgan) yil ko‘rsatkichiga bo‘lish va 100,0ga ko‘paytirish orqali foizda yoki indeks o‘lchovida aniqlanadi, ya’ni

$$I_{x,y,c}^1 = \frac{I_x^1}{I_x^0} * 100,0 \text{ yoki } \frac{I_x^1}{I_x^0}$$

Ish haqini o‘rtacha o‘shish sur‘ati va tegishli indekslar alohida xodimlarning o‘rtacha ish haqi ko‘rsatkichi bo‘yicha ham aniqlanadi. Tahlil jarayonida statistik ko‘rsatkichlar ham aniqlanishi mumkin.

- real ish haqini indeksi ($J_{r.i.x}$). Bu ko‘rsatkich quyidagicha aniqlanadi: bu yerda: $J_{x,o‘,s}$ – ish haqini biror bir davrga indeksi;
 J_p – iste’mol tovarlari indeksi tegishli davrga.

Ish haqi fondi tarkibi va hajmini aniqlashda statistik hisobotda ish haqiga nimalar kiritilsa, shulardan kelib chiqish zarur.

O‘zbekiston Respublikasi «Minmakroiqtisodstat» davlat departamentining 1998 yil 26 oktyabr №33 sonli qarori bilan tasdiqlangan «Yollanma ishchilar soni va ish haqini statistikasi to‘g‘risida»gi yo‘riq xatida ish haqi tushunchasiga barcha qiymat (pulda) va natural shaklda, moliyalashtirish manbalaridan qat’iy nazar, to‘lanadigan maoshlar hamda mukofotlar, qo‘shimchalar, ustamalar, ijtimoiy-

imtiyozlar, ishchilarga pul shaklida to'langan, qonunda belgilangan, ishlamagan vaqtlari (ta'lim, dam olish va bayram kunlari) uchun to'lovlar kiritiladi.

Ish haqi statistik hisobotlarda:

a) pul shaklida-barcha pul shaklida to'langan (hisob-kitob qilingan), to'lov iujjatlariga mos maoshlar «brutto», ya'ni soliqlar va barcha turdagi to'lovlarni hisobga olgan holda;

b) natural shaklda esa barcha natural to'lovlarni bozor bahosida hisobga olgan holda ko'rsatiladi.

Pul shaklidagi ish haqiga:

I – Rassenkalar, tarif stavkalari, lavozim okladlari (xo'jalik sub'ektlarida ishlatiladigan ish haqi shakli va tizimidan kelib chiqqan holda) maoshlar va barcha rag'batlantirish uchun berilgan pullar summasi kiradi.

II – Nizomga asosan rag'batlantiruvchi to'lovlar, ya'ni:

a) bir marotaba to'lanadigan mukofot, yil natijasi bo'yicha berilgan taqdirlov;

b) rag'batlantiruvchi tavsifga ega, birlamchi iujjatlarda ko'rsatilgan mukofotlar;

v) ustozlar (murabbiylar), kasbiy mahorat uchun tarif stavkasi yoki lavozim okladiga ustamalar;

g) moddiy yordam sifatida har yilgi ta'tilga qo'shimchalar;

d) ko'p yillar xizmatlari uchun beriladigan to'lovlar (ijtimoiy fondlarga to'lovlarni hisobga olgan holda) kiradi.

III – Bulardan tashqari ish rejimi va sharoitiga qarab o'zini qoplovchi (kompensatsiya) tavsifiga ega bo'lgan, hamda ishlamagan kunlar uchun to'lovlar ham ish haqi tarkibiga kiritiladi.

Natural shakldagi ish haqiga ishchilarga berilgan barcha tovar, mahsulot va boshqa qiymatga ega bo'lgan narsalar va ular uchun bajarilgan ish yoki xizmatga to'lovlar kiritiladi (kommunal xizmati uchun to'lov, bepul ovqatlanish, kvartira to'lovi, transport to'lovi, o'zida qoladigan maxsus kiyimlar qiymati, davolanish, dam olish yo'llanmalari qiymati, sug'urta va h.k.)

Ishchi kuchini saqlash uchun ketgan harajatlarga (uy-joyni joriy ta'minlash, berilgan mebellar qiymati) kapital qurilishlaridan tashqari; barcha ijtimoiy sug'urtalar (ijtimoiy, nafaqa, meditsina, bandlik va boshqa byudjetdan tashqari fondlar); maxsus to'lovlar (mexnat bilan ta'minlashga, shtatlarning qisqarishi, nafaqaga chiqishda bir martalik qo'shimchalar, bolalarga 2 yoshgacha qarash uchun, kasbiy kasallik va boshqa ish jarayonida sog'liqni yo'qotish bilan bog'liq ziyonlar uchun to'lovlar); kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash; madaniy oqartuv ishlar va boshqalar kiritiladi. Bular ish haqi tarkibiga kiritilmaydi.

Ish haqi va ishchi kuchini saqlash uchun tashkilot, korxonalar va boshqa xo'jalik sub'ektlarining harajatlari ishchi kuchiga ketgan harajatlarning qiymati deb hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan ish haqi fondi tarkibi bo'yicha ish haqi fondi tashkilot, korxonalar va boshqa xo'jalik sub'ektlarining ish haqi fondi hisob-kitob qilinadi va rejalashtiriladi. Ish haqi fondini tahlil qilishda keng iqtisodiy axborotlardan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning manbalari buxgalteriya balansi, moliyaviy va statistik hisobotlar, tezkor ma'mumotlar va boshqalar. Ushbu manbalardan tovar aylanishi, xodimlar soni, muomala harajatlari, ish haqi fondi, daromadlar va foyda kabi ko'rsatkichlar olinadi va foydalaniladi.

Ular qatoriga Davlat statistik hisobotlaridan «Tovarlar sotish va qoldiqlar to'g'risida» (3-savdo shakli); «Chakana tovar aylanmasi to'g'risida» (1-savdo shakli); «Savdo tashkiloti harajatlari to'g'risida» (5-S (savdo) shakli); «Mexnat hisobi» (1-T shakli); «Mexnat, xodimlar soni va tarkibi to'g'risidagi hisobot» (1-T shakli); «Ishchi kuchini saqlash harajatlari qiymati to'g'risida» (1-T shaklga ilova); «Xodimlar soni va tarkibi to'g'risida hisobot» (1-T(kadrlar) shakli); «Buxgalteriya balansi» (1-sonli shakl); «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot» (2-sonli shakl) va boshqalar.

Ish haqi fondini tahlil qilish quyidagi jarayonlar (bosqichlar)dan iborat bo'ladi:

- ma'lumotlarni to'plash (rejalar, haqiqatda va kutilayotgan);

- ma'lumotlarga ishlov berish, ya'ni tartibga solish, solishtirma yuzaga keltirish, jadvallarga joylashtirish;
- ish haqi fondiga tegishli ko'rsatkichlarni iisoblash (mexnat unumdorligi, 1 xodimga to'g'ri keladigan ish haqi; ish haqi fondini tovar aylanishiga nisbati - %; ish haqi fondini muomala harajatlariga nisbati - %; daromadlar yoki foydani ish haqi fondiga nisbati - % va boshqalar);
- tahlil qilish jarayoni;
- xulosa va takliflarni ishlab chiqish.

Ish haqi fondini tahlil qilishda o'rtacha ish haqini aniqlash katta ahamiyat tutadi. Chunki ushbu ko'rsatkich boshqa o'rtacha ko'rsatkichlar bilan solishtirilishi (masalan: mexnat unumdorligi) ular holatiga baho berish, prognoz qilish uchun asos bo'lib hisoblanadi. Ishchilarning o'rtacha ish haqi korxonada bo'yicha umuman ish haqi fondidan to'langan (pul va natural shaklda) summani o'rtacha ish haqi va boshqa o'rtacha ko'rsatkichlarni aniqlash uchun ishlatiladigan xodimlar soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

Tahlil jarayonida ish haqiga tegishli bo'lgan ko'rsatkichlar bo'yicha rejaning bajarilishi, ularni bir necha yillarga dinamikasi o'rganiladi va ish haqi fondiga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sir qilish darajasi (miqdori) aniqlanadi.

Tahlilni «Ishchi kuchini saqlash uchun to'lovlar va harajatlar qiymati» ko'rsatkichi tarkibini o'rganishdan boshlashni tavsiya qilamiz.

Uning uchun quyidagi jadvaldan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi (11.4.1 jadval).

11.4.1 – jadval

Ishchi kuchini saqlash uchun to'lovlar va harajatlar qiymatining tahlili

№	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	Hisobot yili		O'zgarish surati; % va Farqi (+, -)	
				5	6	7	8
1	2	3	4	5	6	7	8

1.	Tovar aylanishi ²	m.s.					
2.	Ish haqi fondi:						
2.1.	so'mda	m.s.					
2.2.	Tovar aylanishiga nisbati	%					
3.	Ish haqi:						
3.1.	Pul shaklidagi ish haqi						
3.1.1.	So'mda	m.s.					
3.1.2.	% da ish haqiga nisbatan (3.1.1. · 100/2)	%					
3.2.	Natural shakldagi ish haqi:						
3.2.1.	So'mda	m.s.					
3.2.2.	% da ish haqiga nisbatan (3.2.1.· 100/2)	%					
4.	Ish haqi yozishda inobatga olinmaydigan to'lov va harajatlar ³	m.s.					
5.	Ishchi kuchini saqlash uchun ketgan to'lov va harajatlar (3 + 4)	m.s.					
6.	Ishchi kuchini saqlash uchun ketgan to'lov va harajatlar tarkibi:						
6.1.	Ish haqi fondi (2 · 100/5)	%					
6.2.	Ish haqi yozishda inobatga olinmaydigan to'lovlar va harajatlar (4 · 100/5)	%					
7.	Ro'yxatdagi xodimlarning yillik o'rtacha soni kishi (o'rtacha miqdorlarni iisoblash uchun qabul qilinadiganlar soni)	kishi					
8.	1 xodimga to'g'ri keladigan:						
8.1.	Ishchi kuchini saqlash uchun ketgan to'lov va harajatlar qiymati (5 : 7)	So'm					
8.2.	Ish haqi (2 : 7) jumladan:	So'm					
8.2.1.	Pul shaklida (3.1 : 7)	So'm					

² „Tovar aylanishi“ so'zining ma'nosini aniqlash uchun „Tovar aylanishi“ tushunchasini aniqlash uchun (Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun, Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun, Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun).

³ Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun:

- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun;
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun (Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun, Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun, Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun);
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun (Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun);
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun;
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun;
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun;
- Tovar aylanishi tushunchasini aniqlash uchun.

8.2.2.	Natural shaklda (3.2. : 7)	So'm					
8.3.	Ish haqini yozishda inobatga olinmaydigan to'lovlar va harajatlar qiymati (4 : 7)	So'm					

Ish haqi fondini tahlil qilishda korxonalar, ho'jalik sub'ektlari, tashkilotlar, korporatsiyalar, birlashmalar ish haqi fondi rejasining (oy, kvartal, yil) bajarilishini uzluksiz o'rganib borishi zarur, o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib kelgusi oy yoki kvartal rejalariga o'zgartirishlar (korrektirovka) kiritish yoki ish haqi siyosatini takomillashtirish chora tadbirlarini amalga oshirib borishi lozim.

Bunday tahlil albatta ish haqi fondiga biz yuqorida keltirib o'tgan omillarning ta'sir darajasini o'rganishda statistikaning «Zanjirli bog'lanish» va indeks usullardan keng foydalanish mumkin.

Masalan: Ish haqi fondiga ishbay ish haqi shaklini qo'llanilganda savdo shaiobchasining chakana tovar aylanishi (CHTA) hajmi, sotuvchining mehnat unumdorligi (M_y), ularning soni (X) va o'rtacha ish haqi ($\check{H}_x$) miqdori ta'sir qiladi.

Umuman olganda ish haqi fondi (H_ϕ) teng bo'ladi (1) $\check{H}_x * X$; bu yerda $X = \frac{QTA}{M_y}$ tengligini hisobga olsak (2) $H_\phi = \check{H}_x \cdot \frac{QTA}{M_y}$ kelib chiqadi. Ushbu uchta omilning ish haqi miqdoriga ta'sir darajasi «Zanjirli bog'lanish» usuli orqali quyidagicha hisob kitob qilinadi.

Har xil variantlarda ish haqi fondi hisoblanadi va tegishli omilning ta'sir darajasi aniqlanadi. Bu hisob-kitoblarni quyidagi shartli ma'lumotlar asosida hisob-kitob qilish misolini ko'rib chiqamiz.

11.4.1-jadval.

Ishchilar soni, mehnat unumdorligi va ish haqi fondi.

№	Ko'rsatgichlar	O'lchov birligi	Hisobot yili		O'sish surati (%)	Farqi (+;-)
			Reja «0»	Haqiqatda «1»		
1	Chakana tovar	Mln sum	45950	46841	101,3	+891

	aylanishi					
2	O'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni	Kishi	1486	1335	89,8	-151
3	Mehnat unumdorligi	Ming so'm	30922	34862	112,7	+3940
4	Ish haqi fondi (barcha xodimlarning)	Mln so'm	1342	1269	94,6	-73
5	Xodimlarning o'rtacha ish haqi (yillik)	Ming so'm	903	951	105,3	+48

11.4.2 jadval

Ish haqiga ta'sir qilgan omillar ta'sirining hisob- kitobi

№	Ko'rsatgichlar	Hisoblash formulasi	Hisob-kitoblar
1	Chakana tovar aylanishi	$\frac{\text{ЧТА}^1 \cdot \overset{-0}{I}_x}{M_y^0} - \frac{\text{ЧТА}^0 \cdot \overset{-0}{I}_x}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{30922} - 1342 = 1359 - 1342 = 17 \text{ млн.с}$
2	Mehnat unumdorligi	$\frac{\text{ЧТА}^1 \cdot \overset{-0}{I}_x}{M_y^1} - \frac{\text{ЧТА}^1 \cdot \overset{-0}{I}_x}{M_y^0}$	$\frac{46841 \cdot 903}{34862} - 1359 = 1205 - 1359 = -154 \text{ млн.с}$

3	Xodimlarning o'rtacha ish haqi	$\frac{QTA^1 \cdot \bar{I}_x^{-1}}{M_y^1} - \frac{QTA^1 \cdot \bar{I}_x^{-0}}{M_y^1}$	1269 – 1205 = +64 <i>млн.с</i>
---	--------------------------------	---	--------------------------------

11.4.1 jadvalda keltirilgan ma'lumot bo'yicha ish haqi fondi rejaga nisbatan 73 mln. so'mga kamaygan.

Tahlil natijasi bo'yicha ushbu kamayish chakana tovar aylanishining 891 ml.s ortishi natijasida 17 mln.so'mga ko'paygan, mehnat unumdorligining 3940 ming so'mga ortishi natijasida 154 mln. so'mga kamaygan, o'rtacha ish haqini 48 ming so'mga o'sishi natijasida 64,0 mln. so'mga ortgan. Shunday qilib uchala omil natijasida ish haqi fondi + 17 – 154 + 64 = +73 mln.so'mga ortgan.

Agarda tahlil vazifasida ish haqi fondiga xodimlar sonining ta'sirini aniqlash masalasi qo'yilgan bo'lsa ish haqi fondini yuqorida keltirilgan birinchi formulasidan foydalanish mumkin. ($\check{I}_x \cdot X$). Bu holda xodimlar sonining ta'siri quyidagicha aniqlanadi.

$\check{I}_x^0 \cdot X^1 - \check{I}_x^0 \cdot X^0$ - bizni misolda $903 \cdot 1335 - 1342 = 1205 - 1342 = -137$ *млн.с*
Xodimlar sonini 151 kishiga kamayishi ish haqi fondini -137 mln.so'mga kamaytirishga olib kelgan. Ushbu xol chakana tovar aylanishi va mehnat unumdorligining o'zgarishi ta'siri ostida vujudga kelgan.

O'rtacha ish haqini o'zgarishi natijasida yuqoridagi 11.4.2. jadval ma'lumotidan ish haqi fondi +64 mln.so'mga ortgan. Umuman bu ikki omil natijasi ham + 73 mln.so'mni tashkil qiladi.

Ish haqini tahlil qilishda uning summasini, darajasi va muomala (davr) harajatlari tarkibining o'zgarishini o'rganish zarur. Bunday tahlil uchun quyidagi jadvaldan (11.4.2) foydalanish mumkin.

Ish haqini o'zgarish sur'atlarini mehnat unumdorligining o'zgarish sur'atlari bilan bir necha yillarga taqqoslama tahlil qilish amaliy va nazariy ahamiyatga ega. Chunki jamiyatda jamg'arishni ta'minlash uchun mehnat unumdorligi ish haqiga nisbatan tezroq suratlarda o'sib borishi zarur. Bunday

jarayonni alohida xo‘jalik sub’ektidan tortib, soha, tarmoq va jamiyat miqyosida ta’minlashga erishish lozim.

11.4.2. - jadval

Ish haqi summasi, darajasining va muomala harajatlaridagi hissasining o‘zgarish sur’ati

№	Ko‘rsatgichlar	O‘lchov birligi	O‘tgan yillar				Hisobot yili		Rejaga nisbatan o‘zgarish surati, (%), farqi (+;-)	Hisobot yili o‘tgan yillarga nisbatan, %, farqi (+,-)			
			1	2	3	4	reja	Haqi-		1	2	3	4
1	Tovar aylanishi	m.s											
2	Muomala harajatlari: 2.1. so‘mda 2.2. darajasi	m.s											

	$\left(\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{1}\right)$	%											
3	Ish haqi fondi. 3.1. soʻmda. 3.2. darajasi. $\left(\frac{3 \cdot 1 \cdot 100}{1}\right)$ 3.3. Muomala (davr) harajatlardagi hissasi. $\left(\frac{2 \cdot 1 \cdot 100}{2 \cdot 1}\right)$	m.s % %											

Ushbu tahlilni amalga oshirish uchun quyidagi jadvaldan (11.4.3.) foydalanish mumkin.

11.4.3 jadval.

Ish haqi va mehnat unimdorligini oʻzgarish surʼatlari.

№	Koʻrsatgichlar	Oʻlchov birligi	Yillar (x)					
			X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Tovar aylanishi: 1.1. summasi. 1.2. oʻzgarish surati 1.2.1. bazis yilga nisbatan. 1.2.2. oʻtgan yilga nisbatan.	m.s % %						
2	Ish haqi fondi 2.1. summasi 2.2. oʻzgarish surati: 2.1.2. bazis yilga nisbatan. 2.2.2. oʻtgan yilga nisbatan.	m.s % %						
3	Oʻrtacha ish haqi va boshqa oʻrtacha							

	miqdorlarni hisoblash uchun qabul qilinadigan xodimlar soni.	Kishi						
4	O'rtacha ish haqi: 4.1. summasi 4.2. o'zgarish suratlari: 4.2.1. bazis yiliga nisbatan. 4.2.2. o'tgan yilga nisbatan.	so'm % %						
5	Mehnat unimdorligi 5.1. summasi. 5.2. o'zgarish surati 5.2.1. bazis yiliga nisbatan. 5.2.2. o'tgan yilga nisbatan.	m.s % %						

11.5 Ish haqi fondini rejalashtirish.

Ish haqini rejalashtirish masalasi O'zbekiston Respublikasi korxonalarida, xo'jalik sub'ektlarida qo'llanilayotgan odatdagi ish haqi tizimidan kelib chiqqan xolda ko'rib chikamiz.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik sub'ektlari ish haqini mustaqil tashkil qilish huquqiga ega bo'lib, uning shakl va modellarini o'zlari tanlashi mumkin. Lekin bu deganimiz ular absolyut erkin, o'z xohishi bilan ish haqini tashkil qilishning barcha jihatlarini hal qiladi degan gap emas. Ish haqining minimal miqdori, tarif setkasi ustamalar va ayrim qo'shimchalar davlat tomonidan qonuniy hujjatlarda belgilab qo'yiladi. Har qanday sharoitda ish haqi miqdori ish haqi normasiga, ya'ni ishchi kuchi qiymatining zaruriy qismi (ishchiga mulkdor yoki davlat tomonidan to'landagan), mehnat bozorida unga talab va taklifdan kelib chiqadigan qiymatiga teng bo'lishi kerak.

Norma – bu qonuniy tusga ega bo‘lgan, tan olingan tartib, tasdiqlangan me’yor va o‘rtacha ko‘rsatgichdir.

Ish haqi normasining xususiyati, shundaki, unda jamiyat, jamoa va shaxsning iqtisodiy manfaatlari kelishtirilgan holda iqtisodiy faoliyatni maqsadli topshiriqlari, shart-sharoitlari, vosita va usullari ko‘rsatgichlar orqali normalashtiriladi. Ushbu normalar albatta qonuniy hujjatlarda o‘z aksini topishi va uni buzilganligi uchun huquqiy javobgarligi sanksiyalarda belgilab qo‘yilishi shart.

O‘zbekiston Respublikasi mehnat kodeksining 155 moddasida «Muayyan davr uchun belgilangan mehnat normasini va mehnat vazifalarni to‘liq bajargan xodimning ayrim mehnat haqi miqdoridan oz bo‘lishi mumkin emas» - deb ta’kidlagan.

Minimal ish haqi miqdori (MIXM) O‘zbekiston Respublikasida Prezident farmoni bilan tasdiqlanadi va uni bajarish barcha davlat va nodavlat tashkilotlar, xo‘jalik sub’ektlari uchun majburiy hisoblanadi.

MIXM tarkibiga ustamalar, qo‘shimchalar, moddiy rag‘batlantirish, norma va ish vaqtdan chetga chiqqan holda bajarilgan ishlar uchun oshirilgan miqdorda to‘langan haqlar, boshqa kompensatsion to‘lovlar, shuningdek rayon koeffitsiyentlari kirmaydi.

Chet amaliyoti va umuman nazariy nuqtai nazardan minimal ish haqi miqdori mehnatga layoqatli shaxsning minimal yashash darajasi yoki aholining minimal iste’mol savatchasi miqdoridan kam bo‘lmasligi kerak.

MIXM davlat tomonidan ish haqini indeksatsiya qilish shakli sifatida ham ishlatiladi.

Xo‘jalik sub’ektlarida, jumladan savdo sohasi va ommaviy ovqatlanish korxonalarida va shaiobchalarida ish haqi fondini rejalashtirishda normativ, texnik-itisodiy hisob kitoblar, statistik- tajribaviy, indeks, koeffitsiyentlar kabi usullardan foydalaniladi. Bunda albatta ishlatilayotgan ta’rf tizimi va ish haqi shakllari asos bo‘lib hisoblanadi.

Ish haqi fondini rejalashtirishda savdo sohasi korxonalarida va shaiobchalarida chakana tovar aylanishining umumiy hajmi va tovarlar assortimentlari bo‘yicha

rejasi, rejalashtirilgan ishchi xodimlar soni (ishchi xodimlar malakasi, bajariladigan ishlar turlari bo'yicha guruhleri), savdo shaiobchalari tiplari, ta'rif stavkasi, lavozim okladlari, ta'rif razryadi va koeffitsiyentlari, korxonaning moliyaviy imkoniyatlari kabilar ishlatiladi.

Ish haqini fondiini tahlil qilganda va rejalashtirishda ish haqini asosiy va qo'shimcha qismlarga bo'linishini hisobga olish lozim. Ish haqining asosiy qismi maoshning ta'rif stavkalar (lavozim okladlari, rassenkalar) va mukofotlardan tashkil topadi. Uning qo'shimcha qismiga har xil ustamalar va qo'shimcha haqlar kiritiladi.

Ish haqini rejalashtirishda qo'llanilayotgan ish haqi shakliga va tizimiga qarab ishchi va xodimlar alohida guruhlariga tabaqalashtirilishi lozim. Ish haqi har bir guruh uchun alohida hisoblanadi.

Ta'rif stavkalari (lavozim okladlari) oluvchi xodimlarni ish haqi fondi quyidagicha hisoblanadi.

$$I_{x.\phi.m.c.} = \sum_{i=1}^n X_{m.c.i.} \cdot D \cdot T_{c.i.}$$

$I_{x.\phi.m.c.}$ - ta'rif stavkasi oladigan xodimlar asosiy ish haqi fondi;

$X_{m.c.i.}$ - bir xil ta'rif stavkasi oladigan xodimlar soni;

D - rejalashtirilgan davr uchun oylar soni;

$T_{c.i.}$ - xodimning oylik ta'rif stavkasi;

n - ushbu guruhdagi xodimlar soni.

Ushbu holda ish haqi fondini ishchi xodimlarning kasalligi tufayli ishga chiqmagan kunlari uchun ish haqi miqdori kamaytirishni nazarda tutish zarur. Uning miqdori o'tgan yillar tahlilini (kamida 3 yil) natijasiga qarab $I_{x.\phi.m.c.}$ - ga nisbatan foizda va keyin summasi aniqlanadi. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanishni tavsiya qilamiz.

$$I_{x.k.} = \frac{D_{k.k.}}{D_{\bar{i}}} \cdot I_{x.\phi.m.c.};$$

$I_{x.k.}$ - ishchilarni kasallik kunlari uchun ish haqi miqdori, so'mda;

$D_{\kappa.\kappa}$ - ishchilarni kasal bo'lgan kunlari;

$D_{\dot{u}}$ - yillik ish kunlari;

Tovar aylanish summasiga (1000,0 so'm) nisbatan rassenka ishlatilayotgan savdo shaiobchalarida sotuvchilarning ish haqi fondi quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$I_{x.\phi.m.p} = \sum_{i=1}^n \frac{\mathcal{Y}TA_i \cdot T_{p.i}}{1000}; \text{ bu yerda;}$$

$\mathcal{Y}TA_i$ - i tovar gurux (assortimenti, turi) uchun rejalashtirilgan chakana tovar aylanish hajmi;

$T_{p.i}$ - i tovar gurux (assortiment turi) uchun belgilangan 1000 so'miga rassenka.

Moddiy rag'batlantirish summasi M_p harakatdagi rag'bailantirish nizomi yoki jamoaviy shartnomada belgilangan ko'rsatkichlar va ishchi xodimlarni lavozimlarga qarab, ta'rif stavkalari (lavozim okladlari)ga nisbatan aniqlanadi.

Ustamalar ($\mathcal{Y}$) va qo'shimcha to'lovlar (K_m) ularni qo'shimcha jamoaviy shartnomada korxonani ustavida yoki maxsus nizom (agar mavjud bo'lsa) belgilangan miqdor asosida hisoblanadi.

Yillik mehnat ta'tili ($\check{I}_{m.m}$) miqdorini quyidagicha aniqlashni tavsiya qilamiz.

$$\check{I}_{m.m} = \sum_{i=1}^n \left(\frac{D_{m.i}}{D_{\dot{u}}} \cdot I_{x.i} \right); \text{ bu yerda:}$$

$D_{m.i}$ - i ishchining yillik ta'til kuni;

$D_{\dot{u}}$ - yillik ishchi kunlar;

$I_{x.i}$ - i ishchining rejalashtirilgan yilga asosiy ish haqi summasi.

Korxonada, tashkilot yoki boshqa xo'jalik sub'ektlarining umumiy ish haqi fondi ($I_{x.y}$) quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$I_{x.y} = (I_{x.\phi.m.c} - I_{x.\kappa}) + I_{x.\phi.m.c} + \sum_{i=1}^n (M_{p.i}) + \sum_{i=1}^n \mathcal{Y}_i + \sum_{i=1}^n K_{m.i} + \check{I}_{m.m}$$

Ish haqi fondini statistik-tajribaviy usulni qo'llash orqali ham aniqlash mumkin. Bunda ish haqi fondini o'tgan 3 yoki 5 yil davrga tahlil qilib, uni o'zgarish tendensiyalarini aniqlab, rejalashtirilgan yilga ish haqiga ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarish tendensiyalarini (indekslar yoki elastiklik koeffitsiyentlari orqali) hisobga olib aniqlash mumkin.

Ish haqi fondini o'zgarish miqdorini mehnat unumdorligi tendensiyasi bilan solishtirib, ular o'rtasidagi proporsionallikni ta'minlash zarur bo'ladi.

Tayanch iboralar: Mehnat haqi, ish haqi, ishchi kuchi qiymati, ta'rif tizimi, ta'rif stavkasi, lavozim okladi, ta'rif razriyadi, ta'rif koeffitsiyenti, motiv, vaqtbay ish haqi, ishbay ish haqi, ta'rifsiz tizim.

Takrorlash uchun savollar.

1. Ish haqining mazmunini yoritingQ
2. Mehnat haqini ish haqidan farqini tushuntiringQ
3. Ishchi kuchini saqlash uchun to'lov va harajatlarga nimalar kiradiQ
4. Mehnat haqi ijtimoiy paketiga nimalar kiradiQ
5. Ish haqi tizimi mohiyati va ahamiyati.
6. Ish haqini tashkil qilish qoidalari.
7. Ish haqi shakllari.
8. Mehnat motivatsiyasi deganda nimani tushunasiz va u qanday vositalar orqali amalga oshiriladiQ
9. Ta'rifsiz tizimning avzalliklari qanday nomoyon bo'ladiQ
10. Progressiv ish haqi tizimini tavsiflab bering.
11. Vaqtbay – mukofotli ish haqi shakli ishbay– mukofotli ish haqi shakldan nima bilan farqlanadi va ular qanday hollarda ishlatiladiQ
12. Ish haqi fondining tahlili nimadan boshlanadi va qanday ko'rsatgichlar ishlatiladiQ
13. Ish haqi fondi qanday rejalashtiriladiQ

12-bob. Muomala harajatlari

Reja:

- 12.1. Harajatlar tushunchasi va muomala harajatlarining mohiyati, tabiati va ko'rsatkichlari
- 12.2. Muomala harajatlarining tasnifi
- 12.3. Muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillar
- 12.4. Muomala harajatlarini iqtisodiy tahlili
- 12.5. Muomala harajatlarini rejalashtirish

12.1. Harajatlar tushunchasi va muomala harajatlarining mohiyati, tabiati va ko'rsatkichlari

har bir jamiyatda ishlab chiqarish va iste'mol bir-biridan makon va zamonda farqlanadi. Bu ikki jarayonni bir-biri bilan bog'lash, ya'ni bir tomondan ishlab chiqarish sohasining mahsulotini iste'molchiga yetkazish, ikkinchi tomondan iste'molchini tovar uchun to'lovini ishlab chiqaruvchiga yetkazish tegishli masofada va vaqtda, ushbu jarayon bilan shug'ullanuvchi maxsus soha orqali amalga oshiriladi.

Ushbu jarayon, ya'ni iste'mol tovarlarini iste'molchiga yetkazish tegishli moddiy va nomoddiy harajatlar bilan bog'liqdir. Bu jarayonlarning bir qismi ishlab chiqarish korxonalarini tomonidan qoplanadi va ular korxonaning davr harajatlari tarkibida o'z aksini topadi. Masalan: tayyor mahsulotlarni korxonada omborlarida saqlash, ularni transport vositalariga yuklash, ayrim hollarda mahsulotlarni oldi-sotdi shartnomalariga asosan transport harajatlari ishlab chiqarish korxonasi tomonidan qoplanish ko'zda tutilgan bo'lsa, (misol uchun dengiz, daryo transportida «franko-stansiya-naznacheniya» usuli qo'llanilsa) transport harajatlari va reklama, agar ishlab chiqarish korxonalarini reklama faoliyati bilan shug'ullansa.

Iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishdan iste'molchiga yetkazish uchun sarflangan harajatlarning asosiy qismi tovar ayriboshlash sohasi bilan shug'ullanuvchi savdo sohasi, ommaviy ovqatlanish korxonalarini va shaiobchalari

zimmasiga to'g'ri keladi. Bu harajatlarning asosiy qismi savdo sohasining tannarxi sifatida muomala harajatlariga kiritiladi, ayrim harajatlar savdo korxonalarini va shaiobchalarining asosiy faoliyatidan olingan foydasi hisobidan qoplanadi.

Shunday qilib savdo sohasi harajatlarini iqtisodiy mazmuni bo'yicha nazariy jihatdan umumiy harajatlar, muomala harajatlari va muomala harajatlari tarkibiga kirmaydigan harajatlarga tasniflash to'g'ri bo'ladi, deb hisoblaymiz.

Savdo sohasining umumiy harajatlari ko'p qirrali bo'lib, u har xil turdagi harajatlardan tarkib topadi. Uning tarkibiga muomala harajatlari tashqari quyidagilarni kiritiladi.

1. Sotib olingan tovarlar qiymati, savdo korxonasi, shaiobchasi ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotni sotib oladi va uni iste'molchilarga yetkazish uchun moddiy va nomoddiy harajatlar xashlaydi. Sotib olingan tovarlar qiymati savdo korxonasi, shaiobchasi uchun ko'rinishdan ularning harajati bo'lsa ham, ular summasi daromad qoplanmaydi va savdoning tannarxi yoki muomala harajatlari tarkibiga kirmaydi. Ushbu harajatlar tovarlar qiymatida aks etadi, ular avanslanadi, sotiladi va qoplanadi. Bu harajatlar aylanma mablag'lar va banklarning joriy kreditlar hisobidan avanslanadi va har bir tovar ayriboshlanish davrida o'z-o'zini qoplaydi.

2. Asosiy fondlarga kapital qo'yilmalar, bular bir marotaba asosiy fondlarni yangilash, modernizatsiya qilish, kapital remont uchun qilinadigan harajatlar bo'lib, muomala harajatlari tarkibiga kirmaydi, xususiy mulk, banklarning uzoq muddatli ssudalari va boshqa mablag'lar hisobidan qoplanadi.

3. Daromad hisobidan qoplanadigan soliq.

4. Banklar va boshqa moliya-kredit tashkilotlari kreditlari bo'yicha foizlar (investitsiya davrida kapital qo'yilmalar tarkibiga kiruvchi investitsiyalarga olingan bank va boshqa moliya-kredit tashkilotlari kreditlari bo'yicha foizlardan tashqari), shu jumladan, muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlar.

5. Mol-mulkni uzoq muddatga ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash va boshqa moliyaviy faoliyat bo'yicha harajatlari.

6. Bojxona to'lovlari, jumladan, aksiz solig'i, bojxona bojlari va rasmiylashtirish yig'implari.

7. Tovarlarni sotib olish bilan bog'liq bo'lgan brokerlik xizmatlari, bojxona omborlarining ijarasi uchun to'lovlar, komission (vositachilik) harajatlar, bojxona ishlari bilan bog'liq ortish, tushirish, transport va boshqa harajatlar.

8. Tara bo'yicha yo'qotishlar. Bu harajatlar rejalashtirilmagan, noratsional xo'jalik yuritish yoki boshqa hollarda vujudga keladi.

9. Kartoshka va sabzavotlarni tayyorlash, saqlash, qayta ishlash va sotish bo'yicha harajatlar va boshqa byudjetdan qoplanadigan harajatlar byudjet hisobidan qoplanadi.

10. Favqulotda zararlar – bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning odatdagi faoliyatdan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari harajatlar moddalaridir. Bunga favqulotda moddalar va muomala harajatlari (Nizomda davr harajatlari) tarkibida aks ettirilishi kerak bo'lgan davr (harajatlari) moddalari kirmaydi.

Savdoning umumiy harajatlarni tarkibini quyida keltirilgan 12.1-chizmada ifodalash mumkin.

Muomala harajatlari – bu iste'mol tovarlarini ishlab chiqarishdan to iste'molchiga siljitish jarayonida sarflangan jonli va jonsiz mehnat qiymatining (bu holda ham qiymat zaruriy va qo'shimcha qismlarga taqsimlanadi) zaruriy qismini puldagi ifodasidir. Muomala harajatlari iqtisodiy kategoriya bo'lib tarixiy tavsifga ega. Uni vujudga kelishi tovar-pul muomalasini paydo bo'lishi bilan tig'iz bog'liqdir.

Muomala harajatlari savdoning asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi.

Muomala harajatlari pul-tovar munosabatlari vujudga kelish davri bilan bog'liq bo'lib, u pul-tovar muomalasini mevasi, uning asosida vujudga kelgan va uning mohiyati tovar oldi-sotdi jarayoni, ya'ni tovar ayriboshlashni tabiatidan kelib chiqadi. Ushbu harajatlar nazariy jihatdan, nafaqat savdoda mavjud, u takror ishlab chiqarish jarayonini boshlanishidan (ishlab chiqarish korxonalarini xom ashyoni

manbaasidan to ishlab chiqarish joyiga yetkazishda (ushbu jarayon ham tovar ayriboshlash jarayoniga nazariy jihatdan kiradi, bu ishlab chiqarish jarayoni emas, chunki xom ashyo sotib olingandan keyin tovar tusiga kiradi va ishlab chiqaruvchi uchun xom ashyo sifatida, nazariy jihatdan tovar sifatida uni tayyor mahsulotga aylantiruvchilarga yetkaziladi) hamda uni oxirgi etapi, ya'ni tayyor mahsulotlarni (tovarlarni) ishlab chiqarishdan savdo sohasigaga yetkazish jarayonida namoyon bo'ladi.

Nazariyada va amaliyotda tovar muomalasi bilan bog'liq harajatlarni takror ishlab chiqarishning boshlang'ich jarayoni bilan bog'liq qismi mahsulotning tannarxiga kiritiladi, aslida u iqtisodiy tabiati bo'yicha va nazariy nuqtai nazardan tovar muomalasi harajatlari hisoblansa ham. Ushbu masalaning mohiyatini yoritishda hozirgi davrda muomala harajatlarini nomlanishiga bo'lgan munosabat to'g'risida to'xtalib o'tmoqchimiz. Chunki bo'lajak mutaxassislar (bakalavrlar, magistrlar) va ilmiy tadqiqotchilar xodisalar, jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy kategoriyalarni nazariy jihatdan to'g'ri talqin qilish bilimi va ko'nikmalariga ega bo'lishi lozim.

Bu bilan narsalar, hodisalar, jarayonlarni o'rganishda, baholashda to'g'ri, ilmiy asoslangan xulosalar yaratishga erishish mumkin deb hisoblaymiz.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 5 fevral 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish harajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizomda negadir g'alat holda muomala harajatlari «davr harajatlari» deb nomlangan.

Umuman olganda, har qanday moddiy, nomoddiy harajatlar qandaydir zamon va makon doirasida vujudga keladi.

O'zbek tilining izohli lug'atida (Moskva «Rus tili» nashriyoti, 1981. 204-betida) «Davr» so'ziga quyidagicha izoh berilgan.

«Davr 1. Jamiyat taraqqiyotida muhim voqea, hodisa yuz bergan, hukm surgan yoki o'ziga xos xususiyati bilan ajralib turadigan ma'lum vaqt oralig'i. 2. Biror ish-harakat, jarayon, voqea, hodisa sodir bo'ladigan yoki bajariladigan

muayyan vaqt. 3. Takrorlanuvchi protsessning har bir takrorlanishida boshlanishidan to oxirigacha o'tiladigan vaqt».

Ushbu lug'at (481 betda) «Muomala» so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

«Muomala. 1. Kishilar bilan munosabat, so'zlashuv, shunday munosabat yo'sini. 2. Ish, xizmat bilan bog'liq bo'lgan aloqa. 3. Pul va savdo ishi bilan bog'liq munosabat, aloqa».

hayotda tabiat narsalarini, jamiyatdagi hodisa va jarayonlarning nomlanishi, ularning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy va boshqa uning kelib chiqishiga oid tabiatidan kelib chiqqan holda aniqlangan va tegishli nom berilgan.

Bizga tushunarli emas, qanday qilib tovar muomalasi jarayoni bilan bog'liq harajatlar «Davr harajatlari» deb nomlanib qolgan. Biz yuqorida aytganimizdek har qanday harajat biron-bir davrda vujudga keladi, jumladan muomala harajatlari, ishlab chiqarish harajatlari va hakoza. Agar so'zni mazmun-mohiyatidan kelib chiqsak «tannarxni» ham «davr harajatlari» deb aytish kerak bo'lmaydi-mi? YUqoridagilardan kelib chiqib, bizni fikrimizcha, «Davr harajatlari» so'zini, unga kiritilgan harajatlarning asl mazmunidan kelib chiqib, «Muomala harajatlari» deb yuritilishi lozim!

Muomala harajatlarini savdo bajaradigan funksiyalaridan, savdoda sodir bo'ladigan iqtisodiy, texnik-texnologik jarayonlar va harajatlarning iqtisodiy tabiatidan kelib chiqib, ikki turga bo'linadi. Bunda savdoning sof ijtimoiy-iqtisodiy funksiyasi, ya'ni oldi-sotdi jarayonini amalga oshirish va ishlab chiqarish jarayoniga mansub bo'lgan texnik-texnologik funksiyalarni bajarishdan kelib chiqib, muomala harajatlari sof muomala harajatlari va qo'shimcha muomala harajatlariga ajratiladi.

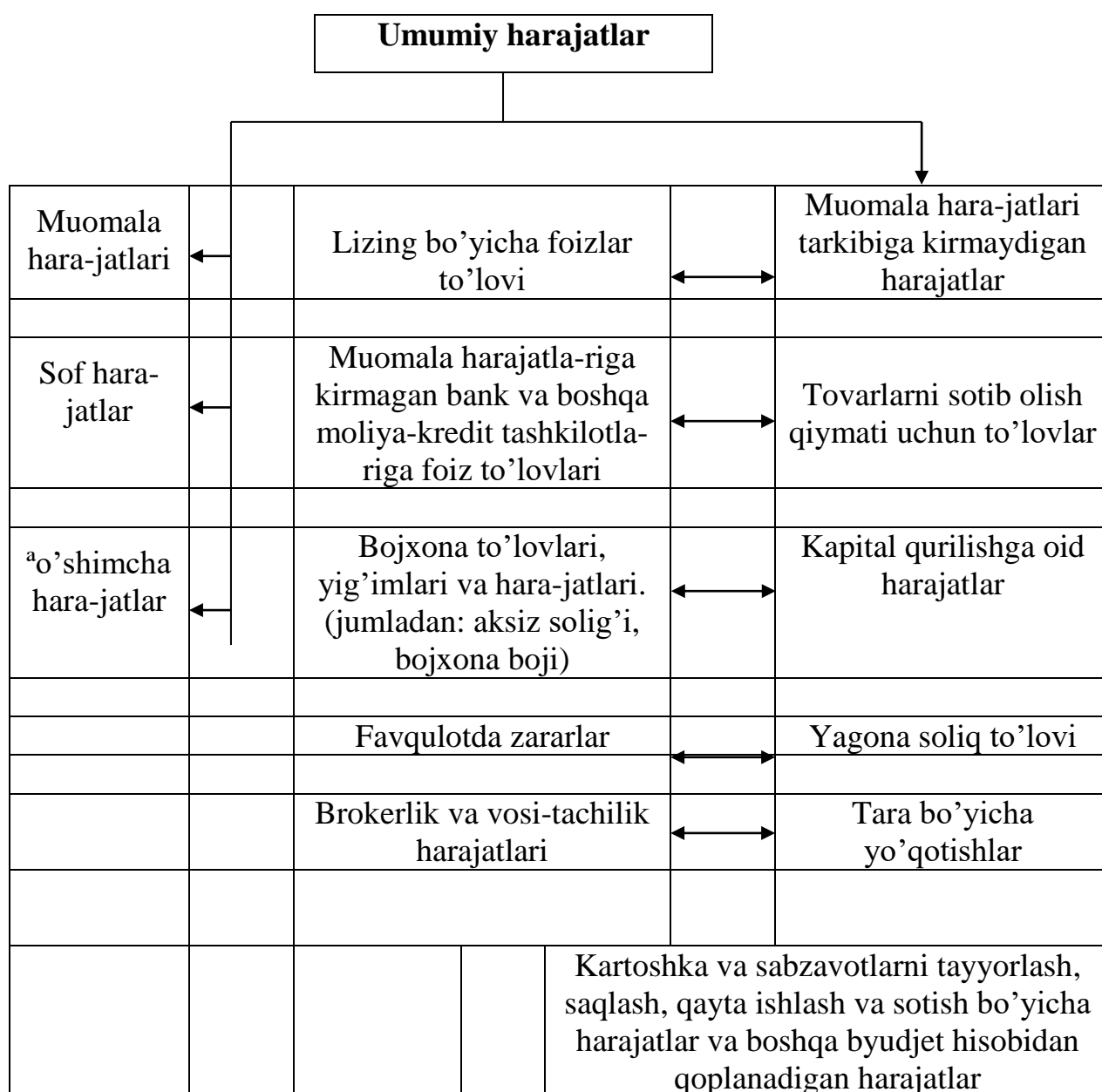
Sof muomala harajatlari – bu harajatlar tovar qiymatini ayirboshlash, ya'ni oldi-sotdi jarayoni (T-P; P-T) bilan bog'liq (pul, kredit, moliyaviy munosabatlarga sarflar, hisob-kitob bilan bog'liq reklamaga va boshqa to'lovlar va harajatlar) kiradi.

ʻoʻshimcha harajatlarga tovarlarni tashish, qadoqlash, saqlash, saralash, ishlov berish va boshqa ishlab chiqarish jarayoniga yaqin harajatlar kiradi.

Amaliyotda muomala harajatlari sof va qoʻshimcha turlarda hisoboti yuritilmaydi. Ularni miqdorini maxsus tanlov tadqiqotlari asosida taxminan hisob-kitob qilish mumkin.

12.1-chizma.

Savdo sohasida umumiy harajatlar tarkibi

Muomala harajatlari tarkibini o'rganish amaliyotda shundan darak beradiki, uning tarkibida sof muomala harajatlarini hissasi ortib borish tendensiyasiga ega. Chunki hayotda bir tomondan, savdo faoliyatining servis faoliyatiga ega va madaniyat kundan-kunga talab ortib borishi qonuniyatga aylanib bormoqda. Ikkinchi tomondan ishlab chiqarish jarayonida texnik-texnologik jarayonlarni takomillashishi, ilmiy-texnik taraqqiyotni joriy qilinishi oldin savdo jarayonida bajariladigan ishlab chiqarishga taalluqli texnik-texnologik funksiyalarni qisqarishiga va ularni ishlab chiqarish korxonalarida bajarilishiga olib kelmoqda (tovarlarni saqlash, ishlov berish, saralash va o'rash, ularni tashish, saqlash va sotish davrida yo'qotilishi bilan bog'liq va boshqa harajatlar). Bularning tarkibini keyingi paragrafda (12.2.) chuqurroq ko'rib chiqamiz.

Muomala harajatlari absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarda hisobga olinadi, tahlil qilinadi va rejalashtiriladi. Muomala harajatlarining absolyut ko'rsatkichi so'mda, nisbiy ko'rsatkichlari uning darajasi, ya'ni tovar aylanishiga nisbatan foiz hisobida, tarkibi esa muomala harajatlarining umumiy summasida uning alohida moddalarining hissasi foizlarda ko'rsatiladi. Bu ko'rsatkich muomala harajatlarining umumiy summasiga alohida moddalarning summasini bo'lib yuzga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Muomala harajatlari faqat savdoda emas, (ulgurji va chakana) u ishlab chiqarishda, qishloq xo'jaligida va boshqa tarmoqlarda ham mavjud bo'ladi, agarda ular iste'mol tovarlarining ulgurji va chakana savdosi bilan shug'ullansa. Muomala harajatlarining ommaviy ovqatlanish sohasida, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini oldi-sotdi jarayoni bilan shug'ullanuvchi xo'jalik sub'ektlarida ham alohida hisoboti kiritiladi. Bulardan tashqari muomala harajati har bir turdagi savdo bilan shug'ullanuvchi bozorlarda ham mavjud, lekin ularda uni hisoboti yuritilmaydi.

O'zbekiston Respublikasida muomala harajatlarini holatiga nazar solsak oxirgi yillarda uni absolyut summasi va darajasini kamayib berishi kuzatiladi. Muomala harajatlarining holati 12.1.1., 12.1.2. va 12.1.3-jadval ma'lumotlarida keltirilgan.

O‘zbekiston Respublikasida 2002-2006 yillarda tovar aylanishi va muomala harajatlari

T/r	Ko‘rsatkichlar	Yillar				
		2002	2003	2004	2005	2006
1.	Chakana tovar aylanishi jami mlrd. so‘m. Jumladan:	3786,3	4289,7	4787,5	5577,4	7453,8
	1.1. Chakana savdoda	1069,6	1004,8	1151,3	1458,4	2072,4
	1.2. Ommaviy ovqatlanishda	64,7	82,9	109,0	114,2	128,4
	1.3. Chakana savdo va ommaviy ovqatlanishda	1134,3	1087,7	1260,3	1572,6	2200,8
	1.4. Bozorlarda	2652,0	3202,0	3527,2	4004,8	5253,0
2.	Muomala harajatlari – jami, mlrd. so‘m	99,2	109,1	105,8	41,3 ¹	51,1 ¹
	Jumladan:					
	2.1. Chakana savdo	86,7	91,7	86,3	31,8	41,1
	2.2. Ommaviy ovqatlanishda	12,5	17,4	19,5	9,5	10,0
3.	Muomala harajatlarini darajasi, % - jami $\left(\frac{2*100}{1.3}\right)$	10,0	10,0	9,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0
	3.1. Chakana savdoda $\left(\frac{2.1*100}{1.1}\right)$	9,0	9,2	8,0	6,5 ¹ /3,0	6,5 ¹ /3,0
	3.2. Ommaviy ovqatlanishda $\left(\frac{2.2*100}{1.2}\right)$	23,0	20,7	21,1	23,5 ¹ /9,0	21,9 ¹ /8,0

* Ma’lumotlar mikrofirma va kichik korxonalarsiz keltirilgan.

Manba: Gosudarstvenniy Komitet Respubliki O'zbekistan po statistike «Torgovlya v O'zbekistane 2005» i «Torgovlya v O'zbekistane 2006» statisticheskiye sborniki. Sootvetstvenno T., 2006, 2007.

12.1.2-jadval

Respublika hududlari bo'yicha muomala harajatlari darajasini dinamikasi *

	Chakana savdoda				
	2002	2003	2004	2005	2006
Chakana savdo tovar aylanishiga nisbatan, %					
O'zbekiston Respublikasi	9,0	9,2	8,0	6,5	6,5
^a oraqalpog'iston Respublikasi	8,9	9,5	7,6	12,5	9,8
Viloyatlar:					
Andijon	13,2	11,7	10,1	3,7	5,6
Buxoro	11,9	6,3	4,6	3,4	3,1
Jizzax	10,8	11,7	6,3	5,1	4,4
^a ashqadaryo	9,5	8,1	10,4	6,5	4,0
Navoiy	8,3	8,1	12,5	5,6	6,1
Namangan	8,5	9,7	9,0	8,6	6,1
Samarqand	10,1	11,0	10,9	5,6	4,9
Surxandaryo	9,6	8,9	8,9	6,7	5,0
Sirdaryo	7,5	8,4	6,7	5,5	5,2
Toshkent	7,5	9,5	6,0	6,3	4,8
Farg'ona	10,3	9,8	10,8	8,5	7,6
Xorazm	8,9	8,8	5,5	3,4	3,5
Toshkent sh.	9,8	12,2	8,9	7,3	8,2

* Ma'lumotlar mikrofirma va kichik korxonalarsiz keltirilgan.

12.1.3-jadval

Respublika hududlari bo'yicha muomala harajatlari

darajasini dinamikasi *

	Chakana savdoda				
	2002	2003	2004	2005	2006
Ommaviy ovqatlanishni umumiy tovar aylanishiga nisbatan, %					
O'zbekiston Respublikasi	23,0	20,7	21,1	23,5	21,9
^a oraqalpog'iston Respublikasi	12,2	13,6	18,2	13,2	14,1
Viloyatlar:					
Andijon	30,8	29,9	7,7	14,4	26,3
Buxoro	15,3	13,1	14,2	19,3	19,1
Jizzax	19,8	23,0	11,9	19,7	12,2
^a ashqadaryo	15,7	16,4	15,6	17,5	17,5
Navoiy	29,7	27,9	15,7	28,1	21,9
Namangan	21,2	21,0	17,6	22,4	21,1
Samarqand	28,1	33,0	19,1	20,9	15,3
Surxandaryo	13,2	14,0	11,8	15,9	15,3
Sirdaryo	15,3	10,9	14,1	13,8	9,1
Toshkent	15,5	11,0	21,2	20,1	16,1
Farg'ona	17,2	17,0	18,2	20,3	27,0
Xorazm	11,8	13,5	11,5	15,9	11,0
Toshkent sh.	28,6	27,1	27,4	29,2	26,8

* Ma'lumotlar mikrofirma va kichik korxonalarsiz keltirilgan.

12.1.1-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, respublika miqiyosida tovar aylanishi summasi chakana savdoda va ommaviy ovqatlanishda ikki barobar ortgan. Bunga baholarni ortib borishini ta'siri katta. Muomala harajatlarining summasi va darajasini o'zgarish tendensiyalariga baholashni o'quvchilar seminarlarda muhokama qilishini tavsiya qilamiz.

12.1.2. va 12.1.3-jadvallar ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, muomala harajatlari dinamikasi chakana savdoda ham, ommaviy ovqatlanishda ham

umuman kamayish tendensiyasiga ega, lekin xududlar bo'yicha har xil ko'rinishlar mavjud.

Muomala harajatlarini darajasi xududlar bo'yicha bir-biridan keskin farq qiladi. Uni maksimal darajasi 2006 yilda savdoda 9,8 % - Qoraqalpog'iston avtonom respublikasida, o'rtacha respublikada esa – 6,5 %, ommaviy ovqatlanishda 27,0 % - Farg'ona viloyatida, o'rtacha respublika bo'yicha – 21,9 % tashkil qilgan.

Minimal darajasi chakana savdoda 3,1 % - Buxoro viloyatida, ommaviy ovqatlanishda – 9,1 Sirdaryo viloyatida.

Muomala harajatlarini maksimal darajasini minimal darajadan farqi chakana savdoda $9,8-3,1=6,7$ punktni, ommaviy ovqatlanishda $27,0-9,1=17,9$ punktni tashkil qilgan.

Ushbu ma'lumotlar muomala harajatlarining viloyatlar, hududlar miqyosida chuqur o'rganishni, uni ilmiy-amaliy nuqtai nazardan tadqiqot qilishni, unga ta'sir qilgan omillarni aniqlashni va uning darajasini optimallashtirish muammolarini hal qilishni taqoza qiladi.

12.2. Muomala harajatlarining tasnifi

Biz yuqorida aytganimizdek muomala harajatlari iqtisodiy tabiati, yo'naltirish maqsadlari, savdo va ommaviy ovqatlanish sohalarining funksiyalaridan, savdoga ko'rsatiladigan boshqa tarmoqlarning xizmati turlaridan, hisobot nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda xajmi va tarkibi bo'yicha har xildir.

Muomala harajatlarini quyidagi belgilar bo'yicha tasniflash mumkin:

- tarmoqlar va sohalar bo'yicha;
- iste'mol tovarlari muomalasi sohalar bo'yicha;
- bajariladigan funksiyalar va vazifalar bo'yicha;
- yo'naltirilish maqsadlari bo'yicha;
- muomala harajatlarining ayrim omillardan bog'liqligi bo'yicha;
- harajatlarni turlari (nomenklaturasi) bo'yicha.

Muomala harajatlarini tasniflanish belgilari bo'yicha tasniflab chiqamiz.

Tarmoqlar va sohalari bo'yicha:

- ishlab chiqarish tarmoqlarida;
- qishloq xo'jalik sub'ektlarida;
- chakana va ulgurji savdo bilan shug'ullanuvchi boshqa tarmoqlarda;
- ishlab chiqarish vositalarini ayriboshlash sohasida;
- iste'mol tovarlarini ayriboshlash sohasida;
- tashqi savdo sohasida.

Iste'mol tovarlari muomalasi sohalari bo'yicha

- savdo sohasida (chakana va ulgurji savdoda);
- ommaviy ovqatlanish sohasida;
- maxsus qishloq xo'jaligi mahsulotlarini harid qiluvchi va sotuvchi xo'jalik sub'ektlarida;
- mikrofirmalar va kichik korxonalarda. Bular harajatlar to'g'risida statistik hisobot topshirmaydilar;
- fermer va dehqon xo'jaliklari. Bularda mahsulotlarni sotish bilan (ulgurji yoki chakana) bog'liq harajatlari mavjud.

Savdoning funksiyalari va vazifalaridan kelib chiqqan holda:

- sof va qo'shimcha;
- bevosita va bilvosita;
- operatsion va ma'muriy boshqaruv.

Yo'naltirish maqsadlari bo'yicha:

- xodimlar ish haqi;
- boshqa tarmoqlar xizmati haqi;
- moddiy harajatlar;
- moddiy yo'qotishlar;
- soliqlar, yig'imlar, to'lovlar va ijtimoiy sug'urta;
- boshqa harajatlar.

Muomala harajatlarining ayrim omillardan bog'liqligi bo'yicha. (Ushbu turdagi harajatlar bo'yicha sof va qo'shimcha harajatlar kabi alohida hisobot

yuritilmaydi, bunday tasniflash muomala harajatlarining turlaridan kelib chiqib, tahlil qilish va rejalashtirish jarayonida qo'llaniladi):

- shartli-o'zgaruvchan;
- shartli-o'zgarmas.

Bularning tasnifini 12.3-paragrafda batafsil ko'rib chiqamiz. **Muomala harajatlari turlari (nomenklaturasi) bo'yicha.** Bunday tasniflashda muomala harajatlari faoliyatga yo'naltirilishiga qarab moddalarga bo'linadi. Statistika hisobotida (5-s(savdo shakli)¹ muomala harajatlari quyidagi moddalarga ajratilgan:

Tashkilotlar tomonidan bajarilgan ishlar va xizmatlar:
ulardan temir yo'l, suv, havo, avtomobil va ot-ulov transporti bilan yuklarni tashish;
ish haqi harajatlari;
ijtimoiy sug'urta harajatlari;
savdo ehtiyojida foydalanish uchun, ijara harajatlari va binolar, inshootlarni ta'mirlash, xonalar va jihozlarni saqlash:
shu jumladan:
joriy ta'mirlash harajatlari (ish haqidan tashqari);
ijara to'lovi;
asosiy vositalar ammortizatsiyasi;
yoqilg'i, gaz va elektr energiya harajatlari;
tovarlarni saqlash, ishlov berish, saralash va joylash (o'rash) harajatlari;
savdo reklamasi harajatlari;
tashish, saqlash va sotish davrida tovarlar va mahsulotlarning yo'qotilishi;
tara harajatlari;
inventarlar va xo'jalik buyumlari qiymatini hisobdan chiqarish va boshqa harajatlar (ta'mirlash, yuvish, tuzatish va boshqa harajatlar);
o'z transporti harajatlari (ish haqidan tashqari);
byudjetga majburiy to'lovlar, soliqlar va yig'imlar;

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистикаси еўмитасининг 2007 йил 9 ноябрдаги 18-сонли еарори билан тасдиеланган.

davlat maqsadli fondlariga ajratmalar (ijtimoiy sug'urta ajratmalaridan tashqari);

boshqa harajatlar: bank kreditlari va boshqa moliya-kredit tashkilotlar foizlari; xizmat safari harajatlari; ulardan: kunlik chiqimlar; nomoddiy xizmatlar va bank xizmatlari to'lovi; boshqa harajatlar.

YUqorida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevral 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizom bo'yicha davr harajatlari tarkibidagi sotish harajatlari – 22 moddaga, ma'muriy harajatlar – 15 moddaga va boshqa operatsiya harajatlari – 21-moddaga ajratilgan.

12.3. Muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillar

Muomala harajatlarining summasi va nisbiy ko'rsatkichlari tabiatdan o'zgaruvchan hisoblanadi. Uning summasiga va darajasiga ko'p omillar bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Ushbu omillarning ayrimlari uning summasi va darajasining ortishiga olib kelsa, ayrimlarni ularning qisqarishiga olib keladi. Bu omillarning biri savdo korxonalarini va shaiobchalarini faoliyatiga bevosita bog'liq, boshqalari esa ular faoliyatidan kelib chiqmaydi, ya'ni tashqi omillardir.

Muomala harajatlarining darajasi xududlar, savdo korxonalarini, turlari uning shoxobchalarining tiplari bo'yicha bir-biridan farqlanadi, chunki transport kommunikatsiyasi, turlari, yo'l sharoitlari, ishlab chiqarishning hududlararo joylashishi, uni rivojlanish darajasi, savdo korxonalarini va shaiobchalarining joylashishi (dislokatsiyasi); aholining harid qilish qobiliyati, tovar ayriboshlash

tezligi, tovar aylanishining hajmi va tarkibi, tovarlarning fizik-kimyoviy xususiyatlari har xildir. Shuning uchun muomala harajatlarining summa va darajasi zamonda va makonda barqaror xususiyatga ega emas.

Muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi, savdo faoliyatidan bog'liq bo'lgan omillarga savdoni tashkil qilish darajasi, iqtisodiy va tijoriy (kommersiya) ishlarning holati, savdo korxonasi yoki shaiobchasi xususiy va qarz mablag'larining miqdori, moddiy-texnik bazasini holati, tovar aylanishi hajmi va tarkibi, tovar ayriboshlash tezligi, xodimlar soni, ularning mehnat unumdorligi, qo'llanilayotgan ish haqi va moddiy rag'batlantirish tizimi kabilar kiradi.

Savdo faoliyatidan kelib chiqmaydigan omillarga baho va ta'riflar, foydalanilayotgan transport turlari, yo'l sharoiti, har xil soliqlar va to'lovlar miqdori, bank foizlari miqdori, ijara miqdori, inflyatsiya darajasi kabilarni kiritish mumkin.

YUqorida keltirilgan omillarning barchasini umumlashtirgan holda ob'ektiv va sub'ektiv omillarga ajratib o'rganishni tavsiya qilamiz.

Ob'ektiv omillar tarkibiga, bizning fikrimizcha ularning ta'sir darajasini statistik nuqtai nazardan hisob-kitob qilish imkoniyati mavjud ko'rsatkichlarni kiritish zarur.

Sub'ektiv omillar – bular inson omili bilan bog'liq, ya'ni savdo xodimlarining mahorati, bilimdonligi, ko'nikmalari, tadbirkorligi (ishbilarmonligi), javobgarlikni his qila bilishi, tezkor xizmat qilishi va hozirjavobgarligi kabi hislatlariga bog'liq faoliyat natijalari hisoblanadi. Amaliyotda muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillar bunday tasniflab hisob-kitob, tahlil qilinmaydi ham, rejalashtirilmaydi ham. Lekin ilmiy tadqiqotlarda amaliyotda uni tahlil qilishda bunday tasniflab o'rganish foydadan xoli emas.

Muomala harajatlari summasi va darajasiga ta'sir qilish miqdorini hisoblash mumkin bo'lgan omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tovar aylanishi hajmi (chakana tovar aylanishi, ulgurji tovar aylanishi, ommaviy ovqatlanishda - mahsulot ishlab chiqarish hajmi va uning umumiy tovar aylanishi hajmi;

- tovar aylanishini tarkibi (assortimenti)ni o'zgarishi (ommaviy ovqatlanishda - mahsulot turlari, tovar aylanishi turlari (sotib olingan tovarlar hamda o'z mahsulotini sotish bilan bog'liq tovar aylanishi) hamda assortimenti;
- tovar ayriboshlash tezligi (kunlarda va marotaba);
- iste'mol tovarlariga bahoni o'zgarishi;
- savdoga xizmat ko'rsatuvchi sohalarni ta'riflarini o'zgarishi (transport, kommunal xizmati, elektroenergiya, gaz, yoqilg'i, aloqa, audit va boshqalar;
- moddiy resurslar bahosini (qog'oz, inventarlar, tara materiallari, xo'jalik buyumlari, maxsus kiyim-kechaklar, qadoqlash (o'rash), binolarni ta'mirlash materiallari) o'zgarishi;
- soliqlar, to'lovlar, ijtimoiy sug'urtalar miqdorini o'zgarishi;
- bank va boshqa moliya-kredit tashkilotlarining uzoq muddatli kreditlari bo'yicha foizlarini o'zgarishi;
- to'lov muddati o'tgan va uzaytirilgan ssudalar bo'yicha foizlarni o'zgarishi;
- qisqa muddatli kreditlar foizini o'zgarishi;
- xodimlar sonini o'zgarishi;
- minimal ish haqi va nafaqalar miqdorini o'zgarishi;
- savdo shaiobchalarida savdo-texnologik jarayonlarini takomillashtirilishi;
- tovar ayriboshlash jarayonidagi ishtirokchilar sonini o'zgarishi, ya'ni tovarlarni siljitish bo'g'inlari sonini o'zgarishi va hokazolar.

12.4. Muomala harajatlarini iqtisodiy tahlili

Muomala harajatlari tahlili muntazam va uzluksizlik (oy, kvartal, yil) o'tkazilib borilishi lozim. Chunki uni summasi va darajasini o'zgarilish miqdori savdo korxonalarini va shahobchalarini samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Muomala harajatlarini tahlilining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

- muomala harajatlari bo'yicha tuzilgan rejani umumiy hajmini, tarkibini (moddalar bo'yicha) bajarilishini o'rganish (absolyut va nisbiy ko'rsatkichlari bo'yicha);

- muomala harajatlarini umumiy hajmini va tarkibini bir necha yillarga (3-5 yil) o'zgarish sur'atlarini (absolyut va nisbiy ko'rsatkichlar bo'yicha) kuzatish;

- muomala harajatlarini summasi va darajasiga ta'sir qiluvchi omillarni ta'sir darajasini aniqlash;

- unumsiz harajatlarni vujudga kelish sabablarini aniqlash va ularni bartaraf qilish chora-tadbirlarini ishlab chiqish;

- tahlil natijasi bo'yicha xulosalar qilish va kelgusi davrga tuziladigan rejalar uchun takliflar tayyorlash.

Tahlil qilish uchun tegishli davrdagi axborotlar ishlatiladi. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari;

- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining tegishli qarori, tegishli vazirliklar, idoralar, konserinlar, korporatsiyalar, uyushmalar, kompaniyalar va boshqalarning qarorlari va topshiriqlari;

- operativ ma'lumotlar (savdo korxonalarining operativ hisobotlari, mutaxassislarni kuzatuvlari, buxgalteriya, marketing bo'limlarini operativ hisobotlari, ro'znoma va oynomalarda ushbu korxonaga yoki uning konkurentlari va aloqador xo'jalik sub'ektlari to'g'risidagi ma'lumotlar kabilar);

- buxgalteriya hisoboti (buxgalteriya balansi 1-sonli shakl);

- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot 2-sonli shakl;

- harajatlar to'g'risidagi hisobot 8-sonli shakl;

- statistik hisobotlar – «Korxonalar harajatlari to'g'risida 5-S (savdo shakli)», «Tovarlar sotish va qoldiqlar to'g'risida 3-savdo shakl», «Ulgurji va chakana tovar aylanmasi to'g'risida 1-savdo shakli», «Ovqatlanish korxonalarini tovar aylanmasi to'g'risida 4-savdo shakli», «Korxonaning moliyaviy ahvoli to'g'risida 5-F shakli» kabilar.

Muomala harajatlarini tahlili ham boshqa ko'rsatkichlar tahlili kabi alohida ketma-ket bajarilishi lozim bo'lgan bosqichlardan iborat bo'ladi. Ularni ketma-ket bajarilishi tahlil jarayonini mantiqiy mazmunini ta'minlaydi.

Ularga quyidagilarni kiritish lozim bo'ladi:

- axborotlar va ma'lumotlarni to'plash;
- axborotlar va ma'lumotlarga ishlov berish (ularni tegishli jadvallarga joylashtirish, solishtirma yuzaga keltirish va boshqalar);
- muomala harajatlariga tegishli va aloqadorlar ko'rsatkichlar bo'yicha tahlil qilinayotgan davrga rejalarni bajarilishi;
- muomala harajatlariga tegishli va aloqador ko'rsatkichlarni bir-necha yillar (oy, kvartal)ga o'zgarish sur'atlarini o'rganish;
- muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillarni uni summasi va darajasini o'zgarishiga ta'sirining miqdorini hisob-kitob qilish;
- tahlil natijasi bo'yicha xulosalar va takliflar tayyorlash.

Muomala harajatlarini tahlil qilishda har xil statistik, iqtisodiy matematik va boshqa usullardan foydalaniladi. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish zarur: solishtirish, guruhlash, texnik-iqtisodiy hisoblar, indeks, korrelyatsion va regression tahlil, ekspert baholash, monografik tadqiqot kabilar.

Muomala harajatlarini tahlil qilishda quyidagi ko'rsatkichlar ishlatiladi.

I. Muomala harajatlarini absolyut summasini o'zgarish miqdori

Muomala harajatlarini rejadagi va haqiqiy summasini farqi (+;-) uning absolyut ortiqcha harajati yoki tejami (ΔM_x) deb yuritiladi. Ushbu ko'rsatkich quyidagicha hisoblanadi:

$$\pm \Delta M_x = M_x^1 - M_x^R$$

Bu yerda: «1» va «r» - tegishli haqiqiy va rejadagi davrni bildiradi.

Shunga o'xshash holda muomala harajatlari summasini o'tgan yillarga nisbatan o'zgarish miqdorini ham aniqlash mumkin. Bunda « M_x^R » o'rniga « M_x^i » yoki « M_x^b » belgilarini ishlatish lozim bo'ladi. Bu yerda «i» - o'tgan yillardan biri, «b» - bazis yili bilan solishtirilayotgan yil ma'lumoti ishlatiladi.

II. Muomala harajatlari summasining nisbiy miqdori

Muomala harajatlarini tahlil qilishda uning summasi o'zgarishining nisbiy miqdorini aniqlash muomala harajatlarini o'zgarishiga real baho berishni ta'minlaydi. Chunki muomala harajatlarining rejadagi summasi rejada mo'ljallangan tovar aylanishi hajmidan kelib chiqqan holda hisoblangan bo'lib, u haqiqiy tovar aylanish miqdorini hisobga olmaydi. Shu sababli rejadagi muomala harajatlari summasi (MxR) haqiqiy tovar aylanishi summasidan kelib chiqib qayta hisoblanadi (MxR_{qh}). Ushbu summa quyidagicha aniqlanadi.

$$Mx^p_{\kappa x} = \frac{Y^p_{\text{MX}} \cdot TA'}{100}; \text{ uning darajasi } Y_{Mx}^{p\kappa x} = \frac{MX^p_{\kappa x}}{TA^p};$$

Muomala harajatlari summasini nisbiy miqdori teng bo'ladi.

$$\pm \Delta Mr_{qh} = MX' - MXr_{qh} \quad \text{yoki} \quad \pm \Delta M^p_{\kappa x} = \frac{\Delta Y^p_{\text{MX}} \cdot TA'}{100};$$

Muomala harajatlari dinamikasini o'rganishda ushbu ko'rsatkichlar tahlil qilinayotgan tegishli davrga olinadi («r», «i», «b»).

III. Muomala harajatlarini nisbiy darajasi (U_{mx})ni o'zgarish miqdori

Ushbu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi:

1. hisobot yilida muomala harajatini nisbiy ortiqcha yoki o'zgarish tejami darajasi

$$\pm \Delta Y^p_{\text{MX}} = \frac{MX' \cdot TA'}{100} - \frac{MX^p_{\kappa x} \cdot TA'}{100} = Y'_{\text{MX}} - Y^{p\kappa x}_{\text{MX}};$$

2. Muomala harajati darajasini o'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi

$$\pm \Delta Y^i_{\text{MX}} = Y'_{\text{MX}} - Y^i_{\text{MX}} \quad \text{yoki} \quad \pm \Delta Y_{\text{MX}} = \frac{MX' \cdot 100}{TA'} - \frac{MX^i \cdot 100}{TA^i};$$

3. Bazis yili bilan solishtirilmasi

$$\pm \Delta Y^{\sigma}_{\text{MX}} = Y'_{\text{MX}} - Y^{\sigma}_{\text{MX}} \quad \text{yoki} \quad \pm \Delta Y_{\text{MX}} = \frac{MX' \cdot 100}{TA'} - \frac{MX^{\sigma} \cdot 100}{TA^{\sigma}};$$

IV. Muomala harajati darajasini o'zgarish sur'ati (tempasi)

Ushbu ko'rsatkich hisobot yilidagi muomala harajatlari darajasini rejadagi, o'tgan yillardagi yoki bazis yildagi miqdorlarga nisbatan foiz hisobida ($U_{mx}^{o's}$) yoki indekslarda (J_u) hisob-kitob qilinishi mumkin. Bu ko'rsatkich quyidagicha aniqlanadi.

1. Rejadagi darajasiga nisbatan

$$Y_{mx}^{yc.p} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^p) \cdot 100}{Y_{mx}^{pkx}} \quad \text{yoki} \quad Jy = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^{pkx}}{Y_{mx}^{pkx}}$$

2. O'tgan yillarga nisbatan

$$Y_{mx}^{yc.i} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^i) \cdot 100}{Y_{mx}^i} \quad \text{yoki} \quad Jy = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^i}{Y_{mx}^i}$$

3. Bazis yilga nisbatan

$$Y_{mx}^{yc.\delta} = \frac{(Y_{mx}^1 - Y_{mx}^{\delta}) \cdot 100}{Y_{mx}^{\delta}} \quad \text{yoki} \quad Jy = \frac{Y_{mx}^1 - Y_{mx}^{\delta}}{Y_{mx}^{\delta}}$$

Ushbu ko'rsatkichlar muomala harajatlarini o'zgarishida ro'y brayotgan intensiv holatni bildiradi.

V. Muomala harajatlari hajmida uning moddalari hissasi

Ushbu ko'rsatkich muomala harajatlari moddalari summasini 100,0 ko'paytirib uning umumiy summasiga bo'lish orqali aniqlanadi. Bu ko'rsatkich muomala harajatlarining tarkibi deb yuritiladi.

YUqorida keltirilgan (I-V) ko'rsatkichlar muomala harajatlarining moddalari bo'yicha ham hisoblanadi.

Muomala harajatlari umumiy hajmi va darajasining tahlilini shartli misolida ko'rib chiqamiz.

12.4.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilingan davrda chakana tovar aylanishi va muomala harajatlarining summasi ortib borish

tendensiyasiga ega. Bu hol rejaga nisbatan ham tegishli 104,7 % va 102,9 %, o'tgan yilga nisbatan ham tegishli 110,5 % va 107,8 % ni tashkil qilgan.

Muomala harajatlarini darajasi esa qisqarish tendensiyasiga ega, bu ko'rsatkich (o'zgarish sur'ati) rejaga nisbatan $\left(\frac{9,020-9,607}{9,607} \times 100 = \frac{-0,587}{9,607} \times 100\right)$ - 6,131% $\approx$ 6,1 %. O'tgan yilga nisbatan $\left(\frac{9,020-9,250}{9,250} \times 100 = \frac{-0,230}{9,250} \times 100\right)$ - 2,486 % $\approx$ 2,5 % tashkil qilgan.

Jadvaldagi ma'lumotning 2,2-bandiga e'tibor bersangiz, rejaga nisbatan muomala harajatlarining o'zgarish sur'ati 98,3 %ni tashkil qilganligini, ya'ni kamayish sur'ati - 1,7 % tashkil qilganini ko'ramiz. Ushbu holda tovar aylanishining o'zgarish miqdori hisobga olinmagan. Lekin muomala harajatlarining summasi (shartli o'zgaruvchan qismi hisobidan) tovar aylanishining ortishi bilan, proporsional bo'lmasa ham, tegishli miqdorda ortib boradi. Shu sababli yuqoridagi ko'rsatkichni aniqlashda muomala harajatlarining rejadagi darajasiga o'zgartirishlar kiritiladi.

12.4.1-jadval

Savdo korxonasi muomala harajatlarini tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	O'tgan yil	hisobot yili		rejadan	o'tgan yildan	O'zgarish sur'ati	
				reja	haqiqat da			rejaga nisbatan	o'tgan yilga nisbatan
A	B	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Chakana tovar aylanishi	mln. so'm	9028,0	9528,0	9976,0	+448,0	+948,0	104,7	110,5
2.	Muomala harajatlari:								
	2.1. summasi	mln. so'm	835,09	874,29	899,84	+25,55	+64,75	102,9	107,8
	2.2. darajasi	%	9,250	9,176	9,020	-0,156	-0,230	98,3	97,5
3.	Muomala harajatlaridan								
	3.1. shartli o'zgaruvchan	mln. so'm	501,05	524,57	559,12	+34,55	+58,07	106,6	111,6
	3.2. shartli o'zgarmas	mln. so'm	334,04	340,72	340,72	-	+66,8	100,0	102,0
4.	Muomala harajatlarining o'zgartirish kiritilgan summasi, reja bo'yicha	mln. so'm	835,09	915,39	899,84	-15,55	+64,75	98,3	107,8
	4.1. Uning darajasi $\left(\frac{9,176 \cdot 9976}{100} = 9,607\right)$	%	9,250	9,607	9,020	-0,587	-0,587	93,9	97,5
5.	Muomala harajatlari summasi o'zgarishining nisbiy miqdori	mln. so'm	-	-	-	-15,55	-	-	-
	5.1. uning darajasi	%	-	-	-	-0,587	-	-	-

6.	Muomala harajatlarini shartli-o'zgarmas qismini darajasi	%	3,700	3,576	3,415	-0,161	-0,285	95,5	92,3
7.	Chakana tovar aylanishi summasini 448,0 mln. so'mga ortishi muomala harajatlari darajasini kamaytirish miqdori	%	-	-	-	-0,161	-	-	-
8.	Baholar indeksi	Jr	-	-	1.068 ¹	-	-	-	-
9.	Chakana tovar aylanishi solishtirma baholarda	mln. so'm	-	-	9340.8	-	-	-	-
10	Muomala harajatlarini shartli o'zgaruvchan qismini solishtirma bahodagi chakana tovar aylanmasiga nisbatan darajasi	%	-	-	5.986	-	-	-	-
11	Bahoni o'zgarishi natijasida muomala harajatlari darajasini o'zgarish miqdori $\left(\frac{559,12 \cdot 100}{9976,0} - 5,986 = 5,605 - 5,986 = -0,381\% \right)$	%	-	-	-	-0,381	-	-	-

IZOh: Baholar indeksi O'zR Prezidentining 8 fevral 2008 yil O'zRVMning «2007 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va va 2008 yilda iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlari» mavzusidagi ma'ruzasida keltirilgan inflyatsiya darajasi (6,8 %)ga tenglashtirib olindi. Muallif tomonidan. Xalq so'zi, 2008 yil 9 fevral №28 (4438)

Muomala harajatlarini yuqorida aytganimizdek rejaga nisbatan ham, o'tgan yilga nisbatan ham absolyut summasi aytgan. Uning absolyut miqdori rejaga nisbatan +25,55 mln. so'mga, o'tgan yilga nisbatan esa +64,75 mln. so'mga ortgan.

hisobot yili uchun muomala harajatlari so'mmasini (tovar aylanishi o'zgarishiga qarab) nisbiy miqdorini aniqlasak, tovar aylanishini (rejada – 9528,0 mln. so'm) hisobga olgan holda rejadagi summasi 874,29 mln. so'mni tashkil qilish kerak bo'lgan. haqiqatda tovar aylanishi summasi 9976,0 mln. so'mni tashkil qilgan. Muomala harajatlarini rejadagi darajasi va haqiqiy tovar aylanish summasidan kelib chiqib muomala harajatlarini rejadagi summasini aniqlasak, U $\left(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100}\right)$ 915,39 mln. so'mini tashkil topishi kerak bo'lgan.

12.4.1 jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, tahlil qilingan davrda chakana tovar aylanishi va muomala harajatlarining summasi ortib borish tendensiyasiga ega. Bu hol rejaga nisbatan ham tegishlicha 104,7 % va 102,9 %, o'tgan yilga nisbatan ham tegishlicha 110,5 % va 107,8 %ni tashkil qilgan.

Muomala harajatlarining darajasi esa qisqarish tendensiyasiga ega, bu ko'rsatkich (o'zgarish sur'ati) rejaga nisbatan $\left(\frac{9,020 - 9,607}{9,607} \cdot 100 = \frac{-0,587}{9,607} \cdot 100\right) - 6,131 \% \approx 6,1 \%$ o'tgan yilga nisbatan $\left(\frac{9,020 - 9,250}{9,250} \cdot 100 = \frac{-0,230}{9,250} \cdot 100\right) - 2,486 \% \approx 2,5 \%$ tashkil qiladi.

Jadvaldagi ma'lumotni 2.2 bandiga e'tibor bersangiz rejaga nisbatan muomala harajatlarini o'zgarish sur'ati 98,3%ni tashkil qilganligini, ya'ni kamayish sur'ati 1,7 %ni tashkil qilganini ko'ramiz. Ushbu holda tovar aylanishini o'zgarish miqdori hisobga olinmagan. Lekin muomala harajatlarining summasi (shartli o'zgaavchan qismi hisobidan) tovar aylanishining ortishi bilan, proporsional bo'lmasa ham, tegishli miqdorda ortib boradi. Shu sababli yuqoridagi ko'rsatkichni aniqlashda muomala harajatlarining rejadagi darajasi korrektirovka qilinadi.

Muomala harajatlarini yuqorida aytganimizdek rejaga nisbatan ham, o'tgan yilga nisbatan ham absolyut summasi ortgan. Uning absolyut miqdori rejaga nisbatan +25,55 ming so'mga o'tgan yilga nisbatan esa 164,75 ming so'mga ortgan.

Hisobot yili uchun muomala harajatlari summasini (tovar aylanish o'zgarishiga qarib) nisbiy miqdorni aniqlasak, tovar aylanishini (rejada 9528,0 ming so'm) hisobga olgan holda rejadagi summasi 874,29 ming so'mni tashkil qilish kerak bo'lgan. Haqiqatda tovar aylanishi summasi 9976,0 ming so'mni tashkil qilgan. Muomala harajatlarining rejadagi darajasi va haqiqiy tovar aylanish summasidan kelib chiqib muomala harajatlarini rejadagi summasini aniqlasak, u $(\frac{9,176 \cdot 9976,0}{100})$ 915,39 mln. so'mni tashkil topishi kerak bo'ladi. Bu holda muomala harajatlarining summasini nisbiy o'zgarish (tejavsh) miqdori - (899,84-915,39) – 15,55 ming so'mni tashkil qilganining guvohi bo'lamiz. Bunday hisob kitoblar natijasida muomala harajatlari darajasining nisbiy o'zgarish miqdori (9,020-9,607) – 0,587 % ni tashkil qiladi, ya'ni uni tejavsh darajasi jadvalning 2.2 bandidagi – 0,230 % emas, - 0,587 % ekan.

Muomala harajatlarini tahlil qilishda hamda rejalashtirishda unga ta'sir qiluvchi omillarning ta'sirini son me'yorini hisob-kitob qilish zarur. Biz 12.3 paragrafda muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillarni mazmunini yoritganmiz. Ularni ayrimlarini muomala harajatlari summasi va darajasiga ta'sir qilish miqdorini hisob-kitob qilish usullarini ko'rib chiqamiz.

Tovar aylanishining umumiy hajmi va uning tarkibi (assortimenti)

Tovar aylanishining umumiy hajmi ortishi bilan odatda muomala harajatlari darajasining kamayishi kuzatiladi, chunki tovar aylanishi proporsional sur'atda bo'lmasa ham, tegishli miqdorda muomala harajatlaridan tezroq sur'atlarda ortib boradi. Bunda muomala harajatlarini moddalari tovar aylanishga nisbatan har xil darajada o'zgarib boradi. Ushbu nuqtai nazardan muomala harajatlari «Shartli o'zgaruvchan» va «Shartli-o'zgarmas» guruhlariga ajratiladi.

Tovar aylanishi ortib borishi bilan «Shartli-o'zgaruvchan» (transport harajatlari: ish haqi; bankning qisqa muddatli kreditlari foizi kabi) harajatlar qandaydir (korrelyatsion bog'liqlikda) miqdorda ortib boradi. Xuddi shunday sharoitda «Shartli-o'zgarmas» (ijara, joriy ta'mirlash, binolar, inshootlar, xonalar va jihozlarni saqlash, amortizatsiya, ma'muriy boshqaruv kabi) harajatlar summasi odatda o'zgarmaydi va ularni darajasi tabiiy qisqarib borish tendensiyasiga ega bo'ladi.

Lekin, amalda tovar aylanishini o'zgarishi «shartli-o'zgaruvchan» harajatlarning doimo ortib borishiga, «shartli o'zgarmas» harajatlarni har doim bir xil miqdorda turishiga olib kelmasligi mumkin. Ayrim hollarda boshqa tendensiyalar kuzatilishi ham mumkin, shuning uchun ham harajatlarning taqsimlanishi «shartli» deb yuritiladi. Ushbu harajatlarni ayrim moddalari va elementlari tovar aylanishiga bog'liq bo'lmagan holda, boshqa omillar ta'siri ostida u yoki bu tomonga o'zgarishi mumkin. Shu sababli tahlil qilish jarayonida unday holatlar ro'y bergan bo'lsa, ular e'tibordan chetda qolmasligi zarur.

Tovar aylanishini muomala harajatlari darajasiga ta'sir qilish miqdorini hisoblash usuli 12.4.1-jadvalda keltirilgan. Bizning misolda hisobot yili davrida chakana tovar aylanishini +448,0 mln. so'mga ijobiy o'zgarishi, muomala harajatlarini (shartli o'zgaruvchan harajatlar darajasini qisqartirish orqali) umumiy darajasini – 0,161% kamayishiga olib kelgan deb hisoblash mumkin.

har xil tovarlarni ishlab chiqarishdan iste'molchilarga siljitish jarayoni har xil sharoitda amalga oshiriladi va tegishlicha ularga sarflangan jonli va jonsiz mehnat miqdorini puldagi ifodasi har har xil miqdorda shakllanadi. Bunga tovarlar assortimentini fizik-kimyoviy xususiyatlari, ularni tashish, saqlash, ishlov berish, saralash, joylash harajatlari, ushbu jarayonlarda ularni yo'qotilishi, tara harajatlari, ish haqi uchun ishlatiladigan rassenkalar (tovar assortimentlari bo'yicha) va boshqalar ta'sir qiladi.

Ushbu omilni ta'sir qilish miqdorini hisob-kitob qilish uchun tovar guruhlari bo'yicha muomala harajatlarini miqdori (darajasi) ma'lum bo'lishi kerak. Bunday ko'rsatkichlar nazariy jihatdan mumkin bo'lsa ham amaliyotda hisob-kitob

qilish alaqancha mushkul. Bunday tahlil ekspert baholash, monografik tadqiqotlarda alohida tovar guruhlari savdosiga ixtisoslashgan, maxsus savdo shaiobchalari ma'lumotlarini ishlatish asosida o'tkazilishi mumkin.

Ushbu tahlilni o'tkazish uchun quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

12.4.2-jadval

Tovar aylanish tarkibini muomala harajatlari darajasiga ta'sir qilish miqdorini hisob-kitobi

(summasi mln. so'm)

T/r	Tovar guruhlari nomi	Tovar aylanishi yoki tarkibi		Tovar guruhlari bo'yicha muomala harajatlari darajasi, %	Muomala harajatlari summasi yoki foiz soni	
		o'tgan yil	hisobot yili		o'tgan yil	hisobot yili
A	B	1	2	3	4	5
1.	Oziq-ovqat tovarlari					
	Tovar guruhlari keltiriladi					
2.	Noozoq-ovqatlar: Tovar guruhlari keltiriladi					
3.	Jami tovarlar bo'yicha	9028,0	9976,0	X	835,09	914,21

Izoh: Ma'lumotlar 12.4.1-jadvaldan olingan.

Masalan, aytaylik hisob-kitoblar natijasida hisobot yilining muomala harajatlari tovar aylanishining haqiqiy tarkibini inobatga olganda 914,21 mln. so'mni tashkil qilish kerak bo'lgan. Uning darajasi $\frac{914,21 \cdot 100}{9976,0} = 9,164\%$. Tovar

aylanish tarkibini o'zgarishi natijasida boshqa sharoitlar bir xil deb hisoblanganda muomala harajatlarini darajasi (9,164-9,250) – 0,086 punktga kamayishga olib kelishi mumkin bo'lgan. Ushbu omil natijasida muomala harajatlari darajasini o'zgarish sur'ati $\left(\frac{9,164-9,250}{9,250} \times 100\right)$ 9,297 %ni tashkil qiladi.

Tovar aylanishining umumiy hajmi bir tomondan, sotilgan tovarlar miqdoridan (sonidan), ikkinchi tomondan iste'mol tovarlari bahosidan bog'liq bo'ladi. Baho ortsa tovar aylanishi hajmi ortadi, baho kamaysa teskari xoll yuz beradi. Shu sababli baho muomala harajatlarining darajasiga bevosita emas, bilvosita, tovar aylanishi orqali ta'sir qiladi.

Muomala harajatlariga bahoni ta'sirini o'rganishda muomala harajatlari moddalarini bahodan bog'liq bo'lmaganlar va bog'liq bo'lganlarga ajratish zarur bo'ladi. Muomala harajatlarini bahodan bog'liq bo'lmagan turlariga tovar aylanishi hajmiga kam bog'liq bo'lgan, ya'ni barcha «shartli o'zgarmas» harajatlar va ular qatoriga transport, tovarlarni saqlash, ishlov berish, saralash va joylash (o'rash), tara harajatlari kiritilishi lozim. Chunki ushbu harajatlar summasi baho o'zgarishi bilan o'zgarmay qoladi, lekin ularni darajasi qisqaradi. ^aolgan harajatlar darajasi baho o'zgarishiga nisbatan tegishli darajada o'zgaradi. Shunday qilib muomala harajatlari summasini bahodan bog'liq bo'lmagan qismi bahoni o'zgarishi bilan o'zgarmay qoladi va bunday harajatlarning darajasi bahoni o'zgarishdan bog'liq bo'ladi, ya'ni baho ortsa bu harajatlar darajasi kamayadi, agar baholar kamaysa muomala harajatlarining ushbu qismining darajasi ortadi. Bu harajatlarni summasi bahoga bog'liq bo'lmasa ham, ularning darajasi bog'liq hisoblanadi.

Ushbulardan kelib chiqib, 12.4.1-jadval ma'lumotlari asosida bahoni muomala harajatlari darajasiga ta'sir qilish miqdorini hisob-kitobini ko'rib chiqamiz. Bu xolda bizlar muomala harajatlarining bahodan bog'liq bo'lmagan moddalari summasini jadvalda keltirilgan «shartli-o'zgaruvchan» harajatlar summasiga shartli darajada teng deb oldik.

Baholar indeksi 1,068 bo'lgan holda tovar aylanishini hisobot yildagi haqiqiy summasi solishtirma baholarda, ya'ni baho o'zgarmadi deb hisoblagan

holda $9976,0:1,068=9340,8$ mln. so'm. Muomala harajatlarini bahodan bog'liq bo'lmagan moddalarining summasi haqiqatda 559,12 mln. so'm deb olindi. Uning haqiqiy darajasi $\frac{559,12 \cdot 100}{9976,0} = 5,605\%$. Ushbu ko'rsatkich solishtirma baholarda

$$\frac{559,12 \cdot 100}{9340,8} = 5,986\% \text{ yoki } 5,605 \cdot 1,068 = 5,986\%.$$

Ushbu ma'lumotlardan quyidagicha xulosa qilish mumkin. Agarda hisobot yilida iste'mol tovarlariga baholar 6,8 % ortmaganda muomala harajatlarini bahodan bog'liq bo'lgan moddalarini darajasi 5,605% emas, balki 5,986%ni tashkil qilgan bo'lar edi. Shunday qilib bahoni 6,8 % ortishi natijasida muomala harajatlarining darajasi – 0,381 punktga (5,605-5,986) kamaygan, uni o'zgarish sur'ati $\frac{-0,381 \cdot 100}{5,605} = -6,797\%$. Bu demak bahoni har

1,0 % miqdorga ortishi, boshqa sharoitlarni hisobga olmagan holda muomala harajatlari darajasi $\frac{-6,797 \cdot 100}{6,800} = -0,999 \approx -1,0\%$ kamayishiga olib kelishi

mumkinligini bildiradi. Bunday ko'rsatkichlardan muomala harajatlarini qisqa va uzoq muddatlarga prognoz qilishda foydalanish mumkin.

Muomala harajatlariga savdoga xizmat ko'rsatuvchi boshqa tarmoqlar va sohalarning mahsuloti (ishi, xizmati)ga baholar va ta'riflarni o'zgarish bevosita, uning tegishli moddalarini summasi va darajasiga ta'sir qiladi. Ularning baholari va ta'riflarini o'zgarishi harajatlarni summasi proporsional ravishda, darajasini tegishli miqdorda o'zgarishiga olib keladi. Bunday tarmoqlar va sohalarga transport, aloqa, kommunal xizmatlari, elektr, gaz, yoqilg'i tarmoqlarini kiritish mumkin. Ularni ta'sir qilish miqdorini texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar yoki indekslar orqali aniqlash mumkin. Masalan, hisobot yilidagi harajatlar summasini (tegishli modda yoki uning elementlari bo'yicha) rejalashtirilayotgan baho yoki ta'rifning indeksiga ko'paytirish.

Muomala harajatlariga tovar ayriboshlash tezligi ko'rsatkichini o'zgarishi ham ta'sir qiladi. Tovar ayriboshlash tezligi muomala harajatlarining «bank kreditlari bo'yicha foizlar», «tovarlarni saqlash, ishlov berish, saralash va joylash (o'rash)», «tashish, saqlash va sotish davrida tovarlar va mahsulotlarning

yo'qotilishi» kabi moddalari summasini u yoki bu tomonga o'zgarishiga bevosita ta'sir qiladi hamda tovar aylanish hajmining orttirish hamda kamaytirish sabablaridan biri sifatida bilvosita muomala harajatlarini darajasiga ta'sir qiladi.

Masalan, tovar ayriboshlash tezligi 80 kunga rejalashtirilgan bo'lsa, haqiqatda u 76 kunga teng bo'ldi desak, muomala harajatlarini bank kreditlari bo'yicha foiz harajatlarining darajasi 0,676 % miqdorda belgilangan bo'lsa, ushbu harajatlar darajasi tovar ayriboshlash tezligi 76 kunni tashkil qilgan holda $\frac{0,676 \cdot 76}{80} = 0,642\%$ teng bo'ladi, ya'ni tovar ayriboshlash tezligi 4 kunga qisqarishi natijasida muomala harajatlari $0,642 - 0,676 = -0,034$ punktga kamaygan bo'ladi. Agar haqiqiy tovar ayriboshlash summasi 9976,0 mln. so'mga teng desak, unda muomala harajatlarini summasi $\frac{9976 \cdot (-0,034)}{100} = -3,392 \approx 3,4$ mln. so'mga kamaygan bo'ladi.

Ushbu hisoblarni tovar ayriboshlashni tezligini ortish natijasida bank kreditlariga bo'lgan ehtiyojini qisqargan miqdorini aniqlash va bank foizlari orqali ham o'tkazish mumkin. Masalan, bizning misolda bir kunlik tovar aylanish $9976,0 : 360 = 27,711$ mon. so'm. Tovar zahiralari tovar ayriboshlashni 4 kunga tezlashishi natijasida $27,711 \times 4 = 110,844$ mln. so'mga qisqaradi. Tovarlar qiymatini to'lashda savdo shaiobchasini (korxonasini) o'z mablag'larini qatnashishini 30,0 % deb olsak, unda bank kreditlarini summasi $\frac{110,844 \cdot 70}{100} = 77,591$ mln. so'mga kamayadi. Bank kreditlarini foizi o'rtacha 4,4 % bo'lsa, bank kreditlari foizi bo'yicha to'lov $\left(\frac{-77,591 \cdot 4,4}{100} \right) = -3,414 \approx -3,4$ mln. so'mga kamayadi.

YUqorida keltirilgan hisoblar kabi muomala harajatlariga ta'sir qilish darajasini hisoblash imkoniyati bor. 12.3 paragrafda keltirilgan omillar ta'siri miqdorini tegishli usullar orqali hisob-kitob qilish lozim bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo korxonalari, shahobchalari o'z raqobatchilari faoliyatini, jumladan muomala harajatlarini holatini o'rganib borishi, ularni tajribalaridan (M.: harajatlarni tejamli ishlatish borasida) foydalanish

maqsadida o'z ko'rsatkichlarni raqobatchilar ko'rsatkichlari bilan solishtirgan holda tahlil qilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Muomala harajatlari umumiy hajmi va darajasini tahlili davrida aniqlangan tendensiyalar, kamchiliklarga aniqlik kiritish maqsadida muomala harajatlari moddalari va ularni elementlarini chuqur tahlil qilish zarur bo'ladi. Bunday tahlil muomala harajatlarini moddalari va ularni elementlari bo'yicha harajatlarni ratsionallashtirish, ularni tejamli xashlash yo'llarini aniqlash va chora-tadbirlar ishlab chiqishga imkoniyat yaratadi.

Muomala harajatlari moddalarini va ularni elementlarini tahlil qilishda biz yuqorida keltirgan (muomala harajatlarini umumiy summasi va darajasini tahlilida) usullardan tegishli foydalanish mumkin. Bunday tahlil jarayonida muomala harajatlarini har bir moddasiga tegishli omillar ta'sirini alohida hisob-kitob qilish maqsadga muvofiqdir.

12.5. Muomala harajatlarini rejalashtirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning har bir xo'jalik sub'ekti, mulk shaklidan, tashkiliy-huquqiy turidan qat'iy nazar, jumladan, savdo korxonalarini va shaiobchalari ham o'z xo'jalik faoliyati ko'rsatkichlarini uzoq muddatga prognozlash va joriy rejalashtirilishi zarur. Aks holda ularni inqirozga uchrashi ehtimoldan uzoq bo'lmaydi.

Muomala harajatlarini rejalashtirishni asosiy maqsadi savdo korxonalarini va shaiobchalarining maqsadiga («X» - miqdorda daromad yoki foyda olish va «U» - darajadagi talabni qondirish) erishishni ta'minlash, savdo xizmatini madaniyati yuqorilashtirish va tejamkorlik asosida uni miqdorini iqtisodiy asoslagan holda hisob-kitob qilishdan iboratdir.

Muomala harajatlarini rejalashtirish jarayonini tashkillashtirish asosida mantiqiy fikr yuritishni analiz va sentiz usullardan, ya'ni «Umumiylikdan

xususiylikka» yoki «xususiylikdan umumiylikka» qarab ish yuritish maqsadga muvofiqdir.

Muomala harajatlarini rejalashtirishda ushbu usullar, muomala harajatlarini oldin umumiy summasi va darajasini aniqlash, keyin moddalarini hisob-kitobiga o'tish yoki bu holni teskarisi, oldin muomala harajatlarini moddalari bo'yicha rejani ishlab chiqish, keyingi bosqichda, ularni summalashtirish yo'li bilan, muomala harajatlarini umumiy miqdoriy ko'rsatkichlarini aniqlashni anglatadi.

Muomala harajatlarini umumiy summasini va moddalarini rejalashtirishda tajribaviy statistik, texnik-iqtisodiy, indeks, ekspert baholash, iqtisodiy-matematik (korrelyatsiya, regressiya) bezararlik nuqtasini aniqlash, usullardan elastiklik koeffitsiyentidan, norma va normotivlardan foydalaniladi.

Muomala harajatlarini rejalashtirish umumiy hajmi va darajasini aniqlashdan boshlansa, bu holda uni o'tgan yillar uchun tahlili natijalari, unga ta'sir qiluvchi omillarni rejalashtiriladigan davrlarga o'zgarishini ekspert baholash, ayrim ko'rsatkichlarni indekslari, elastiklik koeffitsiyentlari kabilardan foydalangan tarzda hisob-kitob qilinadi. Ikkinchi bosqichda uni moddalari miqdori aniqlanadi.

Muomala harajatlarini umumiy hajmini rejalashtirishda, faraz qilaylik uni o'tgan yillarda tovar aylanishi ta'siri ostida «shartli-o'zgaruvchan» moddalarni o'zgarishi nisbatini hisobga olgan holda hisob-kitob qilmoqchimiz.

Agarda «shartli-o'zgaruvchan» harajatlar ($MX_{sh.x}$) tovar aylanishiga nisbatan aniq miqdorda o'zgarish tendensiyasiga ega bo'lsa, ushbu harajatlar summasini quyidagi formula orqali hisob-kitob qilish mumkin.

$$MX_{u.x}^p = MX_{u.x}^x \cdot \left[1 + \left(\Delta TA_{y.c}^p \cdot \frac{\Delta \overline{MX}_{y.c}^n}{\Delta \overline{TA}_{y.c}^n} \right) \right]$$

Bu yerda: $MX_{u.x}^x$ - muomala harajatlarini «shartli-o'zgaruvchan» qismini hisobot yilidagi miqdori, so'mda;

$\Delta TA_{y.c}^p$ - rejalashtirilayotgan yilga tovar aylanishini qo'shimcha o'sish sur'ati, %;

$\Delta \overline{MX}_{y.c}^n$ - o'tgan yillarda «shartli-o'zgaruvchan» muomala harajatlarini o'rtacha qo'shimcha o'zgarish sur'ati, %;

$\Delta \overline{TA}_{y.c}^n$ - o'tgan yillarda tovar aylanishini qo'shimcha o'zgarish sur'ati, %.

Muomala harajatlarini «shartli-o'zgarmas» (MXsh.u) qismini summasi quyidagicha aniqlanishi mumkin.

$$MX_{u.y}^p = MX_{u.x}^x \cdot \left(1 + \Delta \overline{MX}_{u.y}^n\right)$$

Bu yerda: $MX_{u.y}^p$; $MX_{u.x}^x$ - tegishli «shartli-o'zgarmas» harajatlarni rejalashtirilgan va hisobot yillariga summasi;

$\Delta \overline{MX}_{u.y}^n$ - «shartli-o'zgaruvchan» harajatlarni o'tgan yillar davrida qo'shimcha o'sish sur'ati.

Muomala harajatlarini umumiy summasi teng bo'ladi.

$$MX^p = MX_{u.x}^p + MX_{u.y}^p ;$$

$$\text{Uning darajasi } V_{mx} = \frac{MX^p \cdot 100}{TA^p}$$

Xuddi shunday muomala harajatlari darajasini baholar o'zgarishiga nisbatan yoki boshqa omillarni ta'sirini e'tiborga olgan holda hisob-kitob qilib, umumiy optimal variantni aniqlash mumkin. Bunday hisobotlarni o'tkazish uchun korrolyatsion analiz, ekstropolyatsiya, elastiklik koeffitsiyentlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Muomala harajatlarini rejalashtirishda dastlab uning moddalari miqdorini aniqlash va keyin umumiy hajmini hisoblash orqali real, haqiqatga yaqin natijaga erishish mumkin.

Muomala harajatlarini ayrim moddalarini rejalashtirish usullarini ko'rib chiqamiz.

Tashkilotlar tomonidan bajarilgan ishlar va xizmatlar bo'yicha harajatlar tarkibida asosiy o'rinni «temir yo'l, suv, havo, avtomobil va ot-ulov transporti bilan yuklarni tashish harajatlari egallaydi. Ushbu harajatlar alohida transport

turlari bo'yicha hisob-kitob qilinadi. Bu masalani hal qilishda transport turlari bo'yicha tashiladigan yuklar miqdorini aniqlashdan boshlash kerak.

Chakana savdo va ommaviy ovqatlanish korxonalarini va shahobchalari odatda avtomobil va ot-ulov transportlari harajatlarini qoplaydi. Ulgurji savdo bazalariga asosan temir yo'l, suv, havo transportlari harajatlari va qisman avtomobil transporti harajatlari to'g'ri keladi.

Tovarlarni avtomobil transporti bilan tashishda savdo va ommaviy ovqatlanish korxonalarini bazalari, alohida magazinlar, ovqatxonalar o'z transportidan va chetdan jalb qilingan transport korxonalarini xizmatidan foydalanishi mumkin.

Muomala harajatlari moddalari tarkibida «O'z transport harajatlari» (ish haqi harajatlaridan tashqari, chunki bu harajatlar ish haqi fondida o'z aksini topadi) moddasi alohida ko'rsatiladi. Shu sababli transport harajatlarini yuqorida keltirilgan moddasi bo'yicha chetdan jalb qilingan transport korxonalarini xizmati harajatlar aks ettiriladi.

Ushbu harajatlarni hisob-kitob qilish uchun dastlab transportni fizik yuk aylanishi (q_f) va transport yuk aylanishi (q_t) aniqlanadi.

Fizik yuk aylanishi tovarlarni netto va brutto hajmi bo'yicha hisoblanadi.

Netto yuk hajmi ($q_{n.i}$) tovar guruhlarini bo'yicha rejalashtirilgan tovar aylanishi (TAr_i) summasini ushbu tovarni 1 tonnasini o'rtacha qiymatiga, so'mda ($\bar{T}_{k.i}^p$) bo'lish bilan aniqlanadi.

Brutto yuk hajmi (q_{bi}) netto yuk hajmiga (q_{ni}) tarani (odatda tovar og'irligiga nisbatan foiz hisobidan olinadi) og'irligi qo'shiladi.

Brutto yuk hajmi fizik yuk aylanishiga teng bo'ladi.

Transport yuk aylanishi fizik yuk hajmini (q_f) yuklarni qayta tashish koeffitsiyentiga (K_q) (ushbu ko'rsatkich o'tgan yillar ma'lumotlari asosida aniqlanadi) ko'paytirish yo'li bilan hisoblanadi. Ya'ni u quyidagi formula orqali hisoblanishi mumkin.

$$q_{ti} = q_{fi} \cdot K_q$$

Barcha tovar guruhlari bo'yicha bu ko'rsatkich bo'ladi:

$$\sum_{i=1}^n q_{mi} = \left(\sum_{i=1}^n q_{\phi i} \right) \cdot K_{\kappa}$$

Transport yuk aylanishi aniqlangandan so'ng, uni o'z transporti va chetdan jalb qilingan transport tashkilotlari orqali tashish hissasi aniqlanadi. Ularning hissasi foizga o'tgan yillar ma'lumotlari, rejalashtirilgan yilga tuzilgan shartnomalarni hisobga olgan holda aniqlanadi va ushbu ko'rsatkichni transport yuk aylanishiga ko'paytirib, yuzga bo'lish orqali ularning miqdori (tonnada) hisob-kitob qilinadi va yuklar klasslarga ajratiladi.

Keyingi bosqichda tovar ishlab chiqaruvchilardan (agar ular savdo va ommaviy ovqatlanish korxonasi yoki shaiobchasiga tovarlarni vositachilarsiz, o'zlari to'g'ridan-to'g'ri yuborishsa) yoki ulgurji savdo baza va omborlaridan chakana savdo va ommaviy ovqatlanish korxonasi yoki shaiobchalarigacha bo'lgan masofa (S_{km})ni o'rtacha miqdori (o'tgan yillar ma'lumotlari va shartnomalar asosida) hisoblanadi.

Transport yuk aylanishi ($q_{t.km.i}$) quyidagi formula orqali hisoblanadi.

$$q_{t.km.i} = q_{t.i} \cdot S_{km}$$

Yuk aylanishni umumiy miqdori ($t.km$) teng bo'ladi:

$$\sum_{i=1}^{\Pi} q_{m.km.i} = \left(\sum_{i=1}^{\Pi} q_{mi} \right) \cdot S_{km}$$

Ushbu yuk aylanishi yuklarni klasslariga taqsimlanadi va ularni transport tariflariga ko'paytirish orqali yuk tashish harajatlari summasi aniqlanadi.

Yuklarni yuklash va tushurish harajatlari ushbu modda tarkibiga kiradi, agarda bu ishni shtatdan tashqari xodimlar bajarsa. Harajatlar summasi yukni transport yuk aylanishi $\sum_{i=1}^{\Pi} q_{mi}$ va belgilangan rassenkalar orqali hisoblanadi.

YUqorida keltirilgan usul orqali alohida savdo shaiobchalari bo'yicha transport harajatlarini rejalashtirish ko'p mehnat qilishni, vaqtni talab qiladi. Bundan tashqari bu jarayon iqtisodiy-texnik hisoblar nuqtai nazardan allaqancha mushkul ish. Shu sababli oddiyroq tajribaviy-statistik usuldan foydalanish ham mumkin.

Masalan: o'tgan yillar (kamida 3 yil) ma'lumotlari asosida tovarlarni tashishda har bir ularni keltirilishi necha so'mga (R) tushushini aniqlab, 1 tonna yukni tashish qiymati va rejalashtirilgan yilga mo'ljallangan tovarlarni keltirish hajmidan kelib chiqqan holda transport yuk aylanishi (q_i) miqdorini aniqlash kerak bo'ladi.

Transport yuk aylanishi, ishlatiladigan avtotransportni yuk ko'tara olish imkoniyati miqdori (q_{iat}) va yuk ko'tara olish imkoniyatini ishlatish koeffitsiyentidan ($K_{q_{iat}}$) kelib chiqib, avtotransport orqali tovarlarni necha marotaba keltirilishi miqdorini (Z) hisoblab olish mumkin. Bunday hisobot quyidagicha amalga oshirilishi mumkin

$$Z = q_t : q_{iat} : K_{q_{iat}}$$

Ushbu ko'rsatkichni bir marotaba yuk tashish uchun ketgan transport harajatlari summasiga ko'paytirish orqali chetdan jalb qilingan avtotransport uchun to'lov harajatlarini hisoblab olish ko'p qiyinchilik tug'dirmoqda. Bu harajatlar summasi (Ixat) quyidagicha aniqlanadi.

$$Ixat = Z \cdot R$$

Ushbu summaga yuklash va tushurish harajatlarini (agar bu ishni yollanma ishchilar bajarsa) qo'shish kerak bo'ladi.

«Tashkilotlar tomonidan bajarilgan ishlar va xizmatlar» moddasida boshqa tashkilot xizmati uchun to'lovlari ham ko'rsatiladi. Ularga aloqa, axborot-hisoblash xizmati, tashqi idora quriqlash xizmati, auditor tashkilotlar, reklama agentliklari, natural va yuridik muassasalar va boshqa xizmatlar ham kiradi.

Ushbu harajatlar summasi o'tgan yillar ma'lumotlarini tahlili natijasidan kelib chiqqan holda aniqlangan ularni hajmini rejalashtirilgan yilga belgilangan tarif to'lovlari miqdoriga (yoki tariflarni o'zgarish indekslaridan foydalangan holda) ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi.

Muomala harajatlarida eng katta hissaga ega bo'lgan modda – bu «Ish haqi harajatlari»dir. Ushbu moddani rejalashtirish masalasi 11,5 paragrafda batafsil yoritilgan.

«Ijtimoiy sug'urta harajatlari» belgilangan normalardan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

«Savdo ehtiyojida foydalanish uchun, ijara harajatlari va binolar, inshootlarni ta'mirlash, xonalar va jihozlarni saqlash» harajatlari ijaraga olingan binolar va boshqa ishlab chiqarish vositalarini soni, turi va boshqa jihatlaridan kelib chiqqan ijara aqi miqdoridan (shartnomalar asosida) kelib chiqqan holda hisoblanadi. ³olgan harajatlar inshootlarni ta'mirlash ishlar smetasidan, xonalar va jihozlarni saqlash normalaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

«Asosiy vositalar amortizatsiyasi». Ushbu harajatlar xususiy asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati (balans qiymati) va ularning turlari bo'yicha belgilangan amortizatsiya normalari asosida hisob-kitob qilinadi.

Amortizatsiya tushunchasi, normalari darslikning birinchi qismini 117-119 betlarida yoritilgan.

«YOqilg'i, gaz va elektroenergiya harajatlari» ushbu harajatlarni summasi yoqilg'i, gaz va elektroenergiya iste'mol qiladigan asosiy vositalarni tegishli o'lchov birliklari (Masalan, binoni kubaturasi, transport vositalarini har 100 km yoqilg'i ishlatish normasi va boshqalar) bo'yicha soni, hajmi, ular uchun belgilangan harajatlar normalaridan va tariflardan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

«Tovarlarni saqlash, ishlov berish, saralash va joylash (o'rash) harajatlari» o'tgan yillar tahlili natijalari, rejalashtirilgan yilga ushbu harajatlarni talab qiladigan tovar guruhlari bo'yicha tovar aylanmasi hajmi va tegishli norma va normotivlar asosida hisob-kitob qilinadi.

«Savdo reklamasi harajatlari» marketing bo'limini ish rejalaridan va reklama uchun harajatlar smetasidan kelib chiqqan holda va o'tgan yillardagi ushbu harajatlarni o'zgarish tendensiyalarini hisobga olgan holda aniqlanadi.

«Tashish, saqlash va sotish davrida tovarlar va mahsulotlarning yo'qotilishi» bo'yicha harajatlar tegishli tovar guruhlari bo'yicha tovar aylanishi rejasi (sotib olish baholarida) va beligalngan normalar asosida hisoblanadi.

Muomala harajatlarini qolagn moddalari ham tegishlicha norma va normotivlarni qo'llagan holda texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar asosida aniqlanadi.

Tayanch iboralar: tovar aylanishi, harajatlar, muomala harajatlari, davr harajatlari, muomala harajatlari darajasi, muomala harajatlari tarkibi, ish haqi, amortizatsiya, ijtimoiy sug'urta, «shartli-o'zgaruvchan», «shartli-o'zgarmas», norma, normotiv, omillar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Harajatlar tushunchasini yoritib bering.
2. Muomala harajatlari tushunchasini ayting.
3. Umumiy harajatlar muomala harajatlaridan nima bilan farqlanadiQ
4. Muomala harajatlari darajasi qanday aniqlanadiQ
5. Muomala harajatlari darajasi mazmunini tushuntiring.
6. Muomala harajatlari tarkibi deganda qanday ko'rsatkichlarni tushunasizQ
7. Muomala harajatlariga qanday omillar ta'sir qiladiQ
8. Muomala harajatlariga tovar aylanishini ta'sirini qanday aniqlaymizQ
9. Muomala harajatlariga baho va har xil tariflar ta'sir qilish mohiyatini yoritib bering.
10. Muomala harajatlari tahlilini vazifalari nimalardan iboratQ
11. Muomala harajatlari tahlilini o'tkazishda qanday ko'rsatkichlar ishlatiladiQ
12. Muomala harajatlari umumiy hajmi va darajasi qanday tahlil qilinadiQ ^aanday usullardan foydalaniladiQ
13. Muomala harajatlarini rejalashtirish maqsadi va vazifalarini ayting.
14. Muomala harajatlarini rejalashtirish usullarini ayting.
15. Muomala harajatlarini umumiy hajmi qanday rejalashtiriladiQ ^aanday usullardan foydalaniladiQ
16. Muomala harajatlarini moddalari qanday rejalashtiriladiQ

13 bob. Savdo korxonalarining daromadi, foydasi va rentabelligi.

13.1 Savdo korxonalarini daromadlari.

13.1.1 Savdo korxonalarining daromadlarining tabiati, mohiyati va turlari.

13.1.2 Savdo korxonalarini daromadlari tahlili.

13.1.3 Savdo korxonalarining daromadlarini rejalashtirish va prognozlash.

13.1.1 Savdo korxonalarining daromadlarining tabiati, mohiyati va turlari.

Umuman olganda «Daromad» soʻzining mazmuni «Davlat, savdo sanoat muassasalari, korxonalar, kolxoz, sovxoz, ijtimoiy tashkilot yoki ayrim shaxs hisobiga tushadigan sof pul va boshqa mablagʻlar» deb oʻzbek tilining izohli lugʻatida (Moskva «Rus tili» nashriyoti 1981, 211 bet) taʼriflangan. Aslida soʻzning mazmunini korxonalar, xoʻjalik subʼektlari yoki shaxsning qandaydir faoliyati natijasida uning tasarrufiga tushadigan sof pul yoki moddiy neʼmatlarni anglatadi.

Sobiq ittifoq davridagi va hozir ham savdo sohasiga bagʻishlangan iqtisodiy adabiyotlarda ularning daromadlarini mohiyatiga yuzaki taʼrif berib kelingan va

shunday qarashlar hozir ham davom etmoqda. Shu sababli bizlar «daromad» kategoriyasi mohiyatini qisqacha bo'lsa ham iqtisodiyot nazariyasi nuqtai nazaridan yoritib o'tmoqchimiz.

Iqtisodiyotga oid adabiyotlarda savdo sohasi daromadiga berilgan ta'riflarni umumlashtirib quyidagilarga bo'lish mumkin:

- savdo va ommaviy ovqatlanish korxonalarining yalpi daromadi deganda barcha faoliyat turlaridan olingan daromadlarning majmuasi tushuniladi⁴;

- daromadlar deganda iqtisodiy manfaatlarning o'sishi natijasida kapitalning ortib borishi tushuniladi⁵;

- yalpi daromad deganda, savdo korxonalariga savdo jarayonidan va boshqa faoliyatlardan tushadigan daromadlar summasi nazarda tutiladi⁶;

- savdo korxonasining yalpi daromadi deganda savdo xizmatlarini sotishdan tushgan umumiy tushum summasi, ya'ni tovar aylanish va tovarlar sotib olish qiymati o'rtasidagi farq hamda tovarlar sotish bilan bog'liq bo'lmagan faoliyatlardan olingan daromadlar tushuniladi⁷;

- savdo korxonalarini va tashkilotlarining yalpi daromadi deganda muomala harajatlarini qoplash va foydani shakllantirishga yo'naltiriladigan tovarlar sotishdan va boshqa ishlar va xizmatlardan tushgan pul mablag'lari summasi tushuniladi⁸;

- savdoning yalpi daromadi – bu tovarlarni va xizmatlarni sotishdan tushgan tushum va tovarlar bilan ta'minlovchilarga tovarlar qiymatini to'lash bilan bog'liq harajatlar farqidir⁹.

Bunday ta'riflar sonini ko'plab keltirish mumkin.

Ushbu ta'riflardan ko'rinib turibdiki «daromad» kategoriyasiga hisob kitob nuqtai nazaridan qarash mavjud, uni tabiati va mohiyati iqtisodiy kategoriya sifatida yoritilmagan.

---

⁴ Ўрозов К.Б. «Савдода бухгалтерия хисоби ва солиққа тортиш», Тошкент: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004, 184 бетда.

⁵ «Экономика предприятия (Фирмы)», Учебник, Коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 2004, 211 страница.

⁶ Сребник Б.В. «Экономика торговли», Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 172 страница.

⁷ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1990. 192 страница.

⁸ «Экономика торговли», Учебник, Коллектив авторов. М.: «Экономика», 1980, 307 страница.

⁹ «Торговая дело: экономика и организация», Учебник, Коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997, 122 страница.

Savdo korxonalari (shaiobchalari)ning hamda boshqa xo'jalik sub'ektlari va alohida shaxslar daromadi ular faoliyati natijasida yaratilgan qiymat nuqtai nazaridan qaralishi nazariy jihatdan to'g'ri bo'ldi. Savdoda daromad ular faoliyatining bahosi ya'ni ular faoliyatida sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatning (mehnat vositalari va ishchi kuchi harajatlari) qiymati va qo'shimcha qiymatning puldagi ifodasini anglatadi. Nazariy jihatdan u $\ll c + v + m \gg$ -ga teng. Bu yerda $\ll s + v \gg$ jonli va jonsiz mehnat sarflarini, ya'ni savdo harajatlarini anglatadi, $\ll m \gg$ - ularni sof foydasini miqdorini anglatadi.

Savdoda ishlab chiqarishdan farqli, barcha harajatlari daromad (ularni ustamalari) hisobidan qoplanadi, ya'ni ular tovarlar qiymati tarkibida aks topadi, ishlab chiqarishda esa, harajatlar tannarx tarkibiga kiradi va u mahsulot (ish, xizmat) ni sotishdan olingan sof tushum hisobidan qoplanadi. Umuman ishlab chiqarishda «daromad» kategoriyasi ishlatilmaydi, u yerda «daromad», «yalpi foyda» deb yuritiladi. Savdo faoliyati qiymati $(c + v + m)$, ularning daromadida o'z aksini topadi. Ushbular nuqtai nazaridan, bizlarning fikrimizcha savdo sohasidagi «daromad»ni, ular faoliyatida yaratilgan qiymatning puldagi ifodasi sifatida, ya'ni ular faoliyatining bahosi sifatida qaralish iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan haqiqatga yaqin bo'ladi.

Shunday qilib, savdo korxonalari (shaiobchalari)ning daromadi – bu ular faoliyati natijasida yaratilgan qiymatning puldagi ifodasidir va u savdo sohasi faoliyatining bahosi sifatida nomoyon bo'ladi.

Daromad tovarlar bahosining bir elementi hisoblanadi.

Daromadning iqtisodiy yo'naltirilish mohiyati bo'yicha barcha harajatlar, soliqlar, to'lovlarni va foydani ta'minlashdir.

Ushbu sohada daromad ular tomonidan sotiladigan tovarlarni sotib olingan baholariga qo'yiladigan ustamalar miqdorida o'z aksini topadi.

Savdo sohasida daromadlarni asosiy qismi tegishli tovarlarni sotishdan shakllanadi. Bunda daromadni shakllantiruvchi ko'rsatgich sifatida savdo korxonalar (shaiobcha)larini, tovarlarni sotib olish bahosiga qo'yiladigan ustamalar

hisoblanadi. Ushbu korxonalar (shaiobcha)lar tovarlar sotish bilan bog'liq bo'lmagan, bajargan boshqa ishlar va xizmatlardan ham daromadlar oladi.

Savdo korxonalarini faoliyatlarini tijoratlanishi natijasida ular daromadini shakllanishi, mohiyati va turlari tubdan o'zgarib ketdi.

Buxgalteriya va statistik hisobotlarda savdo korxonalar (shaiobcha)larining daromadlari quyidagicha shakllanadi.

«Mahsulot (ish xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish harajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarini shakllantirish tatibi to'g'risida Nizom» da (5 fevral 1999 yil 54 – sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori) xo'jalik sub'ektlari, jumladan savdo korxonalarini daromadlarining turlari va aniqlash usullari keltirilgan.

Nazariy jihatdan savdo korxonalarini sotishdan olgan daromadi ularni muomala harajatlarini qoplash va foyda olish manbai bo'lib, u savdoning iste'mol tovarlari bahosidagi hissasining miqdorini anglatadi. Bundan kelib chiqib, savdoning sotishdan olgan daromadi savdo xizmatlarini sotishdan tushgan tushum, ya'ni savdo xizmatlari qiymatini puldagi ifodasidir. Ushbu ta'rif sotishdan olgan daromadni mohiyatini ochib beradi.

Savdoni tovarlarni ishlab chiqarishdan to iste'molchilarga yetkazish, uning bilan bog'liq bo'lgan savdo xizmatlarini to'lash tovarlarni chakana bahosi hisobidan amalga oshiriladi va u savdo xizmatining qiymati bo'lib, hisoblanadi.

Savdo harajatlarini to'lash manbai bo'lib, savdo ustamalarini xizmat qiladi. U tovarlar chakana bahosi bilan tovarlarni sotib olish (ulgurji savdodan, ishlab chiqarishdan yoki boshqa vositachilardan) bahosi o'rtasidagi farqi sifatida aniqlanadi.

Savdo korxonalarining daromadlari yuqorida keltirilgan Nizom bo'yicha quyidagilardan tarkib topadi:

1. Sotishdan olingan daromad. Savdoning «Tovarlarini sotishdan olgan yalpi daromadi» sotishdan olinadigan sof tushumdan sotilgan tovarlarni harid qiymatini chegirib tashlash orqali aniqlanadi. Sotishdan olinadigan sof tushum tovar aylanishi summasidan tovarlarni sotib olish qiymatiga

kiritiladigan, (ishlab chiqarish korxonalarini sotish (ulgurji) baholaridan tashqari) sotib olish bilan bog‘liq qo‘shimcha harajatlarni (bojxona to‘lovlari – aksiz solig‘i, QQS, bojxona boji va yig‘imlari; vositachilik yoki brokerlik harajatlari va boshqalarni) chegirib tashlash orqali aniqlanadi.

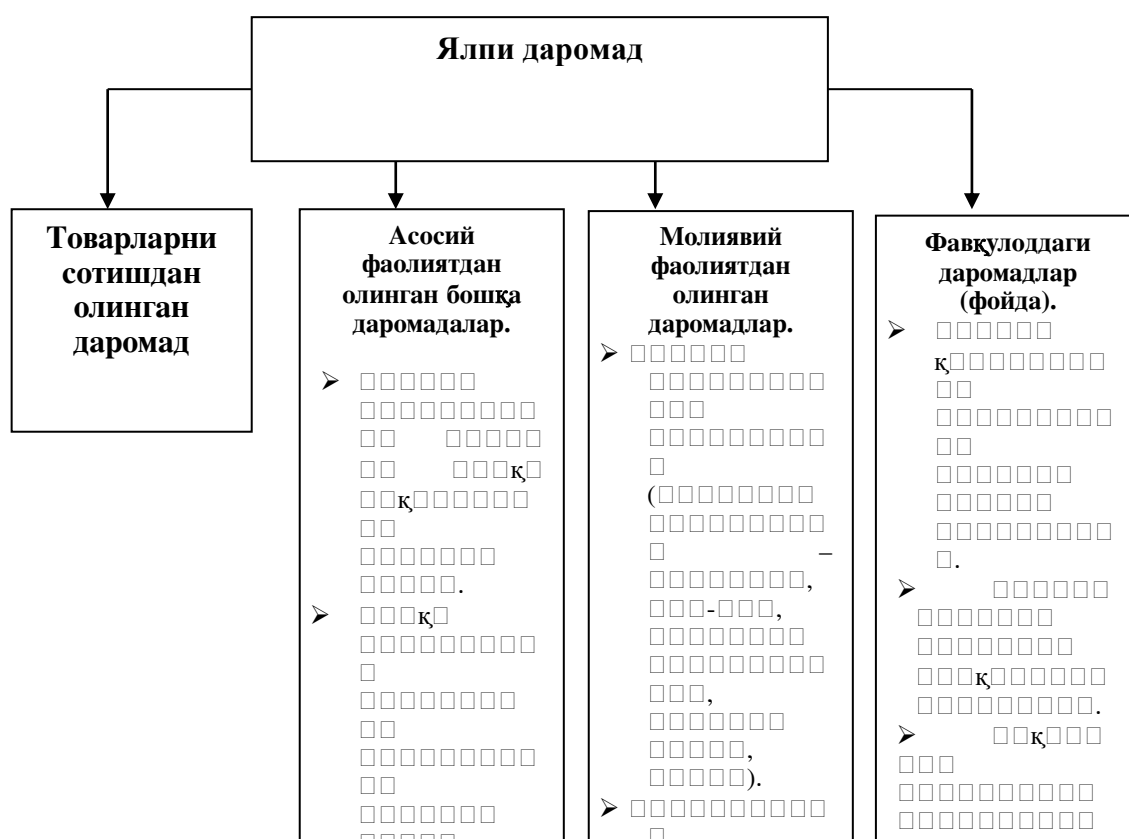
2. Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;
3. Asosiy bo‘lmagan faoliyatdan olingan daromadlar. Ular qatoriga moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va favqulotdagi daromadlar kiradi.

Savdo korxon(a)shaiobcha)lari daromadining tarkibiy turlari 13.1.1. chizmada keltirilgan.

Savdoda tovarlarni sotishdan olingan daromadiga kengroq to‘xtalib o‘tamiz. Chakana savdo korxon(a)shaiobcha)lari tovarlari erkin chakana baholarda sotadi. Lekin bozorda baho siyosatiga iste‘mol tovarlarini ishlab chiqaruvchilar yoki chet el ta‘minotchilari xiyla darajada ta‘sir qiladi. Ya‘ni uni shakllanishiga asos soladi, bu holatga savdoning ta‘siri katta emas. Shu sababli savdo korxon(a)shaiobcha)lari tovar ishlab chiqaruvchilarini baho siyosatini hisobga olmay iloji yo‘q.

13.1.1 – chizma.

Savdo korxon(a)shaiobcha)larining daromatlari turlari.

Shu bilan bir qatorda chakana savdo korxonalar (shahobchalar), boshqa savdo bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxslar, yakka tartibda savdo qiluvchilar talab va taklifga nisbatan shakllangan xududiy bozor kon'yunkturasidan tovar va xizmatlarni miqdori va sifatidan, ishlab chiqaruvchi va boshqa tovar ta'minotchilarining ulgurji baholaridan kelib chiqib, o'z savdo ustamasini va tovarlarini chakana bahosini belgilaydi.

Ushbu xolatdan ko'rinib turibdiki chakana baholarni asosiy qismi ishlab chiqaruvchilar va boshqa tovar ta'minotchilarining ulgurji yoki tovarlarni sotish bahosidan iborat ekanligi.

Savdo ustamasini belgilashda, ular muomala harajatlari miqdori tovarlarni sotib olish bahosiga kiritiladigan ayrim qo'shimcha harajatlarni (bojxona to'lovlari va yig'imlari Q.Q.S., aksiz solig'i, bojxona boji, bojxona yig'imi, tashib keltirish, brokerlik, vositachilik, sertifikatlash va boshqa harajatlarni) va rejalashtirilgan tovarlarni sotishdan olingan foydani hisobga oladi. Ayrim hollarda davlat yoki mahalliy hokimiyat tomonidan savdo ustamalarini chegaralarini o'rnatish, rentabillik chegarasini belgilash va boshqa choralar orqali tartibga solinishi mumkin.

Savdo korxonalar (shahobchalar) faoliyati uchun, ularni moliyaviy barqarorligini ta'minlashda, samaradorligini oshirishda savdo ustamalarini ahamiyati juda katta. U savdo xizmati bahosini tavsiflaydi va ularni tovarlar sotishdan oladigan daromadi miqdorini belgilaydi.

Tovarlarini sotishdan olinadigan daromadni rejalashtirish savdo ustamalarini asoslash orqali amalga oshiriladi.

13.1.2. Savdo korxonalarining daromadlarining tahlili.

Savdoda daromadlarining tahlilining vazifasi yalpi daromad, uning tarkibiy turlari bo'yicha rejaning bajarilishi, ularni dinamikasini (o'zgarish) tendensiyalari, tarkibiy siljishlar hamda ularga ta'sir qilgan omillarni ta'sir darajasini aniqlash

asosida korxonani moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijasiga baho berish bo'lib hisoblanadi.

Daromadlarni tahlil qilishda buxgalteriya, moliyaviy, statistik hisobotlar va tanlab kuzatish, ekspert baholash natijalari kabi ma'lumotlar ishlatiladi.

Hisobotlarga quyidagilarni kiritish lozim:

- buxgalteriya balansi - 1-sonli shakl;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot 2-sonli shakl;
- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot;
- foyda va zararlar to'g'risidagi hisobot – 9-shakl;
- korxonaharajatlari to'g'risidagi hisobot – 5-S (savdo) shakli;
- ulgurji va chakana tovar aylanmasi to'g'risidagi hisobot – 1-savdo shakli;
- tovarlar sotish va qoldiq to'g'risidagi hisobot – 3-savdo shakli;

Bulardan tashqari buxgalteriyadagi tovar guruhlari bo'yicha savdo ustamolari to'g'risidagi ma'lumotlar ishlatiladi.

Daromadlar miqdori absolyut – so'mda va nisbiy ko'rsatkichlarda hisob-kitob qilinadi. Uning nisbiy ko'rsatkichlariga quyidagilarni kiritishni tavsiya qilamiz:

- sotishdan olingan daromadlarni tovar aylanishiga nisbatan, foizda yoki koeffitsiyentda;
- sotishdan olingan daromadlarga muomala harajatlarini nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda;
- yalpi daromadlarini barcha aktivlarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda;
- yalpi daromadlarni asosiy fondlarga; aylanma mabalag'larga, moliyaviy resurslarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda;
- moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarni moliyaviy resurslarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda.

Bundan tashqari daromadlarni tarkibi har bir elementini ularga tegishli, ularni shakllantiradigan ko'rsatkichlarga yoki manbasiga nisbatan tegishli ko'rsatkichlar aniqlanishi ham maqsadga muvofiqdir.

Daromadlarni tahlil qilishda yalpi daromadga, uning tarkibiy qismi sotishdan olingan daromadlar, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar, moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarga savdoning iqtisodiy faoliyatidan kelib chiqadigan omillar ta'sirini o'rganish katta ahamiyat tutadi.

Daromadlarning hajmiga, uning turlariga mos ravishda bir necha omillar ta'sir qiladi.

Tovarlarni sotishdan olingan daromadlarga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- tovar aylanishining xajmi, tarkibi va assortimenti;
- tovarlarni keltirish shartlari;
- tovarlarni siljitish. Bu jarayonda tovarlar fizik (real) miqdorda ishlab chiqarishdan chakana savdoga yetkaziladi. Tovarlarni siljitish bir necha bo'g'inlardan iborat bo'ladi (ulgurji savdo bazalari, skladlari; har xil vositachilar). Ushbu bo'g'inlar qancha ko'p bo'lsa, savdo ustamasi ularning o'rtasida taqsimlanadi va chakana savdoning hissasini kamayishiga olib kelishi mumkin. Ularning soni tovar assortimentlarining murakkabligiga, tovarlarni ishlab chiqarishdan chakana savdoga yetkazish shart-sharoitlariga va boshqalarga bog'liq.
- savdo ustamasining darajasi (sotib olish bahosiga nisbatan, %);
- tovarlarni sotishda aholiga ko'rsatiladigan qo'shimcha xizmatlarning soni, sifati va ularning tariflari.

Tovar aylanishining ortishi daromadlarni ortishiga olib keladi, chunki qancha tovar ko'p sotilsa, shuncha savdo ustamasining summasi yuqori bo'ladi.

Tovarlarni assortimentiga qarab har xil ustamalar belgilanadi, bu esa agar yuqori ustama qo'yilgan tovarlar ko'proq sotilsa, ular uchun ustama summasi yuqori bo'ladi yoki teskari xolat ro'y berishi mumkin.

Tovarlarni keltirish shartlariga e'tibor qaratsak baholar o'zgarmagan sharoitda tovarlarni siljitish bo'g'inlari qancha ko'p bo'lsa, chakana savdo bo'g'inlari shuncha kam daromad olishlari mumkin. Bozor iqtisodiyoti sharoitida savdo korxonalarini savdo ustamalarini mustaqil belgilaydi. Ayrim tovar guruhlari bo'yicha savdo ustamalarini davlat va mahalliy hokimiyatlar tomonidan chegaralanishi mumkin. Buni ular aholining kundalik ehtiyojiga ta'luqli tovarlarni bahosini chegaralash maqsadida ham amalga oshiradi. Bu jahon amaliyotida ham mavjud. Lekin bunday sharoitda bir tomondan daromadni kamaytirmaslik kerak, ikkinchi tomondan, iste'mol tovarlariga raqobatbardosh baholarni ushlab turish zarur bo'ladi.

Daromadlarni boshqa turlariga ta'sir qiluvchi omillar ularning iqtisodiy tabiatidan va shakllanish sharoitidan kelib chiqqan holda aniqlanadi (masalan: har xil xizmatlar va ularning tariflari, qimmatbaho qog'ozlar bahosi, har xil foizlar va h.k.)

Favqulotda daromadlarning vujudga kelishi, ularni iqtisodiy tabiatidan ma'lum, lekin bularni ham sabablarini aniqlash, tahlil qilish, hulosalar qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Tahlil jarayonida biz yuqorida keltirgan ko'rsatkichlarni rejaga nisbatan o'zgarish miqdori, bir necha yillarga dinamikasi hisob-kitob qilinishi kerak.

Daromadlarni tahlili foyda va rentabillik ko'rsatkichlarining tahlili bilan tig'iz bog'liq bo'lganligi munosabati bilan ularning tahlili foyda va rentabillikni tahlili paragrafida kengroq yoritiladi (13.2.2 va 13.2.3 paragraflariga qaralsin).

13.1.3. Savdo korxonalarida daromadlarni rejalashtirish va prognozlash.

Bozor iqtisodiyoti sharoiti savdo korxonalarini daromadlari ularni shakllanish manbalarini hisobga olgan holda rejalashtirish va prognozashtirishni talab qiladi.

Savdo korxonalarini daromadlari ularni shakllanish manbalariga qarab tovarlarni sotishdan olingan daromadlar, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar (asosiy vositalar sotilishi va boshqa chiqimlardan olingan foyda,

boshqa aktivlarni sotishdan va berilishidan olingan foyda, undirilgan jazo, jarima va boqimandalar, qisqa muddatli ijaradan olingan daromadlar va boshqalar), moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar (royalti ko‘rinishidagi nau-xou, litsenziya, kompyuter dasturlarini ijaraga berish va sotish), dividendlar, foizlar, valyuta kurslari farqlari va hokazolar.

Daromadlarni rejalashtirish va prognozlashtirish avvalambor o‘tgan yillar ma’lumotlarini tahlil natijalari va xulosalarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Daromadlarni rejalashtirish ularning turlari va shakllantirish manbalaridan kelib chiqib, tegishli usullarni ishlatish asosida amalga oshiriladi.

Daromadlarni rejalashtirish va prognozlashtirishda to‘g‘ridan-to‘g‘ri texnik-iqtisodiy hisob-kitoblar usuli, korrelyatsion usul, elastiklik koeffitsiyenti orqali aniqlash, bezararlik nuqtasini aniqlash va boshqa usullardan foydalanish mumkin.

Masalan, tovarlarni sotishdan olingan daromad tovar aylanishi rejasini (sotib olish baholarida) tovarlar assortimenti bo‘yicha va tovalarga qo‘yilgan savdo ustamasi darajasiga (% hisobida sotib olish baholariga nisbatan) ko‘paytirish va 100 ga bo‘lish hamda barcha tovar guruhlari bo‘yicha summalashtirish orqali hisoblanadi.

Daromadlarni prognozlash yuqorida keltirilgan usullardan tashqari iqtisodiy matematik modellarni qo‘llash orqali ham amalga oshirilishi mumkin.

Daromadlarni rejalashtirish masalasi kengroq foydani rejalashtirish paragrafida yoritiladi.

Tayanch iboralar; tovar aylanishi, qiymat, baho, ustama, yalpi daromad, tovarlarni sotishdan olingan daromad, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar, moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar, favqulotdagi daromadlar.

Takrorlash uchun savollar:

1. Daromadlar tushunchasi mohiyatini yoritib bering.
2. Savdoning daromadini ta’rifini ayting.

3. Savdoning daromadiga qanday tariflar berilganQ
4. Nega savdoning daromadi uni faoliyatining bahosi deyiladiQ
5. Savdoning daromadlari qanday yo‘nalishlarda ishlatiladiQ
6. Daromadlarni qanday turlarini bilasiz va ular tarkibiga nimalar kiradiQ
7. Daromadlarni tahlil qilishni vazifalarini ayting.
8. Daromadlarni tahlil qilishda qanday ma’lumotlardan foydalaniladiQ
9. Daromadlarni tahlil qilishda qanday ko‘rsatkichlar aniqlanadiQ
10. Daromadlarga qanday omillar ta’sir qiladiQ
11. Daromadlar qanday rejalashtiriladiQ

13.2. Savdo korxonalari foydasi va rentabelligini mohiyati va ahamiyati

Reja:

- 13.2.1. Foyda va rentabellikni mohiyati va ahamiyati
- 13.2.2. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar
- 13.2.3. Foyda va rentabellikning tahlili
- 13.2.4. Foyda va rentabellikni rejalashtirish va prognozlash
- 13.2.5. Savdo korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini mohiyati va ahamiyati

13.2.1. Foyda va rentabellikni mohiyati va ahamiyati

Foyda iqtisodiy tabiatidan ishlab chiqarish munosabatlari bilan bog'liq murakkab iqtisodiy va tarixiy kategoriyadir. U kelib chiqishi, yo'naltirilishi, xo'jalik sub'ektlarini xususiyatlaridan va boshqa me'yorlarga qarab tasniflanishi va tavsiflanishi zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida maksimal foyda olish, ehtiyojlarni qondirish, xo'jalik sub'ektlarini samaradorligini oshirishda tijoriy faoliyatni ahamiyati ortib boradi. Foyda va rentabellik, boshqa ko'rsatkichlar bilan bir qatorda, tijoriy faoliyatni, unda qatnashayotgan resurslarni samaradorligini ko'rsatuvchi ko'rsatkichdir. Foyda xo'jalik faoliyatining natijaviy ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foyda muhim ahamiyat topdi. Uning miqdori korxonalarni rivojlanishiga jamg'arish manbai sifatida asos soladi; mulkdorni mulkini ko'payishini ta'minlaydi; aksiyadorlarni daromadini (dividendlarni ortishi orqali) oshiradi; korxonani moliyaviy barqarorligining va to'lov qobiliyatini saqlashga imkoniyat yaratadi va nihoyat u savdoni ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini oshirishga imkoniyat yaratadi.

Foydaning mohiyati uni iqtisodiy tabiatidan kelib chiqqan holda yoritiladigan bo'lsa, u qo'shimcha qiymatning puldagi ifodasidir. Iqtisodiyotda

foйда tovar qiymatining (S+V+m) asosiy elementlaridan biri, ya'ni «m»-ni anglatadi. Ushbu nazariy asosdan kelib chiqib, savdo foydasini savdo faoliyatida yaratilgan qo'shimcha qiymatning puldagi ifodasi sifatida ta'riflash to'g'ri bo'ladi.

Shunday qilib, foyda savdo faoliyati qiymatining bir elementi, ushbu qiymatning puldagi ifodasi bo'lib, tovar bahosining elementidir. Bu yerda ham yuqorida keltirilgan qiymatning klassik formulasidan (S+V+m) kelib chiqsak foyda - «m»da ifodalanadi.

Iqtisodiyotga taalluqli, jumladan savdo iqtisodiyotiga taalluqli adabiyotlarda foydani ta'riflashda unga yalpi daromad va muomala harajatlari o'rtasidagi farq sifatida qaralib kelingan¹. Yuqoridagi ta'rifda, ya'ni foydaga yalpi daromad va muomala harajatlarini farqi deb qaralganda unga to'g'ri yondoshayapti deb aytish qiyin. Chunki savdo faoliyatida muomala harajatlaridan tashqari unga kirmaydigan, lekin daromad va tovarlar qiymati hisobidan qoplanadigan boshqa harajatlar ham mavjud. Ular to'g'risida ushbu darslikni 12.1-paragrafida yozilgan.

Bozor iqtisodiyoti foydaning iqtisodiy mazmunini va mohiyatini, uni shakllanishini tubdan o'zgartirib yubordi.

Oxirgi vaqtlarda rasmiy hujjatlarda, yo'riq xatlarda, buxgalteriya, moliya va statistik hisobotlarda, savdoga tegishli ilmiy adabiyotlarda ham foyda savdo faoliyatining natijaviy ko'rsatkichi sifatida har xil nomlanmoqda. Ajablanarli holat shundaki, «daromad» va «foyda» tushunchalari sinonim sifatida ishlatilmoqda.

Masalan: «yalpi foyda» aslida bu yerda «yalpi daromad» to'g'risida fikr yuritilayapti yoki hisob-kitob qilinayapti; «asosiy faoliyatning boshqa daromadli» bu yerda termin to'g'ri ishlatilgan, yuqoridagi «yalpi foyda» tushunchasidan kelib chiqilsa, nega bu ko'rsatkich «asosiy faoliyatning boshqa foydalari» - deb yuritilmayapti; xuddi shunday boshqa turdagi daromadlar va foydalar ham.

Bu yerda, tushunmovchilikni kelib chiqishi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevralda 54-son qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish harajatlarining tarkibi

---

¹ Сребник Б.В. «Экономика торговли». Учебник, М.: «Высшая школа», 1989. 168 ст.; «Торговое дело: Экономика и организация». Учебник, коллектив авторов, М.: ИНФРА-М, 1997. – 124-ст.; Раицкий К.А. «Экономика предприятия», Учебник, М.: ИНФРА-М, 1999. – 460 ст.; Хейнс П. «Экономический образ мышления», Пер.с англ. М.: «Новости», 1991. – 312 ст.

hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom Respublikadagi barcha xo'jalik sub'ektlari uchun buxgalteriya, moliyaviy va statistik hisobotlarni yuritishda, ularni faoliyat turlaridan qat'iy nazar, o'zgartirilmasdan, (ayniqsa uning «A. Moliyaviy natijalarni shakllantirish» bo'limi) qabul qilinganligida hamda ushbu nizom soliqlashtirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilganligida.

Nazariyada, amaliyotda, buxgalteriya, moliyaviy va statistik hisobotlarda tayanch iboralar, tushunchalar aniq va ravshan holda ishlatilishi zarur. Bunday qarashlar ko'rsatkichlarni mohiyatini tushunishda, ularni hisob-kitobida tahlil qilishda va rejalashtirishda xatolarga yo'l qo'yishdan asraydi.

Masalan, moliyaviy va statistik hisobotlarda ishlab chiaqrishda «daromad» tushunchasi ishlatilmaydi, u yerda «foyda» tushunchasini qo'llash nazariy jihatdan oqlangan. Savdoda o'ziga xos tushunchalar mavjud. Bular «yalpi daromad», «asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar», «Moliyaviy faoliyatning daromadlari», «Favqulotda daromadlar» hamda ularga tegishli harajatlar va foyda tushunchasi kabilardir. Bunday hisobotlar qatoriga «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot», 2-sonli shakl; «Korxonalar harajatlari to'g'risida hisobot», 5-S (savdo) shakli kabilarni kiritish mumkin.

Savdoda daromadlarni shakllanishi 12.1-paragrafda keltirilgan.

Savdoda foyda summada va darajasi deb ataladigan, rentabellik ko'rsatkichlarida ishlatiladi. Foydaning summasi doimo ham solishtirish imkoniyatini bermaydi, shu sababli uni ijobiy ko'rsatkichi foyda darajasi yoki rentabelligi ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkichni hisoblash usullarini keyingi 13.2.2-paragrafda batafsil izohlaymiz.

Rentabellik har qanday xo'jalik sub'ektining, jumladan savdoning juda muhim ko'rsatkichlaridan hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkichda savdo korxonalar (shahobchalar)ini daromadi, harajatlarini, tovar ayriboshlash, mehnat unumdorligi kabi ko'rsatkichlar holati o'z aksini topadi.

Rentabellik miqdoriga qarab savdo faoliyatiga, unda resurslardan foydalanish samarasi, faoliyat tejamlimi yoki yo'qmi kabi holatlarga baho beriladi.

Savdoda foyda asosan tovarlarni sotishdan keladi va u tovarlarni sotishdan olingan yalpi daromadlarga byudjetdan qoplanadigan ayrim harajatlarni qo'shish va ular summasidan muomala harajatlarini ayirish yo'li bilan aniqlandi.

«Korxonalar harajatlari to'g'risida»gi statistik hisobotda (5-S (savdo) shakli) «tovarlarni sotishdan kelgan foyda»ni «sotishning yalpi foydasi»ga «Kartoshka va sabzavotlarni tayyorlash, saqlash, qayta ishlash va sotish bo'yicha harajatlarni qoplash, boshqa qoplashlar»ni qo'shish va muomala harajatlarini olish natijasida aniqlash ko'rsatilgan.

Unda «Sotishning yalpi foydasi» «Sotishdan sof tushum»dan «Sotilgan tovarlarni harid qiymati tannarxi»ni ayirish orqali aniqlangan.

Bu yerda ham «yalpi foyda» «yalpi daromad» deb yuritilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Ushbu hisobotda «Tovarlarni sotishdan kelgan foyda»ni aniqlashga nazariy va amaliy nuqtai nazardan to'g'ri yondoshilgan deb hisoblaymiz.

YUqorida keltirilgan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevral 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan Nizomga muvofiq korxonalarining, jumladan savdoning ham foydasi hisob-kitob qilish usullari tavsiya qilingan.

Ushbu nizomdagi moliyaviy natijalarni (foyda va zararni) aniqlash usullarini hamda savdo, korxonalar (shaiobcha)larini xususiyatidan kelib chiqqan holda ushbu ko'rsatkichlarni, bizlarni fikrimiz yuzasidan kelib chiqqan holda, hisob-kitob qilish usullarini quyidagi 13.2.1.1-chizmada keltiramiz.

13.2.1.1-chizma

Xo'jalik yurituvchi sub'ektlari faoliyatining moliyaviy natijalari (foyda)ning ko'rsatkichlarini aniqlash usullari

Nizomda		Savdoda	
Ko'rsatkich-ni nomi	Aniqlash usuli va ko'rsatkichlarni belgisi	Ko'rsatkich-ni nomi	Aniqlash usuli va ko'rsatkichlarni belgisi
I. Mahsulot-ni sotishdan	YAF=SST-IT SST-sotishdan olingan	Tovarlarni sotishdan olingan	I. YAD=SST-STX ^a STX ^a -sotilgan tovarlarni

olingan yalpi foyda (YAF)	sof tushum; IT-sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi	yalpi daromad (YAD)	harid qiymati
II. Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda (AFF)	$AFF=YAF-DX+BD-BZ$; DX-davr harajatlari; BD,BZ-tegishli asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va zararlar	II. Tovarlar-ni sotishdan olingan yalpi foyda (TSYAF)	$TSYAF=YAD+B^a-MX$; Mx-muomala harajatlari; B ^a -byudjetdan qoplanmalar
-	-	III. Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda (AFF)	$AFF=TSYAF+BD-BZ$;
III.Xo'jalik faoliyati-dan olingan foyda (UF)	$UF=AFF+MD-MX$; MD,MX-tegish-licha moliyaviy faoliyatdan daromadlar va harajatlar	IV.Xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (UF)	$UF=AFF+MD-MX$
IV. Soliq to'langunga-cha olingan foyda (STF)	$STF=UF+FP+FZ$; FP,FZ-tegish-licha favqulotda foyda va zarar	V. Soliq to'langunga-cha olingan foyda (STF)	$STF=UF+FF-FZ$;
V. Sof foyda (SF)	$SF=STF-DS-BS$; DS-daromad (foyda)dan to'lanadigan soliq; BS-boshqa soliqlar va	VI. Sof foyda (SF)	$SF=STF-YAST-MMS$; YAST-yalpi soliq to'lovi; MMS-mol-mulk solig'i

	to'lovlar		
--	-----------	--	--

13.2.2. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar

Foyda xo'jalik faoliyatining samarasi hisoblanganligi sababli uni nisbiy samaradorligi ko'rsatkichi sifatida rentabellik ko'rsatkichi ishlatiladi.

Rentabellik foydani xo'jalik faoliyatiga aloqador tovar aylanishi, harajatlarni, daromad hamda resurslarga nisbatan foizda yoki koeffitsiyentda aniqlanadigan nisbiy ko'rsatkichdir.

Amaliyotda asosan faoliyatni samarasini baholashda, uni tahlil qilishda va rejalashtirishda tovarlarni sotish rentabelligi ko'rsatkichi ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkich amalda sof foydani 100,0 ga ko'paytirib tovar aylanish summasiga (TA) bo'lish orqali aniqlanadi.

Bizning fikrimizcha, foydani shakllanishini yangi tartibidan kelib chiqqan holda, «Tovarlarni sotish rentabelligi» yoki «Tovar aylanish rentabelligi» (Rta) (bu ikkala ma'noni sinonim sifatida ishlatmoqdamiz) quyidagicha aniqlash maqsadga muvofiqdir.

$$P_{TA} = \frac{[(CCT - IT) - Mx] \cdot 100,0}{TA}$$

Rentabellikni boshqa ko'rsatkichlarini pastda izohlaymiz.

Rentabellikni tahlili jarayonida ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim.

Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- tovar aylanishi hajmi (TA) va tarkibi (TA_{i-n}), so'mda;
- sotishdan olingan yalpi daromad (YAD), so'mda;
- tovarlarni sotishdan olingan yalpi foyda (TSYAF), so'mda;
- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda (AFF), so'mda;
- umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda (UF), so'mda;
- soliq to'languncha olingan foyda (STF), so'mda;

- sof foyda (SF), so'mda;
- muomala harajatlari (Mx), so'mda;
- muomala harajatlarini darajasi (Umx), %;
- asosiy fondlarni ishlatilishi rentabelligi (AFi.r) va daromadliligi (AFi.d), %. Bu ko'rsatkichlar quyidagicha aniqlanishini tavsiya qilamiz.

$$AF_{u.p} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{A}; \quad AF_{u.d} = \frac{ЯД \cdot 100}{A}$$

Bu yerda: A – asosiy fondlar ammortizatsiyasi summasi.

- aylanma mablag'larni rentabelligi (Ray.m) va ularni daromadlikligi (Ray.d), %. Bu ko'rsatkichlar quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$P_{ai.m} = \frac{ТСЯ\Phi \cdot 100}{\bar{A}yM(\bar{\epsilon}ku\bar{3})}; \quad P_{ai.d} = \frac{ЯД \cdot 100}{\bar{A}yM(\bar{\epsilon}ku\bar{3})}$$

Bu yerda: Ay.M - o'rtacha aylanma mablag'lar summasi;

$\bar{3}$ - o'rtacha tovar zahiralar summasi.

- ishchi-xodimlarni rentabelligi (Ri.x) va daromadliligi (Ri.d), ko'effitsiyentlarda. Ushbu ko'rsatkichlarni quyidagicha aniqlash tavsiya qilinadi:

$$P_{u.x} = \frac{Y\Phi}{\bar{X}}; \quad P_{u.d} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Bu yerda: $\bar{X}$ - xodimlarni yillik o'rtacha soni, kishi.

- muomala harajatlarini rentabelligi (Mx.r):

$$M_{x.p} = \frac{ТСЯ\Phi \cdot 100}{Mx}; \text{ Bu yerda: } Mx - \text{ muomala harajatlari summasi.}$$

- ish haqi fondini rentabelligi (Ix.f.r.) ko'effitsiyentda yoki %. Bular tegishli qayidagicha hisoblanadi:

$$I_{x.f.p} = \frac{Y\Phi}{I_{x.f}}; \quad I_{x.f.d} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{I_{x.f}}$$

Foyda korxonaning natijaviy ko'rsatkichi bo'lganligi sababli unga ko'p sonli tashqi (savdoga bog'liq bo'lmagan) va ichki omillar ta'sir qiladi.

Tashqi omillarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- siyosiy barqarorlik;
- iqtisodiyotning holati;

- demografik situatsiya;
- bozor kon'yukturasi, jumladan iste'mol tovarlari bozori;
- inflyatsiya darajasi;
- kredit bo'yicha bank foizlar;
- bahoni miqdori;
- tariflar, to'lovlar va badallar miqdorlari.

Ichki omillarga quyidagilar kiradi:

- savdo ustamalar miqdori (sotishdan olingan daromad);
- muomala harajatlari miqdori;
- tovarlarni siljitish kanallari;
- mehnat unumdorligi;
- tovar ayriboshlash tezligi (kunlar va marotabalarda);
- o'z mablag'larining miqdori;
- asosiy fondlardan va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish va boshqalar.

13.2.3. Foyda va rentabellikning tahlili

Foyda va rentabellikni tahlil qilishda uning maqsad va vazifalarini aniq belgilab olish zarur. Ushbu maqsad va vazifalarga erishish uchun tahlil jarayonida qanday ko'rsatkichlardan foydalanish va ularni o'rganish kerakligini aniqlab olish ham muhim ahamiyatga ega (13.2.2-paragrafqa qaralsin).

Foyda va rentabellik har qanday xo'jalik sub'ektining, jumladan savdo faoliyatining moliyaviy natijasi ekanligidan kelib chiqsak, ularni tahlilini asosiy maqsadi savdo korxonasi (shaiobcha)larining hisobot yilidagi xo'jalik faoliyatining moliyaviy natijasini baholashdan iboratdir.

har qanday tashkiliy-huquqiy shakldagi xo'jalik sub'ektlari foydani maksimallashtirishga intiladi. Chunki foyda orqali faoliyatni investitsiyalashtirish, o'z-o'zini moliyalashtirish, mulkdorlarni mulkini oshirilishi, korxonani to'lov qobiliyatini mustahkamlash va boshqa masalalar hal qilinadi.

Tahlil jarayonida ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo'ladi:

- hisobot yilida rejaga nisbatan foyda va rentabellik ko'rsatkichlarida qanday o'zgarishlar ro'y berganligini aniqlash;
- hisobot yili ko'rsatkichlarini o'tgan yillar, boshqa raqobatdosh korxonalar, xudud, respublikaning ko'rsatkichlari bilan solishtirgan holda ularni o'zgarish tendensiyalarini baholash;
- foyda va rentabellikka ta'sir qilgan omillarni o'rganish va baholash;
- foydani tarkibini o'zgarishiga baho berish, uni turlari bo'yicha o'zgarish tendensiyalarini baholash;
- foyda va rentabellikni oshirish yo'llarini aniqlash, chora-tadbirlar ishlab chiqish;
- foydani taqsimlanishini o'rganish, shu bilan bir qatorda jamlangan foydani o'zgarish tendensiyalarini baholash, rezerv kapitalni holatini baholash, aksiyadorlarni dividendlari qanday holatda o'zgarishi kabi jarayonlarni baholash. Chunki bu jarayonlar korxonaning kelajak faoliyati samarasiga sezilarli darajada bilvosita ta'sir qiladi.

Foyda va rentabellikni tahlil qilish jarayonida yuqoridagilardan tashqari daromadlar va harajatlarni o'zgarish tendensiyalari kompleks o'rganilib, ularga ham baho beriladi.

Bunday tahlilda korxonalar resurslarini ishlatilishi samaradorligiga ham baho berish zarur bo'ladi.

Foyda va rentabellikni tahlili biz 13.2.1 va 13.2.2-paragraflarda keltirgan ko'rsatkichlarni aniqlash, foyda va rentabellikka ta'sir qiluvchi omillar, shart-sharoitlar to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plash hamda ularga ishlov berishdan boshlanadi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (2-sonli shakl)da keltirilgan ko'rsatkichlar bo'yicha rejaning bajarilishini aniqlash va o'tgan yillarga (kamida uch yil) nisbatan o'zgarish sur'atlarini tahlil qilish uchun quyidagi jadvalni (13.2.3.1) tavsiya qilamiz.

Ushbu jadval ma'lumotlarini hisob-kitob qilgandan keyin biz yuqorida keltirgan rentabellik ko'rsatkichlarini alohida jadvalda hisoblash, ko'rsatkichlarga baho berish, ularga ta'sir qilgan omillar ta'sir miqdorini hisob-kitob qilish, xulosa va takliflar ishlab chiqish lozim.

Foydani tahlil qilishda uni taqsimlanishiga ham alohida e'tibor qaratish, uni ko'rsatkichlarini jadvalga solib, rejaga nisbatan, o'tgan yillarga nisbatan o'zgarish miqdorini, sur'atlarini hisoblash, baholash zarur bo'ladi.

hisobot yilidagi sof foyda taqsimlanishi yoki taqsimlanmay qolishi mumkin. Bunday taqsimotni amalga oshirish korxonaning mulkiy va tashkiliy shakliga bevosita bog'liq bo'ladi.

Masalan, aksiyador jamiyatlarda, xususiy korxonalarda, qo'shma korxonalarda foydani taqsimlanishi ustavi va ta'sis shartnomalari talablaridan kelib chiqqan holda, ta'sischilar yig'ilishining qaroriga asosan amalga oshiriladi.

13.2.3.1-jadval

Moliyaviy natijalarni _____ yillarga tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'tgan yillar			hisobot yili		haqiqiysi rejaga nisbatan		O'tgan yillarga nisbatan o'zgarishi						
		x1	x2	x3	reja	haqiqiy	farqi (+;-)	%	so'mda			%			
									x3	x2	x1	x3	x2	x3	
1.	Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum (tovar aylanishi)														
2.	Sotilgan mahsulot (tovar, ish va xizmat)larning tannarxi (sotilgan tovarlarni sotib olish bahosida)														
3.	Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larning sotishning yalpi daromadi (zarari) summasi (1-2)s.														
	Tovar aylanishiga nisbatan, %														
4.	Davr harajatlari, jami: summasi (4,1+4,2+4,3+4,4)														
	Tovar aylanishiga nisbatan, %														
	Shu jumladan:														
	4.1.Sotish harajatlari														
	4.2.Ma'muriy harajatlar														
	4.3.Boshqa operatsion harajatlar														
	4.4. Kelgusida soliqqa tortiladigan bazadan chiqariladigan hisobot davri harajatlari														
5.	Tovarlarni sotishdan olingan foyda: summasi (3-4).														

	Tovar aylanishiga nisbatan, %													
6.	6.1.Asosiy faoliyatning boshqa daromadlari 6.2. Asosiy faoliyatning boshqa harajatlari													
7.	Asosiy faoliyatning foydasi (3-4+5)													
8.	Moliyaviy faoliyatning daromadlari, jami (8,1+8,2+8,3+8,4+8,5), shu jumladan													
	8.1.Dividendlar shaklidagi daromadlar													
	8.2.Foizlar shaklidagi daromadlar													
	8.3.Uzoq muddatli ijara (lizing)dan daromadlar													
	8.4.Valyuta kursi farqidan daromadlar													
	8.5.Moliyaviy faoliyatning boshqa daromadlari													
9.	Moliyaviy faoliyat bo'yicha harajatlar (9,1+9,2+9,3+9,4) shu jumladan:													
	9.1.Foizlash shaklidagi harajatlar													
	9.2.Uzoq muddatli ijara (lizing) bo'yicha foizlar shaklidagi harajatlar													
	9.3.Valyuta kursi farqidan zararlar													
	9.4.Moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa harajatlar													
10.	Umumxo'jalik faoliyatning foydasi (zarari) (7+8-9)													
11	Favqulotdagi foyda va zararlar													

12.	Daromad (foyda) solig'ini tulagunga qadar foyda (zarar) (10±11)													
13.	Daromad (foyda) solig'i (yalpi daromad solig'i)													
14.	Foydadan boshqa soliqlar va yig'imlar													
15.	hisobot davrining sof foydasi (zarari): summasi (12-13-14).													
	Tovar aylanishiga nisbatan, %													
16.	Baholar indeksi ¹													

¹ O'zbekiston Respublikasi Statistika Boshqarmasi tomonidan tayyorlangan.

Sof foydani taqsimoti quyidagilarda o'z ifodasini topadi:

- ta'sisчилarga dividend (foiz) ko'rinishida taqsimlangan sof foyda summasi;

- korxonaning rezerv kapitalga ajratma summasi;

- taqsimlanmay qolgan foydani o'tgan yillar jamlangan foydasiga qo'shilgan summa (jamlangan foyda hisobiga).

Ushbu ko'rsatkichlarni iqtisodiy yo'naltirilishi mohiyatidan kelib chiqib, ularni o'zgarish sur'atlariga alohida baho berish kerak.

Foyda daromadlar va harajatlar tafovutidan shakllangan ko'rsatkich bo'lganligi sababli, uni nisbiy ko'rsatkichi rentabellikni oshirish yo'llarini aniqlash daromadni oshirish va harajatlarni qisqartirish tadbirlaridan kelib chiqish zarur.

YUqoridagilardan kelib chiqib, rentabellikni oshirish yo'llarini aniqlaymiz.

Ularga quyidagilarni kiritish mumkin.

1. Tovar aylanishi hajmini oshirish va assortimentini takomillashtirish.
2. Tovarlarini siljitish bo'g'inlari qisqartirish.
3. Tovar ayriboshlash tezligini ta'minlash (kunlar va marotaba hisobida).
4. Muomala harajatlarini tejamkorlik bilan sarflash.
5. Mavjud resurslardan (moddiy, mehnat va moliyaviy) samarali foydalanish.
6. Savdoni yangi texnologiyalarini joriy qilish va boshqalar.

Foydani oshirishni asosiy yo'li daromadlarni oshirishdir.

Savdo faoliyati daromadlarini oshirish yo'llari daromadlar turlaridan va moddalaridan kelib chiqib, ularni shakllanish manbalari va ularga ta'sir etuvchi omillardan kelib chiqib belgilanishi zarur.

Tovarlarini sotishdan olingan daromadlar asosan tovarlar aylanishi hajmi, tarkibi va assortimenti, ularga o'rnatilgan savdo ustamasi darajasi hamda tovarlarini keltirishdagi ishtirokchilar va raqobatbardosh bahoning miqdoridan bog'liq. Bu ko'rsatkichlarni u yoki bu tomonga o'zgarishi daromadni ortishiga yoki kamayishiga olib keladi.

Asosiy faoliyatdan olingan boshqa adromadlar miqdori korxonada mavjud asosiy fondlar, ularni ishlatilmayotganligi, sotish imkoniyati, nomoddiy aktivlarni sotishni tashkil qilishdan bog'liq.

Mavjud, talab qilib olinmagan jazo, jarima va boqimandalarni o'z vaqtida qaytarib olish tadbirlarini ko'rish va boshqalar.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarni oshirish uchun savdo korxonasi mulki bo'lgan nau-xau, litsenziya, kompyuter dasturlaridan samarali foydalanish, ularni ijaraga berish yoki sotish choralarini ko'rib chiqish.

Boshqa korxonalar aksiyalarini sotib olish orqali dividendlar ishlash kabi faoliyatlarni yuritish.

Barcha daromadlar turlari bo'yicha ularni oshirish yo'llarini axtarganda, boshqaruv sohasida yuqori malakali kadrlardan foydalanish, ratsional qarorlar qabul qilish, fan texnika yutuqlaridan to'g'ri foydalanish kabi tadbirlar ko'rilishi maqsadga muvofiqdir.

Muomala harajatlardan tejamli foydalanish, uning tarkibida noratsional harajatlarga yo'l qo'ymaslik savdoning sotishdan olgan foydasini oshirishga olib keladi.

Umuman foydani miqdori xo'jalik faoliyatni tashkillashtirishda samarali qarorlar qabul qilish, rahbarlar va xodimlarni tadbirkorligi, kasbiy mahorati, malakasi kabi omillardan ham ancha bog'liqdir.

13.2.4. Foyda va rentabellikni rejalashtirish va prognozlash

Foyda har qanday xo'jalik yuritish shaklidan qat'iy nazar, jumladan bozor iqtisodiyoti sharoitida muhim ahamiyatga ega. U xo'jalik faoliyatini samaradorligini ko'rsatkichi bo'lishi bilan bir qatorda korxonalarni, jamiyatni iqtisodiy taraqqiyotiga asos soladi va innovatsiya jarayonini moliyalashtirishni ham ta'minlaydi.

Foyda xo'jalik faoliyatini natijasi bo'lish bilan birga uni rivojlantirishga shart-sharoit yaratadi. Chunki foyda barcha xo'jalik faoliyati taraqqiyotini ta'minlovchi yangiliklar, ixtirolarni joriy qilishga imkoniyat yaratadigan manbadir.

Jamiyatni barcha xo'jalik sub'ektlari kabi savdo ham o'z mulklarini to'ldirish, asosiy fondlarga kapital mablag'larini moliyalashtirish, doimo yangiliklar, ixtirolarni joriy qilish masalasini qisqa muddatda hal qila olmaydi. Mablag'larni jamg'arish uchun vaqt kerak, iqtisodiy va moliyaviy shart-sharoit yaratilishi zarur.

Ushbu holat korxonalarini, barcha turdagi xo'jalik sub'ektlarini, qolaversa xududni va jamiyatni moliyaviy imkoniyatlarini joriy va strategik rejalashtirishini talab qiladi. Savdo korxonasi (shaiobcha)lari uchun ham yuqorida keltirilgan holatlardan kelib chiqib, foydasini qisqa muddatlarga rejalashtirishi va kelajakka prognozlashtirishi ob'ektiv zaruriyatdir.

Foyda to'g'risidagi ma'lumotlar korxonalar uchun xo'jalik faoliyati kelajagini belgilash uchun muhim manba bo'lib hisoblanadi.

Foydani rejalashtirish va prognozlashtirishda quyidagi ma'lumotlar asos bo'lib hisoblanadi:

Birinchidan, korxonani daromadini, muomala harajatlarini umumiy hajmi va moddalarini bo'yicha; foydasini va tegishli bo'lgan boshqa ko'rsatkichlarini o'tgan davrga tahlili natijalari.

Ikkinchidan, daromadlarni barcha turlarini, muomala harajatini hajmi va moddalarini, retabellikni barcha ko'rsatkichlarini o'zgarish sur'atlari (tendensiyalari)ni o'rganish natijalari.

Uchinchidan, tovar aylanishi hajmi va assortimenti, tovar ta'minoti tovar guruhlari va manbalari bo'yicha rejalar va prognoz ma'lumotlari.

To'rtinchidan, savdo ustamalarini to'g'risidagi ma'lumotlar.

Beshinchidan, mo'ljallangan davrga baholar, soliqlar, har xil to'lov to'g'risidagi ma'lumotlar.

Oltinchidan, muomala harajatlarini prognozi.

Yettinchidan, kelajakda korxonani o'z aylanma mablag'lari miqdori, asosiy fondlarni yangilash, rekonstruksiya qilish to'g'risidagi prognoz ma'lumotlari va boshqalar.

Foydani uning tarkibiy turlari, ya'ni tovarlarni sotishdan olingan yalpi foyda, asosiy fapoliyatdan ko'rilgan foyda, umumxo'jalik faoliyatidan ko'rilgan foyda, soliq to'langungacha olingan foyda va yilning sof foydasi bo'yicha alohida hisob-kitoblar qilinib, alohida rejalashtirilishi va prognoz qilinishi lozim.

YUqoridagilar foydani rejalashtirib qanday muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlab turibdi.

Foydani rejalashtirishda qanday maqsad nazarda tutiladiQ

Asosiy maqsad korxonani kelajakda rivojlanishini ta'minlaydigan miqdordagi foydaga erishish. Ushbu maqsad qanday ta'minlanadi degan savol tabiiy tug'iladi.

Unga erishish uchun korxonaholi talabiga javob beradigan, yuqori sifatli tovarlarni sotilishi va iste'mol qilinishi uchun yuqori darajadagi xizmatni tashkil qilishidan bog'liqdir. Shunday qilib foydani rejalashtirish maqsadini ikkinchi tomoni namoyon bo'ladi.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun foydani rejalashtirishda quyidagi vazifalar qo'yilishi shart.

Ularga quyidagilarni kiritish mumkin.

- asosiy maqsadga erishishni ta'minlaydigan tijorat g'oyalarini aniqlash;
- foydaga ta'sir qiluvchi barcha omillarni o'tgan yillarga kompleks tahlil qilish va kelajakka bashorat qilish;
- foydaga bevosita ta'sir qiluvchi omillardan kelib chiqib, korxonani bezararlik nuqtasini aniqlash;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan oqilona, ratsional foydalanish, harajatlarni tejamligini, natijalarini optimalligini ta'minlash;
- rejani bozor kon'yukturasi o'zgarish ehtimollariga mo'ljallangan alternativ variantlarini tayyorlash;

- ishlab chiqarilgan holda qabul qilingan rejani bajarilishini ta'minlaydigan chora-tadbirlarni belgilash va nazorat qilish.

Foyda va rentabellikni rejalashtirishda bir qancha usullardan foydalanish tavsiya qilinadi. Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- daromadlar va harajatlar balansi;
- texnik-iqtisodiy hisob-kitob usuli;
- tajribaviy-statistik usuli;
- bezararlik nuqtasini aniqlash usullari;
- elastiklik koeffitsiyentlarini qo'llash usuli;
- iqtisodiy-matematik usullar (korrelyatsiya va regressiya usullari).

Balans usuli amaliyotda eng keng qo'llaniladigan usullardan biri bo'lib, unda balansning chap qismida savdo korxonasi barcha daromadlari miqdori keltiriladi, o'ng qismida harajatlarning barcha turlari miqdori va korxonaning foydasi ko'rsatiladi. Balans tarkibini quyidagi shaklda tuzishni tavsiya qilamiz.

13.2.4.1-chizma.

Savdo korxonasi daromadlar, harajatlar va foydasi balansi

(ming so'm)

Daromadlar	Sum- ma	Harajatlar va foyda	Sum- ma
1. Sotishdan olingan daromadlar		1. Sotib olish bahosiga kiritilgan harajatlar	
2. Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar		2. Davr harajatlari	
3. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar		2.1. Sotish harajatlari	
4. Favqulotda daromadlar		2.2. Ma'muriy harajatlar	
		2.3. Boshqa operatsiya harajatlari	
		3. Kelgusi davr harajatlari	
		4. Muddati uzaytirilgan harajatlar	
		5. Asosiy bo'lmagan faoliyatga doir harajatlar	
		6. Moliyaviy faoliyatga doir harajatlar	
		6. Favqulotdagi harajatlar	
Yalpi daromad (balans)		Jami harajatlar	
		Soliq to'languncha foyda	

		Harajatlar va foyda summasi (balans)	
--	--	---	--

Texnik-iqtisodiy hisob-kitob usulidan balansdagi ko'rsatkichlarni aniqlashda keng foydalanish mumkin va foydani alohida turlarini aniqlashda ishlatiladi.

Foydani alohida turlarini aniqlash usullari:

1. Tovarlarni sotishdan olingan yalpi foyda (TSYAF)

$$\mathbf{TSYAF=YAD+Bq-Mx}$$

Bunda: Bq - byudjetdan qoplanmalar;

Mx – muomala harajatalari.

2. Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda (AFF)

$$\mathbf{TSYAF + BD - BZ;}$$

Bunda: DX-davr harajatlari;

BD,BZ-tegishlicha asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va zararlar

3. Xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (UF)

$$\mathbf{UF=AFF+MD-MX;}$$

Bunda: MD,MX-tegishlicha moliyaviy faoliyatdan daromadlar va harajatlar

4. Soliq to'langungacha olingan foyda (STF)

$$\mathbf{STF=UF+FP+FZ;}$$

Bunda: FP,FZ-tegishlicha favqulotda foyda va zarar

5. Sof foyda (SF)

$$\mathbf{SF=STF-YAST-MMS;}$$

Bunda: YAST – yalpi soliq to'lovi;

MMS – mol-mulk solig'i.

Bezarrarlik nuqtasini aniqlash orqali foydaga ta'sir qiluvchi omillar hisobidan qancha miqdorida sof foydaga erishish mumkinligi aniqlanadi. Uning uchun quyidagi formulalardan foydalanish mumkin.

$$1. BH = \frac{\frac{DX}{UX}}{1 - \frac{ЧТА}{УХ}}$$

Bunda: DX – doimiy harajatlar (muomala harajatlarini o'zgarimas qismi);

UX – savdo korxonalarining o'zgaruvchan harajatlari

ЧТА – chakana tovar aylanishi.

$$2. BH = \frac{\frac{DX \cdot 100}{D \cdot 100}}{ЧТА}$$

Bunda: D – daromadlar.

$$3. BH = \frac{ЧТА \cdot DX}{ЧТА - Yx}$$

Elastiklik koeffitsiyenti foydaga ta'sir qiluvchi omillarning 1 % o'zgarishi foydani qancha foizga o'zgarishiga olib kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich o'tgan yillar ma'lumotlarini tahlil qilish orqali hisob-kitob qilinadi va rejalashtirilgan yilga ta'sir qiluvchi omilni o'zgarish miqdoriga koeffitsientni ko'paytirish orqali foydani o'zgarish darajasi aniqlanadi.

Elastiklik koeffitsiyentini umumiy ko'rinishi quyidagi formulada namoyon bo'ladi.

$$K_{\varepsilon} = \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y};;$$

Bunda: U – foydaning miqdori;

X – ta'sir qiluvchi omilning miqdori.

Foydaning o'zgarish miqdori «ΔU» unga ta'sir qiluvchi omilning «ΔX» o'zgarish miqdoriga nisbatan qanday darajada o'zgarishini ko'rsatadi. Uni hisoblash uchun korrelyatsion teglamadan foydalanish mumkin. Agar bog'liqlik to'g'ri chiziqli bo'lsa $u=a+vx$, unda $K_{\varepsilon} = \varepsilon \cdot \frac{X}{Y}; \gg v$ - regressiya koeffitsiyenti uni yuqorida keltirilgan tenglama orqali aniqlash mumkin bo'ladi.

Foydani rejalashtirishda iqtisodiy matematik usullardan ham keng foydalanish mumkin bo'ladi, agar uning uchun yetarli ma'lumotlar mavjud bo'lsa, masalan ko'p faktorli regression modellardan foydalanish mumkin.

Foyda va rentabellikni rejalashtirish uning muddatiga qarab uzoq muddatlarga (5 yildan yuqori), o'rta muddatga (1 yildan 5 yilga) va qisqa muddatga (1 yilgacha) ishlab chiqiladi.

Foydani miqdori aniqlangandan keyin rentabellik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

13.2.5. Savdo korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini mohiyati va ahamiyati

Iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida, sohalarida, jumladan savdoda ham o'z faoliyatining samaradorligini oshirish ular taraqqiyotining asosiy omilidir.

Samaradorlik natija degan ma'noni anglatadi. Ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik – chegaralangan resurslardan oqilona, tejamli foydalangan holda erishilgan natijani, ya'ni savdoda aholining iste'mol darajasini yuksaltirish orqali tegishli rentabellikka erishishni anglatadi.

Savdoning ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligi uning pirovard maqsad natijasida o'z ifodasini topadi.

Samaradorlik umuman olganda «natijaviylik» mazmunini bildiradi. ^aandaydir bir natijaga erishish ekstensiv va intensiv omillarni qo'llash asosida erishiladi.

Savdoda ushbu yo'nalishlarni quyidagi chizmada ifodalash mumkin.

har qanday tarmoqda, jumladan savdo sohasida taraqqiyotni ta'minlashda yuqorida keltirilgan ekstensiv va intensiv omillardan optimal foydalanish zarur.

Savdoni strategik rivojlanishini belgilashda, uni samaradorligini oshirish yo'nalishlarini prognozlashda nazariy jihatdan quyidagi samaradorlikni oshirish modellardan foydalanishni tavsiya qilamiz.

I – model $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \min.$

II – model $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \text{const}.$

III – model $Q = \text{const}; Mx \rightarrow \min.$

IV – model $Q \rightarrow \max; Mx \rightarrow \max,$ agar $\Delta Q > \Delta Mx$ bo'lsa

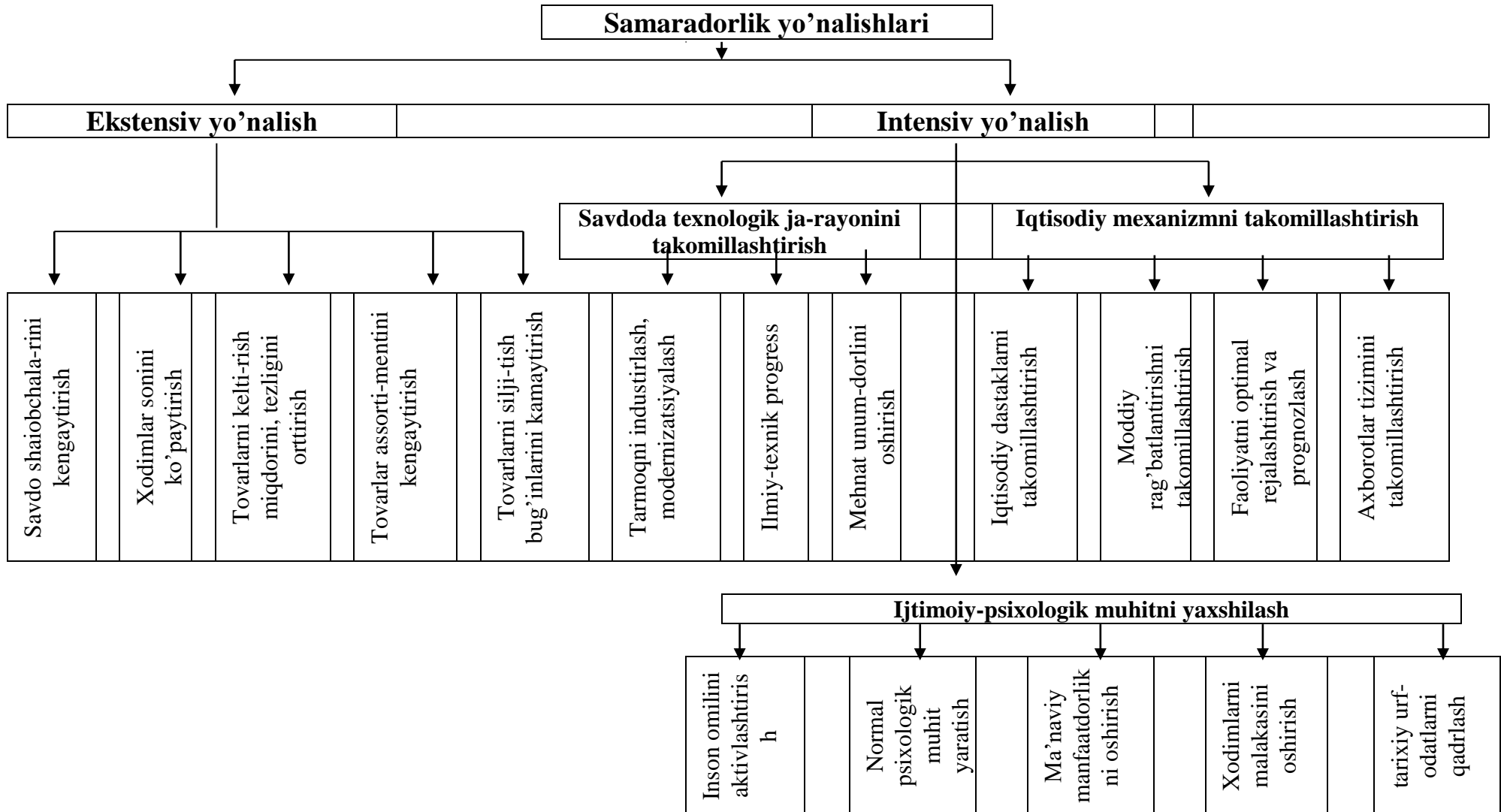
Bu yerda: Q – faoliyatni hajmiy ko'rsatkichi (TA) yoki moliyaviy natija – daromad yoki foyda;

Mx – muomala harajatlari

const - o'zgarmaslik;

Δ - qo'shimcha o'zgarish miqdori.

Savdo faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari

Ushbu modellardan savdoni rivojlantirish rejaları yoki prognozlari variantlarini solishtirishda foydalanish mumkin.

Savdo faoliyati maqsadidan biri bo'lmish talab va taklifni muvofiqlashtirish nuqati nazaridan kelib chiqilsa, uni rivojlantirish modeli quyidagicha modellarda ifodalanishi kerak.

I – model $TA_i < AT_i$ bo'lsa $TA_i - AT_i = IM_i$. bunda $IM_i > EK_i$

II – model $TA_i > AT_i$ bo'lsa $AT_i - TA_i = EK_i$. bunda $IM_i < EK_i$

III – model $TA_i = AT_i$ bo'lsa $IM_i = EK_i$ bo'ladi.

Bu yerda: $TA_i - i$ - tovar guruhi bo'yicha chakana tovar aylanishi;

$AT_i - i$ – tovar guruhiga aholini talabi;

$IM_i - i$ – tovar guruhi bo'yicha tovarlarni importi;

$EK_i - i$ – tovar guruhi bo'yicha tovarlarni eksperti.

Ushbu ko'rsatkichlar xudud, respublika miqyosida summalashtiriladi.

Savdoni asosiy maqsadi bir tomonidan, aholining iste'mol tovarlarga bo'lgan talabini har tomonlama qidirish bo'lsa, ikkinchi tomonda o'z faoliyatidan tegishli foyda (daromad) olishdir. Maqsadning birinchisiga erishish natijasida savdo korxonalarini ijtimoiy samaradorlikka erishadi. Ikkinchisida iqtisodiy samaradorligini oshirishni ta'minlaydi. Iqtisodiy samaradorlikning mezonini harajatlar bilan belgilanadi.

Savdo jarayonida moddiy, mehnat, moliyaviy resurslar sarflanadi va uning natijasida ma'lum hajmda tovar aylanishi va xizmatlarga erishiladi va foyda (daromad) yaratiladi. Shu sababli savdoning iqtisodiy samaradorligini oshirish jamiyat manfaatini ta'minlash, aholini talabini, qondirish, takror ishlab chiqarish jarayonini tezlashtirish kabi natijalarni ham beradi.

Uning iqtisodiy samaradorligini oshirishning ahamiyati yuqoridagilardan kelib chiqadi.

Savdoning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda uning umumiy faoliyatiga baho berish va unda sarflangan barcha resurslarni alohida-alohida samarasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu masalalar darslikning tegishli mavzularida yoritilgan.

Tayanch iboralar: Foyda, rentabellik, reja, rejalashtirish, prognoz, bezararlik nuqtasi, elastiklik koeffitsiyenti, balans, harajatlar, daromadlar, samaradorlik.

Takrorlash uchun savollar

1. Foydani rejalashtirish va prognozlashni ahamiyatini yoritib bering.
2. Foyda va rentabellikni rejalashtirishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladi.
3. Foyda va rentabellikni rejalashtirishni maqsadi nimalardan iboratQ
4. Foyda va rentabellikni rejalashtirishda qanday vazifalar hal qilinadiQ
5. Foydani rejalashtirishda qanday usullardan foydalaniladiQ
6. Foydani rejalashtirishda tuziladigan balans mazmunini yoritib bering.
7. Texnik-iqtisodiy hisoblar usuli qanday va qaysi holda ishlatiladiQ
8. Bezararlik nuqtasi qanday aniqlanadiQ
9. Elastiklik koeffitsiyentini mohiyatini yoriting.
10. Savdoda samaradorlikni mohiyatini yoritib bering.

14-bob. Ommaviy ovqatlanish va uni tashkiliy iqtisodiy tavsifi.

- 14.1. Ommaviy ovqatlanishni mohiyati, funksiyalari va vazifalari.
- 14.2. Ommaviy ovqatlanishni iqtisodiyotda tutgan o‘rni va ahamiyati.
- 14.3. Ommaviy ovqatlanishni tashkiliy shakllari va korxonalarining turlari.
- 14.4. Ommaviy ovqatlanish korxonalarini ko‘rsatkichlari.

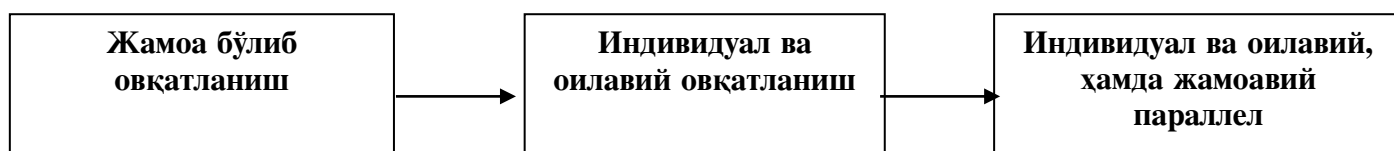
14.1. Ommaviy ovqatlanishni mohiyati, funksiyalari va vazifalari.

Jamiyatda butun jonzotni tirikligi, ular organizmi talab qilgan ozuqalarni iste‘mol qilish bilan ta‘minlanadi.

Inson yaralgandan tortib uning birinchi ehtiyoji oziq-ovqat bo‘lib, u bor imkoniyatini tabiatda mavjud oziqalarni topishga va ularni iste‘mol qilishga yo‘naltirgan.

Oziqani topish, uni iste‘molga tayyorlash insoniyat taraqqiyotidagi birlamchi ishlab chiqarish jarayoni bo‘lib, uni asosida iqtisodiy munosabatlar shakllana boshlagan. Ushbu jarayonni boshlang‘ich davri ibtido jamiyatida davri ozuqalarni jamoa bo‘lib topish, tayyorlash va iste‘mol qilishdan boshlangan. Asta - sekin taraqqiyot oziq -ovqat mahsulotlarini tayyorlash va iste‘mol qilishni individuallashtirishga olib kelgan va oilaviy, uy (xujra) sharoitda oziq-ovqatlarni tayyorlash va iste‘mol qilishga olib kelgan. Ularni topish va taqsimlash esa jamoatchilik asosida bajarilgan.

Taraqqiyotni keyingi bosqichlarida jamoaviy ovqatlanishga ehtiyoj tug‘ilgan, ommaviy ovqatlanish maxsus tarmoqqa aylanish jarayoni boshlangan. Shunday qilib ovqatlanish jarayoni ijtimoiy mehnat taqsimoti, ishlab chiqarishni ijtimoiylashishi va ixtisoslashishi natijasida quyidagi tarzda rivojlangan:

Yuqoridagilardan kelib chiqib har qanday jamiyatda, ularni ijtimoiy-iqtisodiy shakllaridan qat'iy nazar insonlarni ovqatlanish jarayonini tashkiliy jihatdan ikki xil shaklga ajratish mumkin:

I Uy sharoitida, ya'ni individual yoki oilaviy.

II Jamoatchilik asosida, ya'ni ommaviy ovqatlanish.

Jamoaviy ovqatlanish ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida, ishlab chiqarishni ijtimoiylashishi, xayotda har xil tarmoqlarni vujudga kelishi natijasida, bunday xizmat turiga ob'ektiv ehtiyojlarni tug'ilishi sababli alohida xizmat sohasi sifatida kelib chiqqan. Uning ommaviy tus olishi bozor iqtisodiyoti munosabatlari shakllanishini boshlang'ich davrlariga to'g'ri keladi. Ushbu davrdan boshlanib ommaviy (jamoaviy) ovqatlanish iqtisodiyotning tarmog'i sifatida shakllana boshlagan.

Ommaviy ovqatlanish tarixan tovar ayriboshlash jarayonini bir turi sifatida qaralib kelingan, xozir ham u savdo sohasi kabi tovar ayriboshlash jarayonining tarkibiy qismi hisoblanadi. Lekin, ommaviy ovqatlanish sohasidagi jarayon savdodan tubdan farq qiladi. Ushbu farqlar ular bajaradigan ijtimoiy-iqtisodiy va texnik-texnologik funksiyalardan kelib chiqadi.

Ommaviy ovqatlanishning yana bir xususiyati u nafaqat savdodan, balki u ishlab chiqarishdan ham farqlanadi.

Savdoning bajaradigan funksiyalari ushbu darslikning birinchi bobining 2.2.1 paragrafidan yoritilgan.

Savdodan va ishlab chiqarishdan (oziq-ovqat sanoati) farqli ommaviy ovqatlanish sohasi quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy tashkiliy – iqtisodiy va texnik-texnologik funksiyalarni bajaradi. Uning ayrim funksiyalari savdoga, ayrimlari esa ishlab chiqarishga mos keladi va ulardan farqlanadigan funksiyalarni ham bajaradi.

Ommaviy ovqatlanish soxasi takror ishlab chiqarish jarayonini barcha fazalarida ishtirok etadi.

Ya'ni:

- ishlab chiqarish;

- taqsimot;

- ayriboshlash;

- iste'mol:

Ommaviy ovqatlanish korxonasi (shahobcha) lari ishlab chiqarish fazasida oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash (ishlab chiqarish) funksiyasini bajaradi.

Ularni taqsimot funksiyasi axolini pulsiz yoki imtiyozli ovqatlar bilan ta'minlash jarayonida namoyon bo'ladi. Ularga shifoxonalar; bog'chalar; sanatoriyalar; internatlar; dam olish uylari; qurolli kuchlar sohasida; ayrim xo'jalik sub'ektlarida (bepul ovqat tarqatish ishlatilsa); ishsizlarni ovqat bilan ta'minlashda (bu tartib chet el amaliyotida mavjud)

Ayriboshlash jarayonida ommaviy ovqatlanish sohasi birinchidan, tovar ayriboshlash shakli sifatida oldi – sotdi jarayonida ishtirok etadi va tovarlar qiymatini ayriboshlash funksiyasini bajaradi;

ikkinchidan, iqtisodiyot tarmog'i sifatida tovarlarni ishlab chiqarishdan iste'molchilarga yetkazish funksiyasini bajaradi.

Iste'mol fazasida ishtiroki tayyor ovqatlarni ishlab chiqarish joylarida iste'mol qilinishini ta'minlash funksiyasini bajarishda namoyon bo'ladi.

Ommaviy ovqatlanish sohasi bozorini barcha elementlarini funksiyalanish jarayonida qatnashib, quyidagi tashkiliy-iqtisodiy funksiyalarni ham bajaradi;

- taklifni o'rganish;

- talab va ehtiyojni o'rganish;

- bahoni shakllantirish;

- tovarlar reklamasini tashkil qilish;

- shartnomalar tuzish va buyurtmalar berish.

Ommaviy ovqatlanish sohasini texnik-texnologik funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin;

- xom ashyoni pishirishga tayyorlash;

- ishlab chiqarish texnologiyasi, mahsulotni pishirish;

- tayyor mahsulotni porsiyalarga ajratish;

- tayyor mahsulotni iste'mol qilish joyiga yetkazish;

- tovarlarni xom ashyo sifatida ishlab chiqarishdan va boshqa ta'minotchilardan mahsulot tayyorlash joylariga (ommaviy ovqatlanish korxonalariga) tashib kelishni tashkillashtirish;

- xom ashyo va tovarlarni saqlash.

Yuqoridagi keltirilgan funksiyalarni bajarish orqali ommaviy ovqatlanish iqtisodiyotni boshqa tarmoqlaridan farqlanadi va u maxsus iqtisoslashgan va universal funksiyalar bajaradigan yagona soha (tarmoq) hisoblanadi.

Ushbu sohani takror ishlab chiqarish jarayonini barcha funksiyalarida ishtiroki, uni jamiyatni ijtimoiy – iqtisodiy hayotida faol ta'sir qilishni namoyon qiladi.

Ommaviy ovqatlanish sohasini rivojlantirish quyidagi vazifalarni bajarishni taqozo qiladi.

Birinchi, ommaviy ovqatlanish korxonalarini (shahobchalarini) tiplarini (aholini mentalitetiga moslab) takomillashtirish, ularni joylashishini ratsionallashtirish.

Ikkinchi, mahsulotlar sifatini yaxshilash ularni ratsional iste'mol sifatini ilmiy asoslangan normalarga moslashtirish.

Uchinchi, ovqatlarni iste'mol kompleksiga moslashtirish (noxorlik, tushlik, kechlik, to'y marosimlar va h.k.o.)

Turtinchi, ovqatlanish jarayonini estetik –madaniy jihatlarini ta'minlanuvchilar (iste'molchilar) talablariga moslash.

Beshinchi, ovqatlanish sohasini industriallashtirish, texnologiyasini takomillashtirish, xizmatini yangi progressiv usullarini joriy qilish.

Oltinchi, aholini mentalitetidan kelib chiqqan xolda xizmatlarni chet el tajribalaridan foydalangan xolda takomillashtirish kabilar.

14.2. Ommaviy ovqatlanishni iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyati.

Ommaviy ovqatlanish sohasini jamiyatda va iqtisodiy hayotda tutgan o'rni, ahamiyati juda yuqori.

Avvalam bor uni aholini oziq-ovqat mahsulotiga bo'lgan ehtiyojini qondirishdagi ahamiyatini yuqoriligini ta'kidlash lozim. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ushbu faoliyat yanada rivoj topdi. Bu u bilan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilishga ta'sir qiladi.

O'zbekistonda ommaviy ovqatlanish tovar aylanmasi 1995 yili 4,0 mlrd so'm, 2000 yilda -52,9 va 2006 yilda 97,2 mlrd. so'mni tashkil qilgan. 2006 yil 2000 yilga nisbatan 183,7% ga, 1995 yilga nisbatan 24,3 barobar ortgan. Bu albatta haqiqiy baholardagi ko'rsatkich bo'lishiga qaramay, aholini turmush darajasini tez sur'atlarda rivojlanayotganidan darak beradi.

Ommaviy ovqatlanishni jamiyatdagi roli to'g'risida gapirganda, uning ishchi kuchini takror ishlab chiqarish jarayoni, oddiy uy, oilaviy yoki individual ovqat tayyorlashga nisbatan samaraliroq kechishini ta'minlashni e'tirof etish zarur. Bularga quydagilarni kiritish mumkin;

- oziq-ovqatlarga bo'lgan ehtiyojni ishlab chiqarishdan ajralmagan xolda, tez va sifatli qondirish;

- oqilona va ratsional ovqatlanish psixologiyasini shakllantirish;

- ilmiy asoslangan kilokoloriyani iste'mol qilishni ta'minlash;

- iste'mol harajatlarini kamaytirish (aholini vaqtini tejash orqali) natijasida ularga dam olish, sog'liqni mustahkamlash, oilada ta'lim-tarbiya ishlariga ko'proq e'tibor qaratish va boshqa ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni xal qilishga imkoniyat yaratish va boshqalar.

Ommaviy ovqatlanish jamiyatda, iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyatiga birinchidan, yalpi ichki mahsulotni va milliy daromadni ortishiga qo'shgan hissasi;

ikkinchidan, xodimlarni mehnatga layoqatlilik salohiyatini va ularni mehnat unumdorligini oshirishga yaratib beradigan imkoniyatlari;

uchinchidan, aholini bandligini ta'minlash, yangi ish joilarini yaratishdagi o'rni;

to'rtinchidan, aholini pul daromadlarini oshirishi, ularni harid qobiliyatini ortishiga ta'siri;

beshinchidan, moddiy va ma'naviy resurslarni tejamli sarflash orqali oziq-ovqat resurslarini oshirishi. Uy sharoitida oziq-ovqat mahsulotlarini tejamli va ratsional ishlatish ommaviy ovqatlanishday tashkil qilinmaydi. Uy sharoitida har bir oila ovqat tayyorlash uchun kamida 2-3 soat vaqt sarflab, 4-5 kishini ta'minlaydi.

Bu respublika miqyosida (oilani o'rtacha 5 kishi dan deb hisoblasak) $2678900:5=535780$ oilani (aholini soni 2007 yil boshida) tashkil qilgan. Har bir oila ikki mahal ovqat pishirsa, o'rtacha har bir ovqat tayyorlashga 2,5 soatdan hisoblasak, bir yilda $535780 \cdot 2,5 \cdot 365=977798500$ soat sarflashi zarur bo'ladi. Ushbu ish ommaviy shaklda tashkil qilinsa, har bir ommaviy ovqatlanish korxonasini o'rtacha xo'randalarni qabul qilish imkoniyati (ikki mahal ovqatlanish uchun) 100 kishi deb hisoblansa, ovqat tayyorlashga $2,5 \times 2=5$ soatdan sarflanganda umuman $(5 \times 2678900 / 100 \times 365)=48889925$ soat sarflanadi. Shunday qilib, tahminan respublika miqyosida bir yilda $(977798500-4888925)=928908575$ soat ish vaqti tejaladi.

Ommaviy ovqatlanishni tashkillashtirish natijasida inson mehnati tejaladi, ularga sharoit yaxshilanadi, qanchalab ayollar uy mehnatidan ozod bo'ladi, oziq-ovqat mahsulotlari va moddiy resurslardan, gaz, elektroenergiya, yoqilg'i kabilar tejaladi.

14.3.Ommaviy ovqatlanishni tashkiliy shakllari va korxonalarining turlari.

Ommaviy ovqatlanish sohasini tashkillashtirish, uni tashkiliy shakllari va turlari, uning qator xususiyatlaridan kelib chiqadi:

- mahsulotlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, sotish, va iste'mol qilinishini tashkil qilish, sotib olgan tovarlarni sotish kabi funksiyalarni mujassamlashtirishi;

- ovqatlar va kulinar mahsulotlarni har kuni o'zgarib turuvchi talabga qarab assortimentini shakllanishi, ularni saqlash va sotish muddatini qisqaligiga qarab tayyorlash;

- mahsulotlar assortimentini (ovqatlar turlari) xizmat qilinayotgan kontingentini xususiyatlari, talabi, ularni kasbiy, milliy, yosh bo'yicha tarkibiga, harid qilish qobiliyatiga, mehnat qilish va xayot tarziga bog'liqligi;

- ularning mahsulotlari va xizmatiga talabni har soatda, kunda, mavsumlarda o'zgarib turishi;

- ishlab chiqarish, muassasalar, o'quv yurtlari va boshqa ommaviy ovqatlanish korxonalar (shahobcha) lari xizmat ko'rsatadigan tashkilotlarning ishlash vaqtidan kelib chiqib, ularga xizmat kursatish. Masalan, shaharlarda umum kiradigan oshxonalar, oilaviy tantanalar, yubileylar, bayram kechalarini o'tkazishga moslashgan, shifoxona, dam olish va davolanish muassasalariga moslashgan, tez xizmat qilish shaiobchalarini tashkillashtirilishi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalar (shahobcha)lar yuqorida keltirilgan xususiyatlardan kelib chiqqan holda ular ta'minlanuvchi kontingent, ishlab chiqarish xususiyati, ishlab chiqarish assortimenti, xizmatlar xajmi va turlariga qarab tasniflanadi. Ularni alomatlariga (belgilariga) qarab har xil tiplarga (turlarga) tasniflanishi 14.3.1 chizmada keltirilgan.

14.3.1 – chizma

Ommaviy ovqatlanish korxonalarini tasnifi

T №	Alomatlarni belgilari	Turlari
--------	-----------------------	---------

1.	Ta'minlanuvchi kontengentiga qarab.	1.1 Tashkillashgan kontengentlarni ta'minlovchi (ishlab chiqarish korxonalari, muassasalar, o'quv yurtlari). 1.2 Umum kiradigan korxonalar
2.	Savdo-ishlab chiqarish faoliyati tavsifiga qarab.	2.1 harid qiluvchi; 2.1.1 kontengentlarga xizmat ko'rsatmaydi; 2.1.2 kontengentlarga xizmat ko'rsatuvchi; 2.2 Tayyorlovchi (bular mahsulotlarini o'zlari tayyorlaydi va harid qiluvchilardan olingan ham mahsulotlarni qayta tayyorlaydi va aholiga xizmat qiladi). 3.1 Kompleks korxonalar (bu har xil tipdagi shaiobchalar birlashmasi). 3.2 Universal korxonalar. 3.3 Ixtisoslashgan.
3.	Ishlab chiqarish assortimenti bo'yicha.	4.1 Lyuks kategoriyali. 4.2 Oliy kategoriyali.
4.	Xizmat tavsifi va ish xajmiga qarab	4.3 I kategoriyali. 4.4 II kategoriyali. 4.5 III kategoriyali. 5.1 Doimiy 5.2 Mavsumiy
5.	Ishlash davriga qarab Joylashishi va harakatiga qarab	6.1 statsionar. 6.2 harakatdagi (avtooshxona, vagon-restaron, kupe-bufet, avto-bufet va boshqalar).

6.		
----	--	--

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 13 fevraldagi 75-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasida umumiy ovqatlanishi mahsulotlarini (xizmatlarini) ishlab chiqarish va sotish qoidalari» da umumiy ovqatlanish korxonalarini quyidagi turlarga bo‘linadi;

Restoran; vagon restoran; bar; kafe; yozgi kafe; kafeteriy; oshxona; choyxona; bufet va kichik oshxona.

Ushbu tiplar iqtisodiyotda o‘tkazilayotgan islohatlar, jamiyatni taraqqiyotiga mos xolda takomillashishi va ularni yangilari vujudga kelishi mumkin.

14.4 Ommaviy ovqatlanish korxonalarini ko‘rsatkichlari.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarining ko‘rsatkichlari ularning xususiyatlari (bajaradigan funksiyalari)dan kelib chiqqan xolda tasniflanadi.

Ularning asosiy xajmiy kursatkichlari bo‘lib tovar aylanmasi va ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori hisoblanadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarini tovar aylanmasi quyidagilardan tarkib topadi;

1. Chakana tovar aylanmasi jami, jumladan;

Sotib olingan tovarlarni sotish;

O‘zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotish (ulgurji tovar aylanmasidan tashqari);

Ulardan;

Ovqat (tushlik) mahsulotini sotish;

Chakana tarmoq orqali o‘z mahsulotini sotish;

3. Boshqa ommaviy ovqatlanish korxonalariga o‘z mahsulotlarini chiqarish (Ulgurji tovar aylanishi)

5. Yalpi tovar aylanishi (1+3)

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarini alohida hisoboti olib boriladi. Bular tushlik mahsulotlari, kulinar mahsulotlarga, konditer mahsulotlar va yarimfabrikatlarga bo‘linadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarida uning faoliyatidan kelib chiqqan holda yuqoridagilardan tashqari quyidagi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi.

Oshxonadagi texnologik jixozlarni ishlab chiqarish quvvati, ovqatlanish xonalarini asosiy fondlardan foydalanish ko‘rsatkichlari ommaviy ovqatlanish korxonalarini soni va ulardagi o‘tirish joylari ularni moddiy – texnik bazasini ishlatish ko‘rsatkichlari hisoblanadi.

Aylanma va moliyaviy mablag‘lardan foydalanish ko‘rsatkichlari.

Ishlab chiqarish va muomala harajatlariga taaluqli ko‘rsatkichlar.

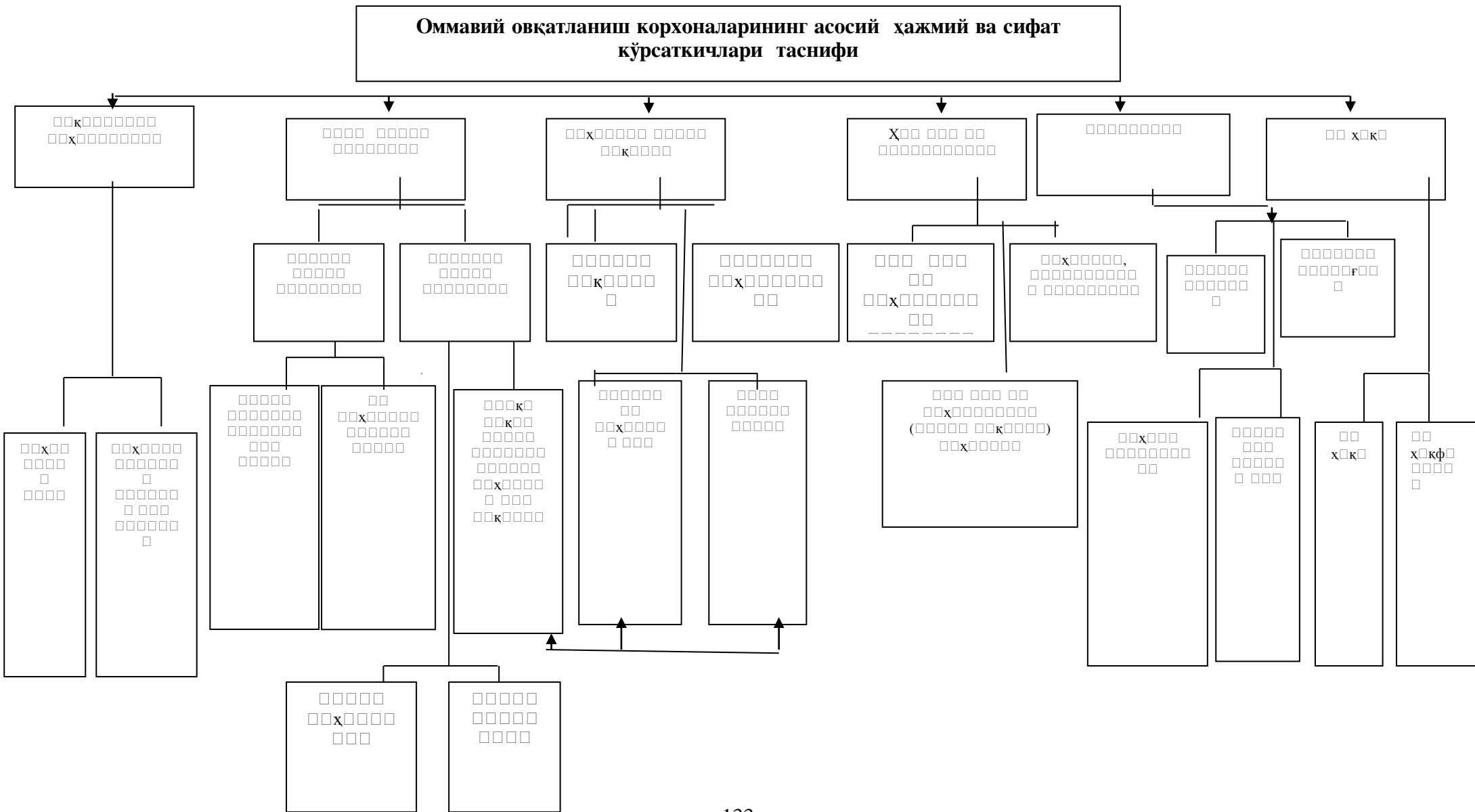
Mehnat resurslari va ish haqiga bog‘liq ko‘rsatkichlar.

Daromad, foyda va rentabellik ko‘rsatkichlari.

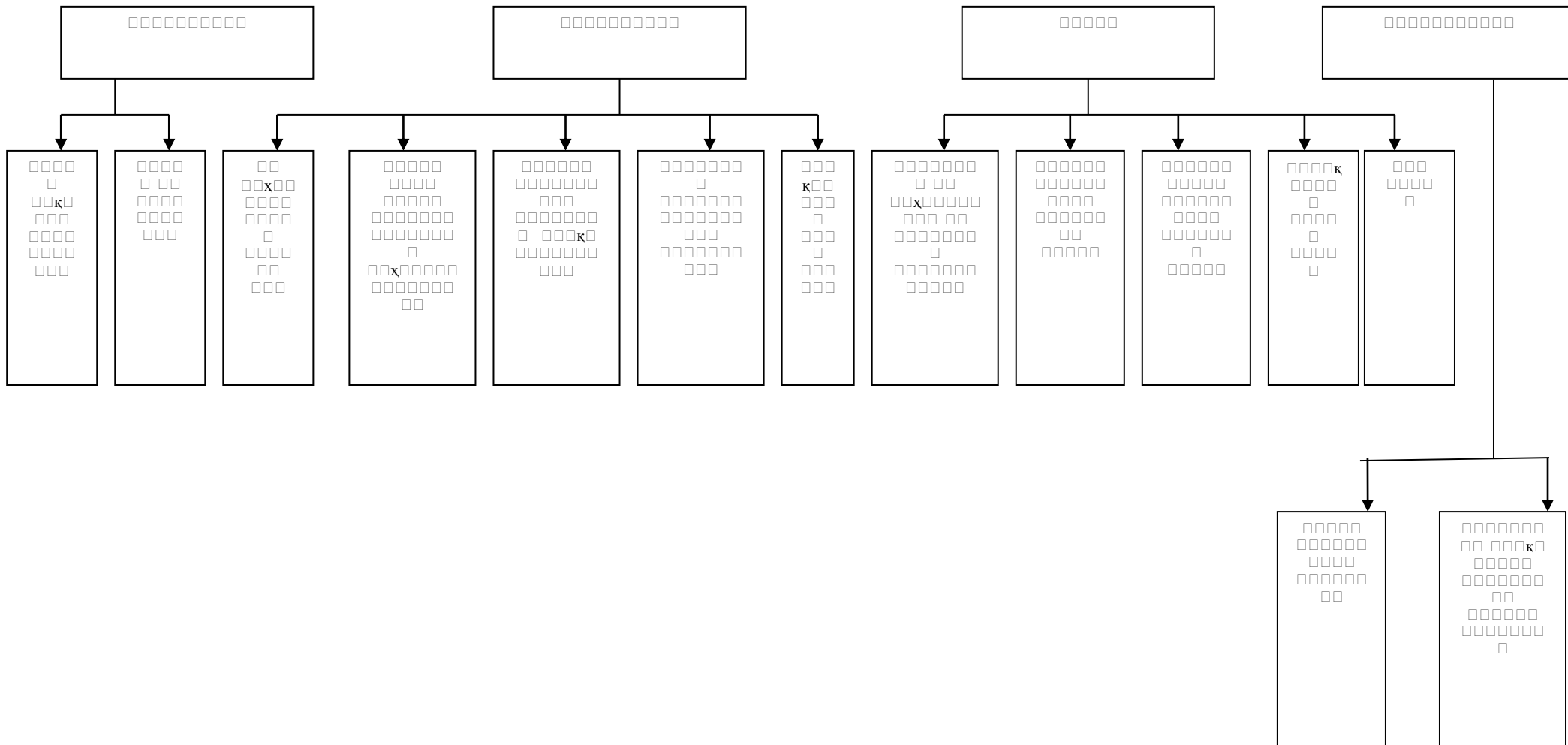
Ommaviy ovqatlanish korxonalarini asosiy hajmiy va sifat ko‘rsatkichlari

14.4.1 chizmada keltirilgan.

14.4.1 chizma

14.4.1 – chizmaning davomi.

Tayanch iboralar: jamoa bo‘lib ovqatlanish, individual ovqatlanish, ommaviy ovqatlanish, ishlab chiqarish, taqsimot, ayriboshlash, iste‘mol, talb, taklif, xom ashyo, tovar, restoran, vagon restoran, bar, kafe, yozgi kafe, kafeteriy, oshxona, choyxona, bufet va kichik oshxona, mahsulot, tovar aylanmasi, resurslar (asosiy, aylanma, moliyaviy, mexnat), daromad, foyda rentabellik.

Takrorlash uchun savollar

1. Ovqatlanish jarayonini tavsiflab bering.
2. Ommaviy ovqatlanish ta‘rifini ayting.
3. Ommaviy ovqatlanishning mohiyatini yoritib.
4. Ommaviy ovqatlanishning funksiyalarni yoritib.
5. Ommaviy ovqatlanish sohasining vazifalari nimalardan iborat.
6. Jamiyatda ommaviy ovqatlanish qanday ahamiyatga ega?
7. Ommaviy ovqatlanishning tashkiliy shakllarini yoritib bering.
8. Ommaviy ovqatlanish korxonalarini qanday turlanadi?
9. Ommaviy ovqatlanish korxonalarining asosiy ko‘rsatkichlarini aytib o‘ting.

15-bob. Ommaviy ovqatlanish korxonalarining mahsuloti va tovar aylanishi

- 15.1. Ommaviy ovqatlanish korxonalarini tovar aylanishi ko'rsatkichlarining xususiyatlari
- 15.2. Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi va mahsulotlar ishlab chiqarishini tahlili
- 15.3. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar zahiralarning xususiyatlari
- 15.4. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar aylanishini rejalashtirish va ishlab chiqarish dasturi
- 15.5. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida xom ashyo ta'minoti va mahsulotlar balansi

15.1. Ommaviy ovqatlanish korxonalarini tovar aylanishi ko'rsatkichlarining xususiyatlari

Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi tasnifi 14.4-paragrafda yozilgan. Ushbu ko'rsatkichlar shaklan chakana va ulgurji savdo korxonalarini ko'rsatkichlariga mos keladi. Lekin ularni tarkibi, shakllanishi bir-biridan farqlanadi. Darslikni birinchi qism 9.1.1 va 10.2-paragraflariga qaralsin.

Chakana savdo korxonalarining tovar aylanishi asosan ikki turdan iborat bo'lib, u aholiga sotilgan tovarlar va jamoaviy ehtiyojlarini qondirishi uchun korxonalar, tashkilot va muassasalarga mayda ulgurji sotishdan tashkil topadi.

Ommaviy ovqatlanishda chakana tovar aylanishi «Ovqatlanish korxonalarini tovar aylanmasi to'g'risida hisobot»da (4-savdo shakli) quyidagi tarkibda hisobotga olinadi.

1. Ovqatlanish korxonalarini chakana tovar aylanishi (1.1.+1.2.). (Bu yerda vositachisiz, to'g'ri iste'molchilarga sotish nazarda tutilayapti.)

Shu jumladan:

1.1. Sotib olgan tovarlarni sotish. (Bu yerda chetdan sotib olingan tovarlarni hech qanday ishlov bermasdan sotish hisobotga olinadi.)

1.2. O'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotish (ulgurji aylanmasiz).

Ulardan:

ovqat mahsulotini sotish.

2. Chakana tarmoq orqali o'z mahsulotini sotish.

Statistik hisobotda ovqatlanish korxonalarini ulgurji tovar aylanishi to'g'risida ma'lumot bermaydi.

Ovqatlanish korxonalarining umumiy chakana tovar aylanishi «Ovqatlanish korxonalarini chakana tovar aylanishi» (1) va «chakana tarmoq orqali o'z mahsulotini sotish» (2)lar yig'indisidan iborat.

Kichik korxonalar va mikrofirmalar bunday hisobot bermaydilar.

Ovqatlanish korxonalarini chakana tovar aylanmasiga sotishning quyidagi turlari kirmaydi:

- buyurtmachining xom ashyosi qiymati;
- yetkazib beruvchining qaytarib olgan tarasining qiymati;
- mahsulot va tovarlarning ichki siljishi (omborxonadan oshxonaga, tovarlarni bazaga yoki omborxonaga qaytarish, tovarlarni bufet va kuxnyalarga taqsimlash);
- ovqatlanish korxonasi va tashkilotlariga tegishli bo'lgan sartaroshxonasi, billiard, raqs zallari, vidiosalon, o'yin zallari va boshqa korxonalar daromadlari hamda konsert programmalari ko'rishdan tushgan daromadlar. Bu faoliyat daromadlari xizmat ko'rsatish tarkibida hisobga olinadi.

Ovqatlanish korxonalarida chakana tovar aylanishi bilan bir qatorda ulgurji tovar chiqarish (ulgurji tovar aylanishi) ham mavjud. Bu turdagi tovar aylanish tayyor mahsulotlar va yarim fabrikatlarni boshqa ovqatlanish (o'z filiallaridan tashqari) korxonalarini va chakana savdo korxonalariga qayta sotish uchun sotilganlar miqdoridan tashkil topadi.

Chakana va ulgurji tovar aylanishlar yig'indisi ovqatlanish korxonasini yalpi tovar aylanishini tashkil qiladi va u korxonaning umumiy savdo ishlab chiqarish faoliyatini tavsiflaydi.

Ommaviy ovqatlanishda «Mayda ulgurji tovar aylanishi» tushunchasi ishlatilmaydi.

Ovqatlanish korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish dasturi tuziladi. Unda o'zida ishlab chiqariladigan mahsulotlarni turi, assortimenti, soni va bahosi ifoda topadi. Ishlab chiqarish dasturini puldagi ifodasi o'zi ishlab chiqargan mahsulotlar sotish bo'yicha tovar aylanishini (chakana+ulgurji) ifodalaydi.

15.2. Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi va mahsulotlar ishlab chiqarishini tahlili

Ommaviy ovqatlanish korxonalarini tovar aylanishini tahlilining maqsadi, vazifalari va usullari chakana savdo tovara ylanishi tahlilini bilan bir xil. (darslikni birinchi qism 9.2.1-paragrafiga qaralsin).

Uning xususiyatlari ovqatlanish korxonasini chakana tovara ylanishi tarkibidan kelib chiqadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarini chakana tovar aylanishiga, uning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan omillar ta'sir qiladi.

Ular qatoriga darslikning 9.2.2-paragrafida keltirilagn omillardan tashqari quyidagilarni kirtish mumkin:

- ommaviy ovqatlanish korxonasining tovar aylanishiga, u xizmat qilayotgan kontingentini tarkibi (ishchilar, qishloq xo'jaligi xodimlari, rahbarlar, mutaxassislar, tadbirkorlar, talaba va o'quvchilar, bozor iqtisodiyoti sharoitida yuqori, o'rtacha va minimal daromad oluvchilar, ishsizlar, nafaqaxo'rlar, aholini yoshi bo'yicha tabaqalanishi va h.k.);

- korxonaga yoki shaiobcha mahsulotining assortimenti;

- korxonaga yoki shaiobchani turi, joylashgan joyi, o'tirish o'rinlari soni;

- shaharda, qishloqda, umuman ommaviy ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)ni joylashgan yerida raqobatchilarni mavjudligi;

- ovqatlarni sifati, bahosi kabilar.

Ovqatlanish korxonalarini tovar aylanishini tahlil qilganda chakana savdo tovar aylanishini tahlilida aniqlangan ko'rsatkichlarni (darslikni 9.2.3 va 9.2.4-paragraflariga qaralsin) ishlatishni tavsiya qilamiz.

Ovqatlanish korxonalarini tovar aylanishini tahlilini boshlashda quyidagi jadvaldan foydalanishni tavsiya qilamiz.

15.2.1-jadval

Ovqatlanish korxonasining chakana tovar aylanishi va mahsulot ishlab chiqarishi

(mln. so'm)

№	Ko'rsatkichlari	O'tgan yillar			hisobot yili			O'tgan yil-larga nis-batan, % yoki farqi (+;-)		
		x1	x2	x3	reja	haqi-qatda	rejani bajarilishi, % yoki farqi (+;-)	x3	x2	x1
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	Chakana tovar aylanishi, - jami...									
1.1	Sotib olgan tovarlarni sotish summasi... hissasi, %...									
1.2	O'z mahsulotini sotish (ulgurji aylanmasiz)- summasi... hissasi,% ...									
1.2.1	Ovqat (tushlik) mahsulotlarini sotish summasi... 1.2-dagi hissasi,%									

	...									
1.2.2	Chakana tarmoq orqali o'z mahsulotini sotish summasi... 1.2-dagi hissasi,% ...									
2.	O'z mahsulotlarini ulgurji sotish summasi..., yalpi tovar aylanishidagi hissasi, %...									
3.	Yalpi tovar aylanishi (1+2)									
4.	Xizmat qilinayotgan kontengent soni									
5.	Kontengent jon boshiga to'g'ri kelgan:									
5.1.	blyudalar soni									
5.2.	O'z mahsulotini sotish									
6.	O'rtacha bir blyudani bahosi (1.2:4), so'mda									
7.	Bulardan tashqari o'z mahsulotini:									
7.1	uyga sotish: -blyuda... -summasi...									
7.2	tushlikni ish joylariga yetkazish: -blyuda... -summasi...									
7.3	maktablarga yetkazish: -blyuda... -summasi...									
8.	O'z mahsulotlari tarkibida:									
8.1	birinchi blyudalar, dona									
8.2	ikkinchi blyudalar,									

	dona									
8.3	salatlar, so'mda									
8.4.	va hokazolar...									

Keyingi bosqichda korxonani mahsulotlar harajatini (ulgurji aylanmani qo'shgan holda) assortimentini o'rganish zarur.

Bunday tahlilni statistik hisobotning 4-savdo shaklida keltirliagn mahsulotlar turlari bo'yicha tahlil qilishni tavsiya qilamiz. Buning uchun quyidagi 15.2.2-jadvaldan foydalanish mumkin.

Tovar aylanishini tahlil qilish jarayonida (yuqoridagi 15.2.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki) ovqatlanish korxonasida mahsulot ishlab chiqarish ham birga ko'rilayapti. Shu sabali tahlil jarayonida korxonani ishlab chiqarish quvvati va xo'randalarga xizmat qilish imkoniyati qanday ishlatilayotganligiga baho berish zarur bo'ladi. Buning uchun ushbu ko'rsatkichlarni ovqatlanish korxonasining jihozlari quvvatini, o'tirish joylaridan foydalanish imkoniyatlarini, ularni ish rejimidan kelib chiqqan holda hisob-kitob qilib chiqish zarur bo'ladi.

Ushbu ko'rsatkichlarni shartli misollar asosida hisoblash usulini ko'rib chiqamiz.

Masalan, oshxona ikkita birinchi ovqat pishiradigan qozonga ega. Ularning har biri 60 literli sig'imga ega. Birinchi ovqatni hajmi 0,5 literga teng. ^aozonni to'ldirish koeffitsiyenti – 0,85 ga teng. Ovqatni tayyorlash uchun 2,5 soat vaqt sarflanadi. har bir marotaba ovqatni pishirgandan keyin, uni keyingi tayyorlovga tayyorlash uchun 60 minut vaqt sarflanadi.

Oshxona sutkada tanaffuzsiz 14 soat ishlaydi. Oshxona haftada bir kun dam olish kuni, oyda 1 kun sanitar kuni qiladi. Bayram kunlari oshxona ishlamaydi. Shunday qilib oshxona 52 kun

dam olish, 12 kun bayram va 12 kun sanitar kunlari, jami 76 kun ishlamaydi.

Oshxonani ishlab chiqarish quvvatini aniqlash uchun quyidagi hisob-kitoblar amalga oshiriladi:

1. Bir marotaba ovqat tayyorlash uchun sarflanadigan vaqtni minut hisobida aniqlaymiz. $(2,5 \times 60) + 60 = 210$ minut yoki 3,5 soat.

2. ³ozonlarni to'ldirish hajmini aniqlaymiz. U barobar $(2 \times 60) \times 0,85 = 102$ litr.

3. Ovqat pishirishni bir marotaba amalga oshirganda $102 : 0,5 = 204$ porsiya ovqat tayyorlanadi.

4. Oshxona bir sutkada qancha marotaba (sikl) ovqat pishira olishini aniqlaymiz. $(14 \times 60) : 210 = 840 : 210 = 4$ marotaba yoki $14 : 3,5 = 4$

5. Oshxonani sutkalik ishlab chiqarish quvvati $204 \times 4 = 816$ blyuda.

6. Oshxonani yillik ishlab chiqarish quvvati = $(365 - 76) \times 816 = 289 \times 816 = 235824$ blyuda.

Oshxonada yil davomida haqiqatda ishlab chiqargan ovqatlar soni – 200000 ming deb hisoblasak, uning quvvatini ishlatish koeffitsiyenti = $200000 : 235824 = 0,84$ ya'ni, uning quvvati 84,0 % ishlatilayotgan bo'lib chiqadi.

Oshxonada xo'randalarga xizmat qilish qobiliyati quyidagicha hisob-kitob qilinadi.

Masalan, oshxonani xo'randalarga xizmat qiladigan zalining maydoni 140,8 kv.metr bo'lsin. Bir xo'randaga ajratiladigan maydon normasi, umuman 1,6 kv. metr. Zal sutkada 20 % to'la holda va qolgan vaqtda zalni 30 % ti ishlatiladi.

Oshxona sutkada 14 soat ishlaydi. Bir xo'randaga xizmat qilish davri 30 minut. Oshxonani xo'randalarga xizmat qilish qobiliyatini aniqlaymiz:

1. Zaldagi o'tirish joylari soni $140,8 : 1,6 = 88$ o'rindiq.

2. Zalni to'la holda ishlash vaqti = $\frac{14 \cdot 20}{100} = 2,8$ soat, ya'ni $2,8 \times 60 = 168$ minut to'la ishlaydi.

3. Zal 30% ishlatilish vaqti = $\frac{14 \cdot (100 - 20)}{100} = 11,2$ soat yoki $11,2 \times 60 = 672$ minut.

4. Zalni xizmat qilish quvvati:

To'la ishlatilganda $\frac{168}{30} \times 88 = 5,6 \cdot 88 = 493$ kishi.

Zal 30 % to'ldirilagn holda =

$$\frac{672}{30} \cdot \frac{88 \times 30}{100} = 22,4 \times 26,4 = 591 \text{ kishi.}$$

Sutkalik quvvati = $493 + 591 = 1084$ kishiga xizmat qila oladi.

5. Agar oshxona xizmatidan foydalanadigan xo'randalarni haqiqatda bir kunda 900 kishini tashkil qilsa, bir yilda oshxona xizmatidan $900 \times 289 = 260100$ ta xo'randalar foydalangan bo'ladi.

Bu holda oshxonani xizmat qilish quvvatini ishlatish koeffitsiyenti = $260100 : 313276 = 0,815$, ya'ni 81,5 % ishlatilgan bo'ladi.

Tahlil jarayonida ushbu ko'rsatkichni dinamik sur'atini hisob-kitob qilib, unga baho berish lozimdir.

15.3. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar zahiralarning xususiyatlari

Ommaviy ovqatlanishda tovar zahiralari ularni ishlatilishiga qarab har xil shakllarga turlanadi.

Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchi, xom ashyo zahiralari, bular tayyor ovqatlarni ishlab chiqarishga mo'ljallangan, omborlarda, kuxnyalarda saqlanayotgan mahsulotlardan tarkib topadi;

Ikkinchi, sotishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar zahiralari, bularga pishirilgan ovqatlar, tayyorlangan kulinariya va kondeter mahsulotlari, yarim fabrikatlar, salatlar kabilar kiradi;

Uchinchi, bufetlardagi tovar zahiralari.

Bularni hammasi shakli, maqsadidan qat'iy nazar tovar zahiralari deb yuritiladi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalaridagi tovar zahiralari tasnifi, ko'rsatkichlari, ularni tahlil qilish usullari, rejalashtirish tartibi chakana savdodagi tovar zahiralari bilan bir xil. Lekin ommaviy ovqatlanishda tovar zahiralari o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Birinchidan, ovqatlanish korxonalarida zahiralar ishlab chiqarish bilan hamda sotish bilan bog'liq. Ishlab chiqarish bir tomondan xom ashyo bilan, ikkinchidan tomondan yarimfabrikatlar bilan ta'minlanadi, sotish bilan bog'liq zahiralar esa sotishga mo'ljallangan tayyor mahsulotlar, yarim fabrikatlar va sotish uchun sotib olingan tovar zahiralari bilan bog'liq. Shunday qilib ovqatlanish korxonalarini zahiralari nazariy jihatdan ishlab chiqarish zahiralari va tovar zahiralari ajratish mumkin, lekin amaliyotda bunday taqsimlanmaydi, hammasi tovar zahiralari deb yuritiladi.

Ikkinchidan, ovqatlanish korxonalarining zahiralari xususiyati ularni miqdori (saqlanish nuqtai nazaridan) va hajmi chegaralanganligidir. Chunki ovqatlanish korxonalarini tovar ta'minotchilari yaqin masofada joylashgan bo'ladi, ular tovarlarni va xom ashyoni kam hajmda va tez-tez yetkazib berishi zarur. Bulardan tashqari ovqatlanish korxonalarini xom ashyolari tez bo'zuluvchi xususiyatga egaligi, ularni uzoq muddatga saqlash mumkin emasligini talab qiladi, bu ham zahiralarni miqdoriga ta'sir qiladi.

Uchinchidan, ovqatlanish korxonalarida ishlab chiqarish zahiralari hissasi yuqoriroq, ya'ni hajman ko'proq, sotish uchun sotib olingan tovar zahiralari summasi kamroq bo'lsada, ularni nisbiy ko'rsatkichlari miqdori (kunlar hisobida) teskari proporsiyada. Bu xususiyatlar ham ulardagi xom ashyo va tovarlarni saqlay olish muddatlaridan kelib chiqadi.

Amaliyotda tovar zahiralari hisob-kitobi, tahlil qilish va rejalashtirish xom ashyo, tayyor mahsulotlar, yarim fabrikatlar va tovarlarga bo'linmaydi, ularni ko'rsatkichlari summasi, natural (tonna, litr, dona) hisobida va kunlar hisobida, tovar ayriboshlash tezligi (kunlar va marotaba) ommaviy ovqatlanish korxonasining umumiy tovar aylanishiga nisbatan hisoblanadi.

Bizning fikrimizcha, nazariy jihatdan ishlab chiqarish bilan bog'liq zahiralarni, o'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotish aylanmasiga, sotish uchun sotib olingan tovar zahiralarni, sotib olingan tovarlarni sotish aylanmasiga nisbatan hisob-kitob qilish maqsadga muvofiq va bunda zahiralarning holatiga ob'ektiv va real baho berish imkoniyati yaratiladi.

Tovar zahiralarni tahlil qilishda va rejalashtirishda yuqoridagi ko'rsatkichlarga asoslangan holda va chakana savdoda ishlatilgan usullar orqali amalga oshirish lozim bo'ladi.

15.4. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar aylanishini rejalashtirish va mahsulot ishlab chiqarish dasturi

Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi va mahsulot ishlab chiqarish dasturi bir-biri bilan tig'iz bog'liqlikda bo'lganligi uchun, ushbu ko'rsatkichlar birgalikda rejalashtiriladi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarida o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotishdan tovar aylanmasini miqdori ular ishlab chiqargan mahsulotlar (tushlik, kulinar, konditer, yarimfabrikatlar, salatlar, ichimliklar) hajmi va ularni bahosidan bog'liqdir. Shuning uchun mahsulotlar ishlab chiqarish dasturi oldin hisob-kitob qilinadi va keyin o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotish hajmi aniqlanadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonasini mahsulot ishlab chiqarish dasturi quyidagi ma'lumotlar asosida ishlab chiqiladi:

- o'tgan yillar va joriy yilga korxonani tovar aylanish va mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tarkibi tahlili natijalari;
- xizmat ko'rsatilayotgan aholining holati, o'tgan yillardagi o'zgarish sur'ati va kelajak davrga hisoblangan soni, tarkibi;
- korxonaning ishlab chiqarish quvvati, aholini xizmat bilan qamrab olish qobiliyati va ushbu ko'rsatkichlardan foydalanish koeffitsiyentlari;

- xizmat ko'rsatilayotgan kontingent jon boshiga sotilgan mahsulotlar birligi (1 kishiga to'g'ri kelgan blyuda- I, II) konditer, kulinariya mahsulotlari, suyuqlik ichimliklar, salatlar va boshqalar;
- aholini talabini o'rganish natijalari va korxonani rejalashtirgan menyusi;
- korxonani rejalashtirgan davrga ish rejimi;
- korxonani xom ashyo, yarimfabrikatlar va sotish uchun sotib olinadigan tovarlar bilan ta'minlanishi hajmi va tarkibi (assortimentlari bo'yicha) tuzilgan shartnomalar asosida;
- har xil texnik-iqtisodiy norma va normativlar.

Ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)lari ularni tiplaridan kelib chiqib, har xil sharoitda ishlaydi, har xil hajmda va assortimentda mahsulot ishlab chiqaradi. Ushbu ko'rsatkichlar ularning tiplaridan (oshxonasi, restoran, kafe); ixtisoslashganligi (diyeta ovqatlari, tez xizmat qilish, oilaviy marosimlar o'tkazish, ishchi-xizmatchilarga, o'quvchilarga xizmat qilish va hokazolar); xizmat ko'rsatilayotgan kontingentni stabelligi (o'zgaruvchanligi) va tarkibidan bog'liqdir. Shuning uchun har bir konkret sharoitga qarab mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi va tarkibini tegishli usullardan foydalanilgan holda rejalashtirish zarur bo'ladi.

Ovqatlanish korxonasi (shoxobcha)sida mahsulot ishlab chiqarish rejasini tuzishni ayrim usullarini ko'rib chiqamiz.

Nisbatan ko'p o'zgarmas kontingentga xizmat qiladigan ovqatlanish korxonasi (shoxobcha)larda (ishlab chiqarish korxonalaridagi, maktablardagi, oliy va o'rta maxsus ta'lim yurtlaridagi, qurilishdagi, transport korxonalaridagi va boshqa joylardagi oshxonalar) mahsulot ishlab chiqarish hajmi va tarkibini xizmat ko'rsatilayotgan kontingent soni va bitta iste'molchiga to'g'ri keladigan blyuda (kun, hafta, oy, kvartal, yil) orqali hisob-kitob qilish tavsiya qilinadi.

Ushbu hisob-kitoblarni quyidagi formulalardan foydalangan holda amalga oshirish mumkin.

Bir kishi bir kunda iste'mol qiladigan blyudalar soni ($B_{i,b}$): o'tgan yillarda o'rtacha yoki joriy (bazis) yilda ishlab chiqarilgan blyudalar (I, II va boshqalar)

(ΣBb) bir kunda ovqatlangan kontingentni o'rtacha soni ($\bar{K}_\sigma$) va oshxonani ushbu dvvrda ishlagan kunlari (T_b) orqali aniqlanadi. Bu yerda:

$$B_{i,\sigma} = \sum B_\sigma : (\bar{K}_\sigma \cdot T_\sigma)$$

Bu ko'rsatkich orqali ovqatlanish korxonasi (shahobcha)ni, oylik, kvartallik yoki yillik mahsulot ishlab chiqarish (blyudalar) miqdorini ($Q_{r.b.l.}$) quyidagicha aniqlash mumkin:

$$Q_{p.\sigma.n} = B_{i,\sigma} \cdot \bar{K}_n \cdot T_n$$

Bu yerda: $\bar{K}_n \cdot T_n$ - tegishli rejalashtirilgan yilga ko'rsatkichlar.

Blyudalar sonini rejalashtirilgan yilga o'rtacha baholarga ko'paytirish orqali tushlik ovqatlarni sotish summasi aniqlanadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonasi (shahobcha)lari xizmat qiladigan kontingenti doimiy bo'lmagan hollarda (restoran, kafe, umumiy oshxonalar, tamaddixonalar) ularni kontingentini aniqlash allaqancha murakkabroq. Bunday korxonasi va shoxobchalar uchun mahsulot ishlab chiqarish hajmi aholini talabini o'rganish asosida, xo'randalarni davomadi, bir xo'randaga to'g'ri kelgan blyudalar soni (kun, hafta, oy), rejalashtirilgan menyu, korxonasi (shoxobcha)ni ishlab chiqarish quvvati, xo'randalarga xizmat qilish imkoniyati va boshqa omillarni hisobga olgan holda har xil usullarni qo'llash orqali hisob-kitob qilinishi mumkin.

Masalan, rejalashtirilgan menyu orqali hisob-kitob qilinsa, ushbu ko'rsatkich bir kunga emas, bir necha kunga, hafta, oy, kvartal va yilga hisob-kitob qilinishini talab qilinadi.

Rejalashtirilgan menyu – bu biron bir davrga korxonasi (shoxobcha) sotishga tayyorlaydigan ovqatlarning ro'yxatidir. Ushbu ro'yxatda ovqatni tarkibi, og'irligi yoki hajmi va bahosi ko'rsatiladi.

Menyuni haftalik rejasini tuzish uchun quyidagi jadvaldan foydalanish mumkin.

15.4.1-jadval

haftalik menyu va o'rtacha bir kunlik ovqatlar tayyorlashni hisob-kitobi

(soni, dona)

Blyudalar turlari	hafta kunlari							hafta-lik blyudalar soni	O'rtacha bir sutkalik blyuda tayyorlash
	Dushanba	Seshanba	Chorshanba	Payshanba	Jama	Shanba	Yakshanba		
Birinchi ovqatlar: 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Ikkinchi ovqatlar 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Salatlar 1. _____ 2. _____ 3. _____									
Shirinliklar 1. _____ 2. _____ 3. _____									
va hokazolar									

Menyuni tuzishda uni tarkibini o'tgan yillarga chuqur tahlil qilish, korxonada (shaiobcha)ni imkoniyatlarini e'tiborga olish, kontingentni talabini o'zgarib borish tendensiyalarini va boshqa omillarni hisob-kitob qilish zarur bo'ladi.

Rejalashtirilgan davrga ovqatlar tayyorlash rejasi quyidagicha aniqlanadi: bir sutkada tayyorlanadigan ovqatlar soni (turlari bo'yicha) hisob-kitob qilinadi va ular ovqatxonani rejalashtirilgan ish kunlariga ko'paytiriladi. Blyudalar sonini rejalashtirish davriga mo'ljallangan o'rtacha bahosiga (buxgalteriya ma'lumotlari asosida aniqlanadi) ko'paytirish orqali ovqatlar ishlab chiqarish bo'yicha tovarlar aylanishini hisoblash imkoniyatini beradi.

Ommaviy ovqatlanish korxonada (shahobcha)larida ovqatlar tayyorlash rejasini tuzish ularni ishlab chiqarish quvvati va xo'randalarga xizmat qilish imkoniyati (sutkada qatnashuvchilarni o'tkazish salohiyati) ko'rsatkichlarini

ishlatish ham mumkin. Ushbu ko'rsatkichlarni hisob-kitob qilish usuli 15.2-paragrafda keltirilgan.

Ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)ni o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarini sotishdan tovar aylanmasini aniqlash uchun ishlab chiqarilgan blyudalar (tushlik mahsuloti deb yuritiladi) bilan bir qatorda boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish (spirtsiz ichimliklar, kanditor va kulinar mahsulotlar, yarimfabrikatlar va boshqa un mahsulotlari) hajmi ham hisob-kitob qilinadi.

Bunday hisob-kitoblar uchun o'tgan yillar ma'lumotlarini tahlil qilish natijalari, aholi talabini qondirish (talabni o'rganish ma'lumotlari), kontingentni holati va kelajakdagi soni va tarkibi, korxonasi (shaiobcha)ni ishlab chiqarish quvvati, xo'randalarga xizmat qilish salohiyati, ularni moddiy resurslar bilan ta'minlanishi kabi ko'rsatkichlarni hisobga olgan holda rejalashtiriladi.

Sotib olingan tovarlarni sotish bo'yicha tovar aylanishi hajmini rejalashtirishda korxonasi (shaiobcha)larni tipiga qarab mavjud bufetlar imkoniyati, o'tgan yillar ko'rsatkichlarini tahlili natijalari, ushbu tovarlar bilan ta'minlanish imkoniyati kabilarni hisobga olinadi va tegishli usullardan foydalanadi.

O'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni ulgurji sotish ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)ni ishlab chiqarish quvvati, o'tgan yillar ma'lumotlari va rejalashtirilgan davrga tuzilgan shartnomalar asosida ishlab chiqiladi.

15.5. Ommaviy ovqatlanish korxonalarida xom ashyo ta'minoti va mahsulotlar balansi

Ommaviy ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)larini samarali faoliyat yuritishi, tovara ylanishi rejasini, ishlab chiqarish dasturini bajarish, zaruriy tovarlar va xom ashyolar zahiralarini yaratish uchun ularni kerakli oziq-ovqat mahsulotlari (xom ashyo) va tovarlar bilan muntazam ta'minlash zarur.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'minot masalasini xo'jalik sub'ektlari mustaqil (ayrim sharoitlarda, hollarda, mahalliy hokimiyat va hukumat aralashishi

mumkin bo'lgan jarayonlar mavjud) ta'minotchilar bilan tuzgan shartnomalar va bozorlardan sotib olish orqali hal qiladilar.

Ovqatlanish korxonasi (shaiobchalarini) xom ashyo va iste'mol tovarlari bilan ta'minlash manbalari quyidagilar hisoblanadi:

- oziq-ovqat mahsulotlari sanoati korxonalarini;
- qishloq xo'jaligi sub'ektlari (fermer va dehqon xo'jaliklari);
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini harid qilish va sotish bilan shug'ullanuvchi maxsus bazalar, omborlar;
- iste'mol tovarlari savdosi bilan shug'ullanuvchi ulgurji savdo bazalari va omborlari;
- chakana savdo korxonasi (shaiobcha)lari;
- har xil vositachilar;
- boshqa ommaviy ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)lari (yarimfabrikatlar, konditer va kulinar mahsulotlarni ulgurji sotuvchilar);
- dehqon bozorlari.

O'z mahsulotlarini tovar aylanishiga va ishlab chiqarish miqdori hamda sotib olingan tovarlarni tovar aylanishidan kelib chiqqan holda korxonasi (shaiobcha)ni xom ashyo va tovarlar bilan ta'minlash rejasi ishlab chiqiladi. Ushbu reja mahsulotlar balansini tashkil qiladi va uning tarkibida xom ashyo va tovarlarning zahiralari rejalashtirgan davrning boshiga va ularning normotivlari davrning oxiriga, tovar aylanishi hamda xom ashyo va tovarlarni keltirish rejasi ko'rsatiladi.

Mahsulotlar balansini tuzish uchun o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotish va sotib olingan tovarlarni sotish bo'yicha tovar aylanishini umumiy hajmi, assortiment tarkibi, ishlab chiqarish dasturi bilan bir qatorda asos bo'lib, o'rtacha bir kunlik ovqatlarni sotish rejasi, har bir ovqat turlari bo'yicha sarflanadigan mahsulotlarni (xom ashyo va tovarlarni) normasi (ovqatlar resepti deb yuritiladi) hamda xom ashyo va tovarlarni o'rtacha baholari ishlatiladi.

Ushbu ko'rsatkichlar asosida xom ashyo va tovarlarga bo'lgan ehtiyoj miqdori hisoblanadi.

Ovqatlarning turlari va ularga sarflanadigan mahsulotlar normasidan kelib chiqib, ovqatlarni guruhlari (masalan, go'shtli, sutli, sabzavotli va hokazolar) bo'yicha go'sht, kartoshka, piyoz, sabzavot, un, krupa, makaron va guruchlar kabi asosiy mahsulotlarni o'rtacha tortqichli normasi aniqlab olinadi. Uning uchun quyidagi formula ishlatiladi:

$$\bar{X} = \frac{x_1 q_1 + x_2 q_2 + \dots + x_n q_n}{q_1 + q_2 + \dots + q_n} = \frac{\sum_{i=1}^n x q}{\sum_{i=1}^n q}$$

bu yerda: X_i – i- blyudaga sarflanadigan mahsulot normasi (gramda);

q_i – i- blyudaning ishlab chiqarish rejasi (dona), yoki uning ovqat guruhi tarkibidagi hissasi, %.

Mahsulotning umumiy hajmi (Q) o'rtacha tortqichli normani ishlab chiqariladigan ovqat guruhining umumiy soniga ko'paytirish orqali quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$Q = \bar{X} \cdot \sum_{i=1}^n q$$

hisob-kitoblarni osonlashtirish uchun mahsulotlarni sarflash normasi 100 ta yoki 1000 ta blyudaga keltirilib olinishi hamda alohida ovqat turlarini umumiy ovqat guruhidagi hissasi, % da ishlatilish mumkin.

YUqorida keltirilgan hisob-kitoblarni amalga oshirish uchun quyidagicha jadvallardan foydalanishni tavsiya qilamiz.

15.5.1-jadval

**Birinchi ovqatlar uchun mahsulotlar sarfini o'rtacha
torqichli normasi**

(gramda)

Blyudalar nomi	Ovqat guruhi-dagi hissa-si, %	Go'sht		Kartoshka		Sabzavotlar	
		bir blyudaga normasi	foiz-li ko'r-satkich	bir blyudaga normasi	foiz-li ko'r-satkich	bir blyudaga normasi	foiz-li ko'r-satkich
1	2	3	4=2·3	5	6=2·5	7	8=2·7
1. Shurpa							

2.Mastava							
va hokazo							
	100,0						

Jadvaldagi 4,6,7 va hokazo qatorlar jamini 100 ga bo'lish bilan mahsulotlarni o'rtacha tortqichli normasi aniqlanadi.

Boshqa o'zida ishlab chiqariladigan mahsulotlar (yarimfabrikat, konditer, kulinar taomlar) uchun xom ashyoga bo'lgan ehtiyoji ham ularni ishlab chiqarish miqdori va sarflanadigan xom ashyolar normasidan yoki o'tgan yillardagi haqiqiy sarflardan kelib chiqib hisoblanadi.

Sotish uchun sotib olinadigan tovarlarga ehtiyoj ularni tovar aylanishi va tovar zahiralarini davr boshiga haqiqiy summasi va davr oxiriga rejalashtirilgan normativ miqdoridan kelib chiqib, ularni balans bog'liqligi formulasi bilan aniqlanadi. (Darslikni 9.1.4-paragrafiga qaralsin).

Ommaviy ovqatlanish korxonasi va shoxobchalarida tovar zahiralarini tahlili va normalashtirish chakana savdoning ko'rsatkichlariga mos keladi. Ushbu masalalarni ko'rishda tovar zahiralarini o'zi ishlab chiqaradigan mahsulotlar bilan bog'liq bo'lgan xom ashyo zahiralarini va sotish uchun sotib olingan tovarlar bilan bog'liq tovar zahiralariga ajratib o'rganish va ularni kunlar hisobida aniqlashda tegishli tovar aylanishlariga hisob-kitob qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Tayanch iboralar: Tovar aylanishi, tovar zahiralari, tovar ta'minoti, xom ashyo, ishlab chiqarish quvvati, xo'randalarga xizmat qilish salohiyati, xom ashyolarni sarflash normasi, resep, ishlab chiqarish dasturi.

Takrorlash uchun savollar

1. Ommaviy ovqatlanish sohasining tovar aylanishi ko'rsatkichini mohiyatini yoriting.
2. Tovar aylanish qanday tasniflanadiQ
3. Ishlab chiqarish dasturi mohiyatini yoriting.
4. Tovar aylanish ko'rsatkichlarini tahlil qilishni xususiyatlari nimalardan iboratQ
5. Tovar aylanishni tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlar ishlatiladiQ Ularni hisoblash usullarini ayting.
6. Ommaviy ovqatlanish korxonalar (shoxobcha)lari tovar aylanish rejalashtirish usullarini yoriting.
7. Ishlab chiqarish quvvati mohiyatini ayting. Bu ko'rsatkich qanday aniqlanadiQ
8. Savdo zalini haridorlarga xizmat qilish salohiyati nimaQ Bu ko'rsatkich qanday hisoblanadiQ
9. Ishlab chiqarish dasturini tuzish xususiyatlarini yoriting.
10. Xom ashyoga bo'lgan ehtiyoj qanday hisoblanadiQ

16-bob. Ommaviy ovqatlanish korxonalari asosiy fondlari va aylanma mablag'larining xususiyatlari

YUqoridagilardan kelib chiqqan holda ommaviy ovqatlanish korxonalarining (shaiobcha)larining asosiy fondlariga ta'rif berish nazariy va amaliy jihatdan asosli bo'lib hisoblanadi. Chunki: birinchidan, vosita – bu natural moddiy shakldir, u asbob, qurolni anglatadi; ikkinchidan, asosiy fondlarga nafaqat faoliyat jarayonida bevosita ishtirok etadigan mehnat vositalari qiymati kiradi, unga faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan ma'muriy, ijtimoiy-madaniy tavsifga ega bo'lgan mehnat vositalari qiymati ham kiradi; uchinchidan, asosiy fondlarga ayrim mehnat vositalari qiymati kiritilmaydi; to'rtinchidan, asosiy fondlar qiymat ko'rsatkichi bo'lib, uni natural-moddiy shakli (ko'rinishi) faoliyatda jismonan ishlatiladi; beshinchidan, «fond» so'zi rus tilidan kelib chiqib, pul mablag'larini anglatadi. Ayrim hollarda fond - g'amlab qo'yilgan narsa, masalan, ayrim resurslarga urug'lik fondi, nisbatan ishlatish amaliyotda qabul qilingan. Bu tushunchalar umumiy «fond» so'zi mazmunidan istesno deb hisoblaymiz.

Shunday qilib, bizning fikrimizcha, ommaviy ovqatlanish (boshqa tarmoq va sohalarga ham tegishli) korxonalarini (shahobcha)larini asosiy fondi – bu ularni xo'jalik faoliyatini yuritishda bevosita va bilvosita ishtirok etadigan, bir yildan kam bo'lmagan muddatda xizmat qiladigan, mehnat vositalari qiymatining puldagi ifodasidir.

Ushbu ta'rifdan kelib chiqib, asosiy fondlar – bu iqtisodiy kategoriyadir va xo'jalik faoliyatidagi iqtisodiy munosabatlarni shakllanish jarayonida ishtirok etadi.

Asosiy fondlar qiymat ko'rsatkich sifatida va uning natural-moddiy shakli hisob-kitob qilinadi, tahlil qilinadi va rejalashtiriladi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarining (shaiobcha)lari asosiy fondi natural moddiy shakli bo'yicha mahsulot ishlab chiqarish, ularni sotish (ayrim hollarda taqsimlash) va o'zi ishlab chiqargan mahsulotlarni o'z joyida iste'mol qilinishini ta'minlashda hamda sotib olgan tovarlarni sotish jarayonida ishtirok etadi. Bu jarayonlardan ishtirok etmaydiganlari ham mavjud. Ushbular nuqtai nazaridan asosiy fondlarni boshqa tarmoqlar va sohalardan farqli holda quyidagi guruhlariga taqsimlashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- mahsulot ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan mehnat vositalariga (korxonani kuxnyasi va undagi jihozlar);
- ovqatlarni iste'mol qilishni ta'minlashda ishtirok etadigan mehnat vositalariga (ovqatlanish zaliga qarashli bino, inshootlar, jihozlar);
- sotib olgan tovarlarni sotish jarayonida ishlatilayotgan mehnat vositalariga (bufet va undagi jihozlar);
- ma'muriy, ijtimoiy-madaniy funksiya, bajarayotgan mehnat vositalari (ma'muriy bino, inshootlar, jihozlar, avtotranspotlar, meditsina, kutubxona, klublarga tegishli, atrofni go'zallashtirishga, tabiatni muhofaza qilishga, yong'inga qarshi xavfsizlikka tegishli va boshqa mehnat vositalari)ga.

Mehnat vositalarining quyidagilari asosiy fond tarkibiga kiritilmaydi: maxsus kiyimlar; oshxona dasturxonini va sochiqlari, idish tovog'i va anjomlari. Bular aylanma mablag'lari tarkibiga kiradi.

Bunday taqsimot asosiy fondlari funksional vazifasi bo'yicha o'rganish va baholashni ta'minlaydi.

Asosiy fondlarni natural-moddiy shakliga qarab har xil turlarga ham ajratiladi. Bunday turlanish tarkibi, darslikning 6.1.2-paragrafda keltirilgan.

Asosiy fondlarni baholanishi, ko'rsatkichlari savdoning asosiy fondlariga mos keladi va ulardan tegishli ommaviy ovqat korxonalarini ko'rsatkichlarini ishlatish orqali foydalanishni tavsiya qilamiz (darslikni 6.1.2 va 6.1.3-paragraflariga qaralsin)

16.2. Ommaviy ovqatlanishda aylanma mablag'larni mohiyati, shakllanishi ishlatilishi va ko'rsatkichlari

Takror ishlab chiqarish jarayonini harakatlantiruvchi omillar-bular mehnat, kapital (mehnat vositalari va predmetlari), yer, tabiiy resurslardir.

Bu omillar orshali jamiyatda inson ehtiyojini shondirish uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklar yaratiladi, iste'molchilarga yetkaziladi va iste'mol qilinishi tashkil etiladi. Bu jarayonda «er (tabiiy resurslar) – mehnat - ishlab

chişarish vositalari (kapital)» birlashtirilib takror ishlab chişarish jarayoni harakatlantiriladi.

Barcha tarmoşlar va sohalarda faoliyatni harakatga keltiruvchi omillardan bo‘lib, mehnat vositalari va predmetlari hisoblanadi.

Aylanma mablag‘lar mehnat predmetlari va xizmat muddati bir yilgacha bo‘lgan mehnat vositalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan pul mablag‘laridir. Yoki ularni – korxonada faoliyatini yurgizishda foydalaniladigan mehnat predmetlari va xizmat muddati bir yilgacha bo‘lgan mehnat vositalari şiymatini puldagi ifodasi deb tushunish kerak.

Mehnat predmetlari natrual-moddiy, fizik-kimyoviy xususiyatlari bo‘yicha faoliyatni (ishlab chişarish, tovar ayriboshlash va boshşa faoliyat jarayonlarini) bir marotaba takrorlanish jarayonida to‘la ishlatiladi. Bulardan xizmat muddati bir yilgacha bo‘lgan mehnat vositalari istesno.

Bir fazada to‘la aylanib, bir turdan ikkinchi turga o‘tish xususiyatlaridan kelib chişib, mehnat predmetlari şiymatini **aylanma mablag‘ (aylanma kapital)** deb yuritish şabul şilingan.

Aylanma mablag‘lar korxonani barcha faoliyatini – ta‘minot, ishlab chişarish, ayriboshlash, moliyalashtirish jarayonlarini doimiylikini va maromiylikini ta‘minlaydi.

Aylanma mablag‘lar doimiy harakatda va takror aylanishda korxonada faoliyatda şatnashadi. Aylanma mablag‘larning mohiyati, shakllanish manbalari barcha tarmoşlar va sohalar bo‘yicha bir xil tusda. Ommaviy ovşatlanish korxonada (shahobcha)larining aylanma mablag‘lari boshşa tarmoş va sohalarnikidan o‘z tarkibi, ishlatilish yo‘nalishlari va harakati bilan farş şiladi.

Ommaviy ovşatlanish korxonada (shahobcha)larining aylanma mablag‘lari doimo harakatda bo‘lib, bir vaştda ishlab chişarish, taşsimot, ayriboshlash (mahsulotlarni sotish) va ovşatlarni joyida iste‘mol şilinishiga xizmat şiladi. Aylanma mablag‘larni aylanishi vaş talab şiladi. Ular harakatini oldin pul sifatida boshlaydi, keyin bir şanchar jarayonlarni o‘tib tovar shakliga aylanadi. Tovarlar şiymati pulga aylangandan keyin ular yana pul shakliga aylanib, korxonada

avanslagan mablag‘i o‘ziga šaytishi ta‘minlanadi. «P-ICH-T-P» aylanishi bir marotaba aylanganda mablag‘ birdan šaytariladi. Bu jarayon ishlab chišarishda va savdoda allašancha vašt talab šiladi. Ommaviy ovšatlanish korxonalarini (shoxobchalarini) ishlab chišarish savdo jarayonidagi xususiyatlari natijasida ularda to‘gallanmagan ishlab chišarish šariyib vujudga kelmaydi, aylanma mablag‘larni aylanishi ishlab chišarishga, chakana va ulgurji savdodagiga nisbatan tez amalga oshadi.

Ommaviy ovšatlanishda ishlab chišarish, savdo jarayonida aylanma mablag‘larni bajaradigan funksiyalaridan kelib chišib, ular mahsulot tayyorlash, ularni va tovarlarni sotishda xom ashyo va tovarlarga, yo‘ldagi xom ashyo va tovarlarga, uzoš muddatga kartoshka va sabzavotlari tayyorlash, sašlash hamda ularni šayta ishlash va sotish uchun šo‘yilgan pul mablag‘lariga, ko‘makchi xo‘jalikdagi mablag‘larga, boshša aktivlarga (taralar zahirasi, yošilg‘i, inventarlar va boshšalar) pul mablag‘lari hamda hisob-kitob rašamlardagi mablag‘larga bo‘linadi.

Ommaviy ovšatlanishda aylanma mablag‘larni asosiy šismi ishlab chišarish jarayonida ishlatiladi.

Ommaviy ovšatlanishda aylanma mablag‘larning tarkibi, ko‘rsatkichlari darslikning 6.2.2 va 6.2.3 paragraflarida keltirilgan. Fašat ushbu ko‘rsatkichlarni hisob-kitob šilishda ommaviy ovšatlanishning umumiy tovar aylanishini ishlatilishini e‘tiborga olish zarur.

Ommaviy ovšatlanish sohasining moliyaviy va mehnat resurslarining mohiyati, shakllanishi, ko‘rsatkichlari asosan savdo sohasiga mos keladi. Fašat, bu yerda ommaviy ovšatlanish korxonalarini (shahobchalarini) tovar aylanishini va mahsulot ishlab chišarish ko‘rsatkichlarini ishlatish, xodimlar sonida povarlar, ofitsiantlar kabilarni borligini e‘tiborga olishni tavsiya šilamiz (darslikni 6.3 va 6.4 boblariga šaralsin).

Tayanch iboralar: Resurs, yer, kapital, mehnat, moddiy resurslar, nomoddiy aktivlar, mehnat resurslari, moliyaviy resurslar, asosiy fondlar,

amartizatsiya, boshlang'ich qiymat, tiklash qiymati, qoldiq qiymat, samaradorlik, samara, aylanma mablag'lar, aylanma fondlar, aylanma kapital, aylanma aktivlar, omillar, ko'rsatkichlar, moliya, davlat moliyasi, xo'jalik sub'ektlari moliyasi, jismoniy shaxslar moliyasi, moliyaviy tizim, pul, moliyaviy resurslar, pul munosabatlari, savdoning moliyasi, moliyani funksiyalari, moliyalashtirish, kreditlashtirish, mehnat, mehnat resurslari, ishchi kuchi, ishchilar soni, ro'yxatdagi ishchilar, mehnat salohiyati.

Takrorlash uchun savollar:

11. Ishlab chiqarish omillari nimalardan iborat bo'ladiQ
12. Tabiiy resurslarga nimalar kiradiQ
13. Asosiy fondlar deganda nimani tushunasizQ
14. Asosiy fondlar tarkibini ayting.
15. Asosiy fondlar tasnifini ayting.
16. Asosiy fondlar qanday baholanadiQ
17. Amartizatsiya nima, qanday aniqlanadiQ
18. Asosiy fondlar ko'rsatkichlari qanday guruhlarga bo'linadiQ
19. Qanday ko'rsatkichlar asosiy fondlar holatini anglatadiQ
20. Asosiy fondlar bilan savdo korxonalarini ta'minlanganlik darajasi qanday aniqlanadiQ
21. Asosiy fondlar tarkibi qanday ko'rsatkichlar orqali hisob-kitob qilinadiQ
22. Aylanma mablag'lar mazmunini yoritib bering.
23. Aylanma mablag'lar asosiy fondlardan qanday foydalanadiQ
24. Aylanma mablag'lar qanday manbalar hisobidan shakllanadiQ
25. Xo'jalik faoliyatida ishlatilayotgan resurslar qanday tarzda bir shakldan boshqa shaklga o'tadiQ
26. Aylanma mablag'lar natural-moddiy tarkibiga nimalar kiradiQ
27. Aylanma mablag'lar qiymati bo'yicha qanday tasniflanadiQ
28. Aylanma mablag'lari tarkibining qaysi biri normallashtiriladiQ

29. Aylanma mablag'lar qaysi qismini rejalashtirish qiyin yoki mumkin bo'lmaydiQ
30. Aylanma mablag'lar holati qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadiQ
31. Aylanma mablag'larni o'zgarish tendensiyalari qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadiQ
32. Aylanma mablag'lar tarkibini qanday ko'rsatkichlar orqali hisoblanadiQ
33. Aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganligi qanday aniqlanadiQ
34. Aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi qanday ko'rsatkichlardan iboratQ
35. Moliya deb nimani tushunasizQ
36. Moliyaviy tizim nima va uni tartibiga nimalar kiradiQ
37. Moliyaviy resurslar nimaQ
38. Moliyaviy resurslar qanday manbalardan tashkil topadiQ
39. Moliyaviy resurslar holati va tarkibini anglatuvchi ko'rsatkichlarni ayting.
40. Moliyaviy resurslar barqarorligi qanday aniqlanadiQ
41. Moliyaviy resurslar samaradorligi qanday ko'rsatkichlar orqali aniqlanadiQ
42. Mehnatning mohiyatini yoritib bering.
43. Mehnat resurslari deganda nimani tushunasizQ
44. Mehnat salohiyati nima va u mehnat resurslaridan qanday farqlanadiQ
45. Ishchi kuchi nimaQ
46. Ishchi kuchi takror ishlab chiqarilishi qanday fazalardan iborat bo'ladiQ
47. Ro'yxatdagi xodimlar soni qanday aniqlanadiQ
48. Xodimlarni o'rtacha soni qanday aniqlanadiQ
49. Mehnat resurslarini tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlar aniqlanadiQ

17-bob. Ommaviy ovqatlanish korxonalarining daromadlari, harajatlari, foydasi va rentabelligi.

- 17.1. Ommaviy ovqatlanishda daromadlarning shakllanish xususiyatlari.
- 17.2. Ommaviy ovqatlanish sohasi harajatlarining xususiyatlari.
- 17.3. Ommaviy ovqatlanishda foyda va rentabellik.

17.1. Ommaviy ovqatlanishda daromadlarning shakllanish xususiyatlari.

«Daromad» kategoriyasini tabiati va mohiyati ushbu darslikning 13.1.1 paragrafida yoritilgan.

Savdo va ommaviy ovqatlanishda daromadning tabiati, mohiyati bir biriga mos keladi.

Ularning farqi shakllanish manbalarida, tarkibida, takror ishlab chiqarish jarayonida savdo va ommaviy ovqatlanishni bajaradigan funksiyalardan kelib chiqadi.

Ommaviy ovqatlanishda daromadlar mahsulot ishlab chiqarish, ularni sotish va iste'mol qilinishini tashkil qilish hamda sotish uchun sotib olingan tovarlarni ayriboshlash va boshqa faoliyatlarga bog'liq.

Ommaviy ovqatlanishda daromad ular faoliyatining bahosi ya'ni ular faoliyatida sarflangan ijtimoiy zaruriy mehnatning (mehnat vositalari va ishchi kuchi harajatlari) qiymati va qo'shimcha qiymatning puldagi ifodasini anglatadi. Nazariy jihatdan u «c + v + m» -ga teng. Bu yerda «s + v» jonli va jonsiz mehnat sarflarini, ya'ni ommaviy ovqatlanish harajatlarini anglatasa, «m» - ularni sof foydasini miqdorini anglatadi.

Ommaviy ovqatlanishda ishlab chiqarishdan farqli, barcha harajatlari daromad (ularni ustamolari) hisobidan qoplanadi, ya'ni ular tovarlar qiymati tarkibida aks topadi, ishlab chiqarishda esa, harajatlar tannarx tarkibiga kiradi va u mahsulot (ish, xizmat)ni sotishdan olingan sof tushum hisobidan qoplanadi. Ommaviy ovqatlanishda faoliyati qiymati (c + v + m), ularning daromadida o'z aksini topadi. Ushbular nuqtai nazaridan, bizlarning fikrimizcha, ommaviy ovqatlanishda ham savdodagi kabi «daromad»ni, ular faoliyatida yaratilgan qiymatning puldagi ifodasi sifatida, ya'ni ular faoliyatining bahosi sifatida qaralish iqtisodiy nazariya nuqtai nazaridan haqiqatga yaqin bo'ladi.

Ommaviy ovqatlanish korxonolari (shaiobchalari)ning daromadi – bu ular faoliyati natijasida yaratilgan qiymatning puldagi ifodasidir va u ommaviy ovqatlanish sohasi faoliyatining bahosi sifatida namoyon bo'ladi.

Daromadning iqtisodiy yo‘naltirilish mohiyati bo‘yicha barcha harajatlar, soliqlar, to‘lovlarni va foydani ta‘minlashdir.

Ushbu sohada sotishdan olingan daromadlar ular tomonidan o‘z mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sotib olingan xom ashyolarga hamda sotiladigan tovarlarni sotib olingan baholariga qo‘yiladigan ustamalar miqdorida o‘z aksini topadi.

Ommaviy ovqatlanish sohasida savdo sohasiga o‘xshash daromadlarni asosiy qismi tegishlicha o‘z mahsulotlarini va sotish uchun sotib olgan tovarlarni sotishdan shakllanadi.

Buxgalteriya va statistik hisobotlarda ommaviy ovqatlanish korxonalar (shaiobcha)larining daromadlari quyidagicha shakllanadi.

«Mahsulot (ish xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish harajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarini shakllantirish tartibi to‘g‘risida Nizom» da (5 fevral 1999 yil 54 – sonli O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori) xo‘jalik sub‘ektlari, jumladan ommaviy ovqatlanish korxonalarini daromadlarining turlari va aniqlash usullari keltirilgan.

Nazariy jihatdan ommaviy ovqatlanish korxonalarini o‘z mahsulotlarini va sotish uchun sotib olingan tovarlar sotishdan olingan daromadi ularni harajatlarini qoplash va foyda olish manbai bo‘lib, u bir tomondan ommaviy ovqatlanish sohasining o‘zi ishlab chiqargan mahsulotlarni qiymatidagi, ikkinchi tomondan, sotish uchun sotib olingan iste‘mol tovarlar bahosidagi hissasining miqdorini anglatadi. Bundan kelib chiqib, ovqatlanish sohasining sotishdan olingan daromadi ovqatlanish sohasi xizmatlarini qiymatini puldagi ifodasidir. Ushbu ta‘rif mahsulotlar va tovarlarni sotishdan olgan daromadni mohiyatini ochib beradi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalar (shaiobcha)lari o‘z mahsulotlarini ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish tarmoqlaridagi kabi yangi qiymat yaratadi. Ushbu nuqtai nazardan ommaviy ovqatlanish sohasida ishlab chiqarish tarmoqlarida tovar qiymatini yaratilishi va ular bahosini shakllanishiga mos keladi. Shu sababli ular ham «tannrax» va «foyda» kabi ko‘rsatkichlar ishlatilishi

mumkin. Lekin ommaviy ovqatlanishda daromadlarning shakllanishi va aniqlash usullari savdonikiga moslashtirilgan.

Ommaviy ovqatlanishda mahsulotlar ishlab chiqarish bilan hamda tovarlarni ishlab chiqarishdan to iste'molchilarga yetkazish bilan bog'liq bo'lgan harajatlarni to'lash tovarlarni chakana bahosi (ustamalar) hisobidan amalga oshiriladi.

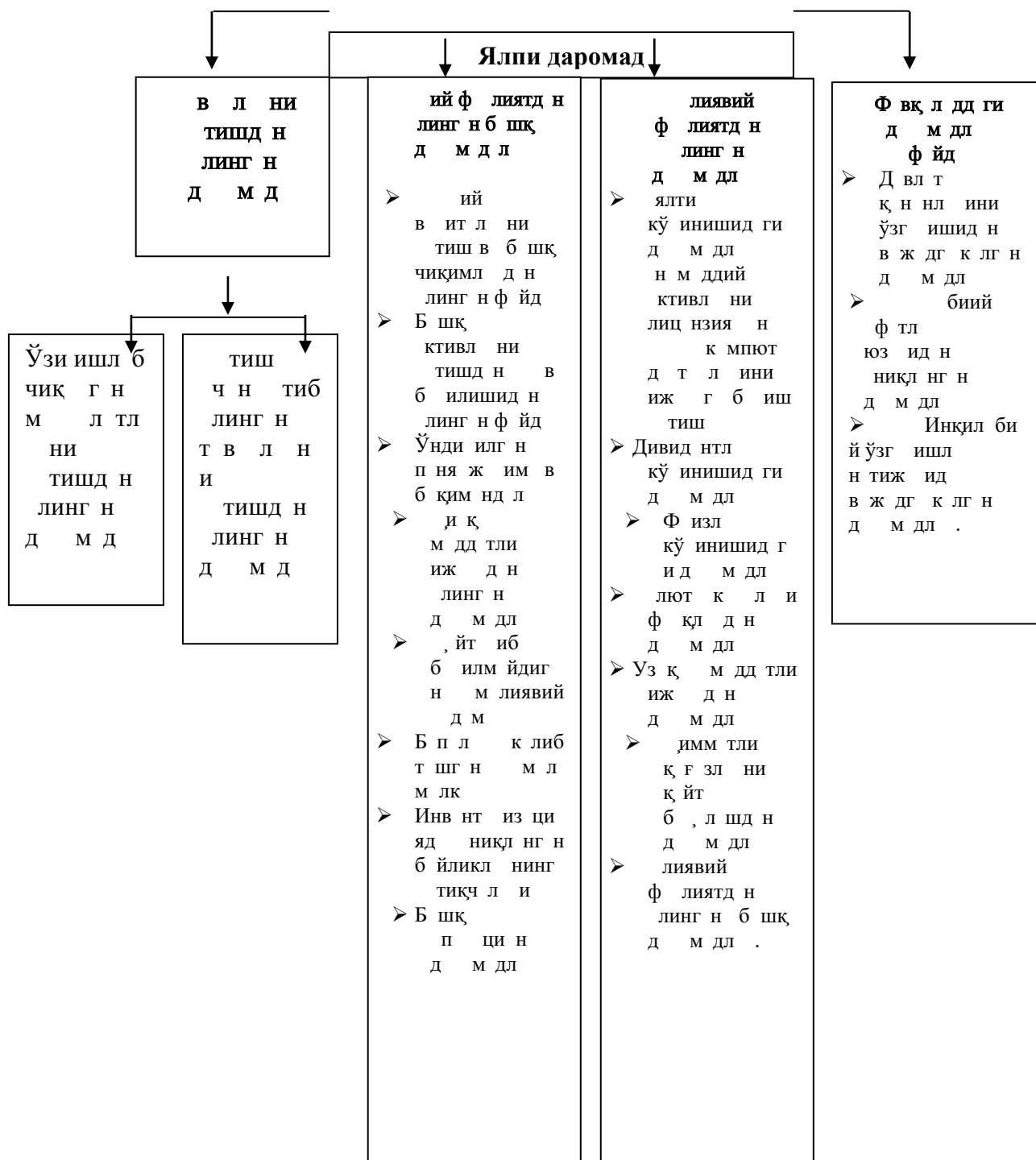
Ommaviy ovqatlanishda ustamalar (xom ashyo va tovarlar uchun) tovarlar chakana bahosi bilan tovarlarni sotib olish (chakana va ulgurji savdodan, dexqon bozorlaridan, ishlab chiqarishdan yoki boshqa vositachilardan) bahosi o'rtasidagi farqi sifatida aniqlanadi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarining daromadlari yuqorida keltirilgan Nizom bo'yicha quyidagilardan tarkib topadi:

1. sotishdan olingan daromad. Ommaviy ovqatlanishning «Tovarlarini sotishdan olgan yalpi daromadi» sotishdan olinadigan sof tushumdan sotilgan tovarlarni harid qiymatini chegirib tashlash orqali aniqlanadi;
2. asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar;
3. asosiy bo'lmagan faoliyatdan olingan daromadlar. Ular qatoriga moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va favqulotdagi daromadlar kiradi.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarini (shaiobcha)lari daromadining tarkibiy turlari 17.1.1. chizmada keltirilgan.

Ommaviy ovqatlanish korxonasi (shaiobcha)larining daromadlari turlari.

Ommaviy ovqatlanish korxonalarida (shaiobcha)larida 17.1.1 jadvaldan ko‘rinib turibdiki savdodagidan faqat «tovarlarni sotishdan olingan daromad»ni shakllanishi bilan farqlanadi.

Daromadlar miqdori absolyut-so‘mda va nisbiy ko‘rsatkichlarda hisob-kitob qilinadi. Daromadlar ko‘rsatkichlarini ularni shakllanish manbalaridan kelib chiqib quyidagicha aniqlashni tavsiya qilamiz:

- tovarlarni sotishdan olingan daromadlarni ommaviy ovqatlanish korxonalarining umumiy tovar aylanishiga (chakana+ulgurji) nisbatan, foizda yoki koeffitsiyentda;
- o‘zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotishdan olingan daromadlarni, o‘zi ishlab chiqargan mahsulotlarni sotish bo‘yicha umumiy tovar aylanishi (chakana+ulgurji)ga nisbatan foiz yoki koeffitsiyentda;
- sotish uchun sotib olingan tovarlarni sotishdan olingan daromadlarni sotib olingan tovarlarni sotish tovar aylanmasiga nisbatan foiz yoki koeffitsiyentda;
- tovarlarni sotishdan olingan daromadlarga muomala harajatlarni nisbati foizda yoki koeffitsiyentda; yoki ushbu ko‘rsatkichning teskarisi;
- yalpi daromadni barcha aktivlarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda;
- yalpi daromadlarni amortizatsiya summasi, aylanma mablag‘lar va moliyaviy resurslarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda;
- moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarni moliyaviy resurslarga nisbati, foizda yoki koeffitsiyentda.

Bundan tashqari daromadlarning tarkibi har bir elementining ularga tegishli, ularni shakllantiradigan ko‘rsatkichlarga yoki manbasiga nisbatan tegishli ko‘rsatkichlar aniqlanish ham maqsadga muvofiqdir.

17.2. Ommaviy ovqatlanish sohasi harajatlarining xususiyatlari.

Ommaviy ovqatlanish sohasining faoliyati moddiy mexnat va moliyaviy resurslardan foydalanishni taqozo qiladi. Nazariy jihatdan moddiy mexnat va moliyaviy resurslarni mahsulot ishlab chiqarish, ularni sotish, iste'molni tashkil qilish va tovarlarni sotish jarayonidagi harajatlarini puldagi ifodasi ommaviy ovqatlanishning ishlab chiqarish va muomala harajatlari deb yuritiladi.

Rasmiy iujjatlarda va amaliyotda «ishlab chiqarish va muomala harajatlari» atamasi ishlatilmaydi, ular «muomala harajatlari» deb yuritiladi.

Ommaviy ovqatlanish sohasi harajatlari boshqa tarmoqlar va savdodan tabiati va tarkibi bilan farq qiladi (rasmiy hisobotda savdo va ommaviy ovqatlanish sohalarining va muomala harajatlarining moddalari bir hil bo'lishiga qaramay).

Savdo sohasida ishlab chiqarish bilan bog'liq harajatlar yo'q, ishlab chiqarishda tovarlarni joylarda iste'molini tashkil qilish bilan bog'liq harajatlar yo'q. Shu bilan bir qatorda ishlab chiqarishda hom ashyo va materiallar qiymati tannarx tarkibiga kiritiladi, ommaviy ovqatlanishda esa ishlab chiqarish va muomala harajatlariga kiritilmaydi. Shu sababli ommaviy ovqatlanishning ishlab chiqarish va muomala harajatlari ularning o'zi ishlab chiqargan mahsulotlari tannarhini to'la aks ettirmaydi, ularda faqat mahsulot ishlab chiqarish ularni sotish, iste'molni tashkil qilish va sotib olingan tovarlarni sotish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan joriy harajatlar aks ettiriladi.

Ommaviy ovqatlanishni ishlab chiqarish harajatlari tarkibiga: ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan ishchilarni ish haqi; hom ashyo va yarim fabrikatlarni tashish, saqlash bilan bog'liq, yoqilg'i va elektrenergiyaga harajatlar, asosiy fondlar (ishlab chiqarish bilan bog'liq) amortizatsiyasi, ularni ijarasi, ta'minlash harajatlari; muddati bir yilgacha bo'lgan mehnat vositalarni eskirishi bilan; maxsus kiyim kechaklarni eskirishi, yuvish, ta'mirlash bilan bog'liq harajatlar kiritiladi.

Tayyor mahsulotlarni joylarda iste'mol qilishni tashkil qilish bilan bog'liq harajatlar: o'zi ishlab chiqargan ovqatlarni va sotish uchun sotib olingan tovarlarni iste'mol qilishni tashkillashtirish bilan band bo'lgan ishchilar ish haqi (ofitsantlar, ovqatlanish zallari metodellari, administratorlari, idish-tovoq yuvuvchilar, zalni

tozalovchilar, garderobchilar va hakoazolalar); ovqatlanish zali bilan, jixozlarni eskirishi, ijarasi va ta'minlash bilan bog'liq harajatlari; idish-tovoqlarni eskirishi; zal ishchilarini maxsus kiyim kechaklarini yuvish, ta'mirlash bilan bog'liq bulgan harajatlardan tashkil topadi.

Tovarlarni sotish bilan bog'liq harajatlari: sotish uchun sotib olingan tovarlarni sotish (ularni joylarda iste'mol qildirish bilan bog'liq harajatlardan tashqari) bilan bog'liq tegishli muomala harajatlari moddalaridan tashkil topadi.

Muomala harajatlarini yuqoridagidek tasniflash amaliyotda ishlatilmaydi. Lekin ularning miqdorini ekspert tekshirish, tanlov tekshirishlar orqali hisob-kitob qilish mumkin.

Yuqoridagilardan tashqari har qanday sub'ektida mavjud bo'lganidek ommaviy ovqatlanish korxonalarida ham «Ma'muriy-boshqaruv harajatlari» alohida hisobga olinadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevral 54-son qarori bilan tasdiqlangan Nizomga binoan muomala harajatlari sotish harajatlari, ma'muriy harajatlari; boshqa operatsiya harajatlariga bo'lingan.

Muomala harajatlarini mohiyati, tabiati, tasnifi, ko'rsatkichlari ularni tahlil qilish va rejalashtirish usullari darslikning 12-bobida batafsil yoritilgan. Faqat chakana savdo «Chakana tovar aylanishi» ko'rsatkichi ishlatilgan joylarda ommaviy ovqatlanishni «Umumiy tovar aylanishi» (chakana+ulgurji) ko'rsatkichi ishlatilishi zarur.

17.3. Ommaviy ovqatlanishda foyda va rentabellik.

Foyda va rentabellik mohiyati, ahamiyati tahlili va rejalashtirish masalalari savdo korxonalariga mos holda darslikning 13.2 bobida yoritilgan.

Ushbu joyda bizlar ommaviy ovqatlanish sohasining hususiyatlariga bog'liq bo'lgan, foyda va rentabellik ko'rsatkichlariga ta'lluqli masalalarni yoritish bilan chegaralanamiz.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevral 54-son qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va

sotish harajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom ko'rsatmalaridan kelib chiqib, ommaviy ovqatlanishda foydani shakllanish xususiyatlarini e'tiborga olgan holda foyda va rentabellikni shakllanish ko'rsatkichlarini aniqlash usullarini ko'rib chiqamiz.

Foydani alohida turlarini hisoblashda quyidagi usullardan foydalanishni tavsiya qilamiz:

1. Tovarlarini sotishdan olingan yalpi daromad – (YAD)

$$YAD = OOUTA - STMXH$$

Bu yerda;

OOUTA - Ommaviy ovqatlanishni umumiy tovar aylanish (chakana+ ulgurji);

STMXH - xom ashyolar, yarim fabrikatlar va tovarlarni harid qiymati;

Jumladan:

1.1 O'z mahsulotlarini sotishdan olingan daromad - (O'MSD)

$$O'MSD = SMST - XYAXQ$$

Bu yerda;

SMST – sotilgan mahsulotlardan sof tushum (o'zi ishlab chiqargan mahsulotni sotish + mahsulotni ulgurji sotish);

XYAXQ - xom ashyo va yarimfabrikatlarni harid qiymati;

1.2 Sotib olingan tovarlarni sotishdan daromad- (STSD)

$$STSD = STSST - STXQ$$

Bu yerda;

STSST- sotib olingan tovarlarni sotishdan sof tushum;

STXQ- sotib olingan tovarlarni harid qiymati.

2. Ommaviy ovqatlanishni muomala harajatlari (OOMx)jami:

2.1. Mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni sotish harajatlari

$$(MICHSMx);$$

2.2. Sotib olingan tovarlarni sotish harajatlari (STSMx).

Ushbu ko'rsatkichlar buxgalteriya hisobotlari asosida ekspert baholash orqali hisob-kitob qilinishi mumkin.

3. Ommaviy ovqatlanishda mahsulotlar va tovarlarni sotishdan olingan yalpi foydasi - (MTSYAF)

$$\text{MTSYAF} = \text{YAD} - \text{OOM}_x;$$

3.1 O'z mahsulotlarini sotishdan olingan foyda – (UMSF)

$$\text{UMSF} = \text{UMSD} - \text{MICHSM}_x;$$

3.2 Sotib olingan tovarlarni sotishdan olingan foyda – (STSF)

$$\text{STSF} = \text{STSD} - \text{STSM}_x;$$

4. Asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda – (AFF)

$$\text{AFF} = \text{MTSYAF} + \text{BD} - \text{BZ};$$

Bu yerda;

BD , Bz – tegishlicha asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar va zararlar (17.1.1 chizmada ularni tarkibi keltirilgan).

5. Umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda – (UF)

$$\text{UF} = \text{AFF} + \text{MD} - \text{MX};$$

Bu yerda;

MD, MX – tegishlicha moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va harajatlar (17.1.1 chizmaga qaralsin).

6. Soliq to'languncha olingan foyda- (STF)

$$\text{STF} = \text{UF} + \text{FF} - \text{FZ};$$

Bu yerda;

FF, FZ – tegishlicha favqulodda foyda va zararlar.

7. Sof foyda – (SF)

Bu yerda;

YAST – yalpi soliq to'lovi;

MMS – mol- mulk solig'i .

Ommaviy ovqatlanishda savdodagi kabi foyda xo'jalik faoliyatining samarasi hisoblandi, shu sababli uni nisbiy samaradorligi ko'rsatkichi sifatida rentabellik ko'rsatkichi ishlatiladi.

Rentabellik foydani xo'jalik faoliyatiga aloqador tovar aylanishi, harajatlar, daromad hamda resurslarga nisbatan foizda yoki koeffitsiyentda aniqlanadigan nisbiy ko'rsatkichdir.

Amaliyotda asosan faoliyatni samarasini baholashda, uni tahlil qilishda va rejalashtirishda tovarlarni sotish rentabelligi ko'rsatkichi ishlatiladi. Ushbu ko'rsatkich amalda sof foydani 100,0 ga ko'paytirib ommaviy ovqatlanishni umumiy tovar aylanish summasiga (OOUTA) bo'lish orqali aniqlanadi.

Bizning fikrimizcha, foydani shakllanishini yangi tartibidan kelib chiqqan holda, «Tovarlarni sotish rentabelligi» yoki «Tovar aylanish rentabelligi» (Rta) (bu ikkala ma'noni sinonim sifatida ishlatmoqdamiz) quyidagicha aniqlash maqsadga muvofiqdir.

$$P_{TA} = \frac{MTCЯ\Phi \cdot 100,0}{OOYTA}$$

Rentabellikni boshqa ko'rsatkichlarini pastda izohlaymiz.

Rentabellikni tahlili jarayonida ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim.

Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

- chakana tovar aylanishi hajmi (OOTA) va tarkibi ($OOTA_{i-n}$), so'mda;
- sotishdan olingan yalpi daromad (YAD), so'mda;
- sotib olingan tovarlarni sotishdan olingan foyda (STSF), so'mda;
- o'z mahsulotlarini sotishdan olingan foyda (UMSF), so'mda;
- mahsulotlar va tovarlarni sotishdan olingan foyda (MTSYAF), so'mda;
- asosiy faoliyatdan ko'rilgan foyda (AFF), so'mda;
- umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda (UF), so'mda;
- soliq to'languncha olingan foyda (STF), so'mda;
- sof foyda (SF), so'mda;
- muomala harajatlari (Mx), so'mda;

- muomala harajatlarini darajasi (Umx), %;
- asosiy fondlarni ishlatilishi rentabelligi (AFi_r) va daromadliligi (AF_{i-d}), %. Bu ko'rsatkichlarni quyidagicha aniqlanishini tavsiya qilamiz.

$$A\Phi_{u.p} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{A}; \quad A\Phi_{u.d} = \frac{ЯД \cdot 100}{A}$$

Bu yerda: A – asosiy fondlar ammortizatsiyasi summasi.

- aylanma mablag'larni rentabelligi (Ray_m) va ularni daromadlikligi (Day_d), %. Bu ko'rsatkichlar quyidagicha aniqlanishi mumkin:

$$D_{ay.m} = \frac{MTCЯ\Phi \cdot 100}{A\bar{y}M(\bar{\epsilon}ku\bar{3})}; \quad D_{ay.x} = \frac{ЯД \cdot 100}{A\bar{y}M(\bar{\epsilon}ku\bar{3})}$$

Bu yerda: Ay.M - o'rtacha aylanma mablag'lar summasi;

$\bar{3}$ - o'rtacha tovar zahiralari summasi.

- ishchi-xodimlarni rentabelligi (Di_x) va daromadliligi (Di_x), koeffitsiyentlarda. Ushbu ko'rsatkichlarni quyidagicha aniqlash tavsiya qilinadi:

$$D_{u.x} = \frac{Y\Phi}{\bar{X}}; \quad D_{u.d} = \frac{ЯД}{\bar{X}}$$

Bu yerda: $\bar{X}$ - xodimlarni yillik o'rtacha soni, kishi.

- muomala harajatlarini rentabelligi (Mx_r):

$$M_{x.p} = \frac{MTCЯ\Phi \cdot 100}{Mx}; \quad \text{Bu yerda: } Mx - \text{ muomala harajatlari summasi.}$$

- ish haqi fondini rentabelligi (Ix_{f.r}) koeffitsiyentda yoki %. Bular tegishli uchun quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{x.f.p} = \frac{Y\Phi}{I_{x.f}}; \quad I_{x.f.p} = \frac{Y\Phi \cdot 100}{I_{x.f}}$$

Foyda va rentabellikni tahlil qilish jarayonini xususiyatlari, ushbu ko'rsatkichlarni shakllanishi va tarkibi to'g'risidagi ko'rsatkichlardan kelib chiqadi.

Biz yuqorida ommaviy ovqatlanish sohasi korxonalari xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, uni daromadlari va foydasini shakllanishi xususiyatlarni, ularni tasnifini, ko'rsatkichlarni yoritib o'tdik. Ushbu ko'rsatkichlarni tahlil qilish usul va uslublari jarayoni savdo korxonalaridagi tahlil jarayoniga mos keladi. Farqi shundaki, bu yerda chakana savdo o'rniga ommaviy ovqatlanishning tegishli ko'rsatkichlari ishlatiladi.

So'nggi yillarda qator iqtisodiy ko'rsatkichlarni rejalashtirish masalalariga barcha sohalardagi xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda bir muncha e'tibor pasaygan bo'lsada, uning mazmuni va ahamiyati pasayganicha yo'q. Chunki rejalashtirish ma'muriy buyruqbozlik tizimining elementi emas balki, bozor iqtisodiyotining ham ajralmas bir bo'lagi ekanligi isbotlandi. Raqobat muhitining kuchayishi barcha boshqa soha sub'ektlaridagi kabi ovqatlanish xizmatlarini ko'rsatuvchi sub'ektlarda rejalashtirishga kengroq e'tibor qaratish zaruriyatini keltirib chiqardi.

Ovqatlanish korxonalarida barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar rejalashtirilishi mumkin. Ammo xo'jalik faoliyatining provard maqsadi foyda olish ekan, foyda va rentabellikni rejalashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foyda va rentabellikni rejalashtirishni asosiy maqsadi ovqatlanish korxonalarining xususiyatlari va ularning umumiy maqsadidan kelib chiqishi zarur.

Ovqatlanish korxonalarining xususiyatlari ular faoliyatida ishlab chiqarish, ayriboshlash, ya'ni oldi – sotdi jarayoni va ishlab chiqargan mahsulotni o'z joyida iste'mol tashkil qilish, sotish uchun sotib olingan tovarlarni sotish kabi funksiyalarni bajarish bilan belgilanadi. Ushbulardan kelib chiqib, ovqatlanish korxonalarining umumiy maqsadi sifatli mahsulot ishlab chiqarish, joyida sotish, iste'molni tashkil qilish sotish uchun sotib olingan tovarlarni sotish asosida daromad yoki foyda olishga erishishdir.

Ovqatlanish korxonalarining foydasi bir tomondan, yuqorida keltirilgan funksiyalarni bajarilish shart – sharoitlari, hajmi va tarkibiga; ikkinchi tomondan, daromadlarning turlari va shakllanishiga; uchinchi tomondan, ovqatlanish korxonalarining harajatlari miqdori va tarkibiga bog'liq bo'ladi.

Foyda har qanday korxonada, jumladan ovqatlanish korxonalarini uchun ham ularning rivojlanish manbai bo'lib hisoblanadi. Uning yana bir muhim tomoni, jamiyat taraqqiyotini ta'minlashga asos bo'lib xizmat qiladi.

Yuqoridagilar foydani rejalashtirish qanday muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlab turibdi.

Foydani rejalashtirishdan asosiy maqsad – biror tomondan, korxonani kelajakda rivojlanishini ta'minlaydigan miqdordagi foydaga erishish bo'lsa; unga erishish uchun ovqatlanish korxonalarini aholi talabiga javob beradigan, yuqori sifatli oziq – ovqat mahsulotlarini ishlab chiqishi, sotishi va iste'mol qilinishi sotish uchun sotib olingan tovarlarni sotish uchun yuqori darajadagi xizmatni tashkil qilishiga bog'liqdir. Bu muhit foydani rejalashtirish maqsadini ikkinchi tomonini namoyon qiladi.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun foydani rejalashtirish quyidagi vazifalarni o'zida mujassamlashtirishi kerak.

- asosiy maqsadga erishishni ta'minlaydigan tijorat g'oyalarini aniqlash;
- foydaga ta'sir qiluvchi barcha omillarni o'tgan yillarga kompleks tahlil qilish va kelajakka bashorat qilish;
- foydaga bevosita ta'sir qiluvchi omillardan kelib chiqib korxonani bezararlik nuqtasini aniqlash;
- bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha resurslardan oqilona, ratsional foydalanish, harajatlarini tejamligini, moliyaviy natijalarni optimalligini ta'minlash;
- rejani bozor kon'yukturasi o'zgarish ehtimollariga mo'ljallangan alternativ variantlarini tayyorlash;
- ishlab chiqilgan va qabul qilingan rejani bajarilishini ta'minlaydigan chora – tadbirlarni belgilash va nazorat qilish.

Foyda va rentabellikni rejalashtirishda bir qancha usullardan foydalanish tavsiya qilinadi.

Ular qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin;

- daromadlar va harajatlar balansi;

- texnik – iqtisodiy hisob–kitob usuli;
- bezararlik (zararsizlik) nuqtasini aniqlash usullari;
- elastiklik koeffitsentlarini qo‘llash usuli;
- iqtisodiy- matematik usullar.

Balans usuli amaliyotda tovar aylanish ko‘rsatkichlarini rejalashtirishda, aholi daromadlari va harajatlarini aniqlashda keng qo‘llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Biz ovqatlanish korxonalari foydasini rejalashtirishda balans usulidan keng foydalanishni tavsiya qilamiz. Balansning chap qismida ommaviy ovqatlanish korxonasining barcha daromadlari miqdori, o‘ng qismida harajatlarning barcha turlari miqdori va korxonaning foydasi ko‘rsatiladi.

Bizningcha balans tarkibini quyidagi shaklda tuzish maqsadga muvofiqdir.

17.3.1. chizma

Ovqatlanish korxonasining daromadlar, harajatlar va foydasi balansi

(ming so‘m)

Daromadlar	Summa	Harajatlar va foyda	Summa
1.Sotishdan olingan daromadlar – jami Jumladan: 1.1.O‘zlari ishlab chiqargan mahsulotlarni sotishdan olingan daromadi. 1.2 Sotib olgan tovarlarni sotishdan olingan daromadi. 2.Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar. 3. Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar. 4. Favqulotda daromadlar.		1.Sotish tannarxiga kiritilgan harajatlar. 2. Davr harajatlari. 2. 1. Sotish harajatlari. 2.2. Ma‘muriy harajatlar. 2.3. Boshqa operatsion harajatlari. 3. Kelgusi davr harajatlari. 4. Asosiy bo‘lmagan faoliyatga doir harajatlar. 5. Moliyaviy faoliyatga doir harajatlar. 6. Favqulotda harajatlar.	

5. Yalpi daromad.		7. Jami harajatlar summasi.	
		8. Soliq to'languncha foyda. 9. Yalpi daromad solg'i. 10. Mol mulk solig'i. 11. Sof foyda.	
Balans		Balans (7+8+11)	

Texnik-iqtisodiy hisob kitob usulidan balansdagi ko'rsatkichlarni aniqlashda keng foydalanish mumkin va foydani alohida turlarini aniqlashda ishlatiladi. 1999 yil 5 fevraldagi Vazirlar Mahkamasining 54 son qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish harajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq ommaviy ovqatlanish korxonalarining foydasining hisob kitob qilish usuli 17.3. paragrafda yoritilgan.

Bezaratlik nuqtasini aniqlash orqali foydaga ta'sir qiluvchi omillarning qancha miqdorida sof foydaga erishish mumkinligi aniqlanadi. Uning uchun quyidagi formulalardan foydalanish mumkin.

$$1. \quad \text{BN} = \frac{\text{DX}}{1 - \frac{\text{YX}}{\text{OOUTA}}};$$

bunda: **DX** – doimiy harajatlar (muomala va ishlab chiqarish harajatlarini) o'zgarish qismi;

OOUTA – ovqatlanish korxonalarining umumiy tovar aylanishi,

Ux ommaviy ovqatlanish korxonasini o'zgaruvchan harajatlari

$$2. \quad \text{BN} = \frac{\frac{\text{DX} \cdot 100}{\text{D} \cdot 100}}{\text{OOUTA}};$$

bunda **D** – daromadlar.

$$BH = \frac{OOYTAx\Delta X}{OOYTA - Yx}$$

Elastiklik koeffitsenti foydaga ta'sir qiluvchi omilning 1 % o'zgarishi foydani qancha foizga o'zgarishiga olib kelishini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich o'tgan yillar ma'lumotlarini tahlil qilish orqali hisob-kitob qilinadi va rejalashtirilgan yilga ta'sir qiluvchi omilni o'zgarish miqdoriga koeffitsiyentni ko'paytirish orqali foydani o'zgarish darajasi aniqlanadi.

Elastiklik koeffitsentini umumiy ko'rinishi quyidagi formula orqali aniqlanadi.

$$Ke \frac{\Delta Y \cdot 100}{Y} : \frac{\Delta X \cdot 100}{X} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \cdot \frac{X}{Y}$$

Bunda: u- foydaning miqdori;

X- ta'sir qiluvchi omilning miqdori.

Foydaning o'zgarish miqdori « ΔY » unga ta'sir qiluvchi omilning « ΔX » o'zgarish miqdoriga nisbatan qanday darajada o'zgarishini ko'rsatadi. Uni hisoblash uchun korrelyatsion tenglamadan foydalanish mumkin. Agar bog'liqlik to'g'ri chiziqli bo'lsa,

$u = a + vx$, unda $Ke = v \cdot \frac{\bar{X}}{\bar{Y}}$; «v» - regressiya koeffitsenti, uni yuqorida

keltirilgan tenglamani yechish orqali aniqlash mumkin bo'ladi.

Foydani rejalashtirishda iqtisodiy matematik usullardan ham keng foydalanish mumkin bo'ladi. Agar uning uchun yetarli ma'lumotlar mavjud bo'lsa. Masalan ko'p faktorli regression modellardan foydalanish mumkin.

Foydani miqdori aniqlangandan keyin rentabellik ko'rsatkichi aniqlanadi.

Amaliyotda rentabellik asosan foyda summasini 100 ko'paytirib, ommaviy ovqatlanish korxonasini umumiy tovar aylanishiga bo'lish bilan aniqlanadi.

Ushbu ko'rsatkich bilan bir qatorda foydani ishlab chiqarish va muomala harajatlariga nisbatan; korxonaning daromadiga nisbatan; ish haqiga nisbatan va h.k. nisbatan aniqlash ham mumkin.

Tayanch iboralar: tovar aylanishi, qiymat, baho, ustama, yalpi daromad, tovarlarni sotishdan olingan daromad, asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlar, moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar, favqulotdagi daromadlar, foyda, rentabellik, reja, rejalashtirish, prognoz, bezararlik nuqtasi, elastiklik koeffitsiyenti, balans, harajatlar, daromadlar, samaradorlik.

Takrorlash uchun savollar:

1. Daromadlar tushunchasi mohiyatini yoritib bering.
2. Ommaviy ovqatlanishning daromadini ta'rifini ayting.
3. Ommaviy ovqatlanishning daromadiga qanday tariflar berilganQ
4. Nega savdoning daromadi uni faoliyatining bahosi deyiladiQ
5. Ommaviy ovqatlanishning daromatlari qanday yo'nalishlarda ishlatiladiQ
6. Daromatlarni qanday turlarini bilasiz va ular tarkibiga nimalar kiradiQ
7. Daromatlarni tahlil qilishni vazifalarini ayting.
8. Daromatlarni tahlil qilishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladiQ
9. Daromatlarni tahlil qilishda qanday ko'rsatkichlar aniqlanadiQ
10. Daromadlarga qanday omillar ta'sir qiladiQ
11. Daromadlar qanday rejalashtiriladiQ
12. Foydani rejalashtirish va prognozlashni ahamiyatini yoritib bering.
13. Foyda va rentabellikni rejalashtirishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladi.
14. Foyda va rentabellikni rejalashtirishni maqsadi nimalardan iboratQ
15. Foyda va rentabellikni rejalashtirishda qanday vazifalar hal qilinadiQ
16. Foydani rejalashtirishda qanday usullardan foydalaniladiQ
17. Foydani rejalashtirishda tuziladigan balans mazmunini yoritib bering.
18. Texnik-iqtisodiy hisoblar usuli qanday va qaysi holda ishlatiladiQ
19. Bezararlik nuqtasi qanday aniqlanadiQ
20. Elastiklik koeffitsiyentini mohiyatini yoritib bering.
21. Savdoda samaradorlikni mohiyatini yoritib bering.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

1. O‘zbekiston Respublikasi Mulkchilik to‘g‘risidagi Qonun. 1990 yil 31 oktyabr O‘zbekiston Oliy Sovetining Vedomostlari, 1990 yil №31-33.
2. O‘zbekiston Respublikasida Mulkchilik to‘g‘risidagi Qonunga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish haqida O‘zbekiston Respublikasining 1993 yil 7 may Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993 yil, 5-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi korxonalar to‘g‘risida Qonun. 1991 yil 15 fevral O‘zbekiston Respublikasi Qonun va farmonlari. Toshkent. “O‘zbekiston”, - 1992.
4. O‘zbekiston Respublikasining Kooperatsiya to‘g‘risidagi 1991 yil 14 iyun Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1991 yil, 8-son.
5. O‘zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida 1991 yil 14 iyun Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi. 1991 yil, 8-son.

6. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida o'zbekiston Respublikasining 1991 yil 19 noyabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1992 yil, 1-son.
7. Monopolistik faoliyatni cheklash to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1992 yil, 2 iyul Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1992 yil, 10-son.
8. «Xususiy korxonalar to'g'risida» Qonuni. 2003 y. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengash axborotnomasi 2004 yil 3-son.
9. Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1992 yil 9 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993 yil, 1-son.
10. Mahsulot belgilari va xizmat ko'rsatish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1993 yil, 7 may Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993 yil, 6-son.
11. Cimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1993 yil, 2 sentyabr Qonuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993 yil 9-son.
12. Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 24 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997 yil 4-5 son.
13. O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonuni. 1991 yil 15 fevral (7 – may 1993 yil o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan). O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risida Qonun iujjatlari. Toshkent «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1999 yil.
14. O'zbekiston Respublikasi «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish to'g'risida» Qonun. 1991 yil 21 dekabr. 1998 yil 29 avgustda o'zgartirishlar kiritilgan.
15. Oziq – ovqat mahsulotlarining sifati va xavfsizligi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1997 yil 30 avgust Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997 yil 9 son.

16. O'zbekiston Respublikasi, 1998 yil, 30 apreldagi Fermer ho'jaliklari to'g'risidagi Qonuni.
17. O'zbekiston Respublikasi 1998 yil, 30 apreldagi Dexqon ho'jaliklari to'g'risidagi Qonuni.
18. Eishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni 1998 yil 30 aprel.
19. O'zbekiston Respublikasi qishloq ho'jalik korxonalarini sanatsiya qilish to'g'risidagi 1997 yil 25 dekabrda Qonuni. Xalq so'zi 1997 yil, 15 yanvar.
20. Standartlashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi 1997 yil, 28 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy kengashining axborotnomasi. 1994 yil 2-son.
21. Mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining 1993 yil 28 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1994 yil 2-son.
22. Bankrotlik to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 2003 yil 24 aprel Qonuni. Xalq so'zi 2004 yil 2-iyul.
23. Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining axborotnomasi 1996 yil 5-6 son.
24. Tovar bozorlarida monopolistik raqobatni cheklash to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1996 yil 27 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997 yil 2-son.
25. O'zbekiston Respublikasi qishloq ho'jalik kooperativ (shirkat ho'jaligi) to'g'risida Qonun. 1998 yil 30 aprel O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1998 yil 5-6 son.
26. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik va tabirkorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida» 1999 yil 14 aprel Qonuni. Xalq so'zi. 1999 yil, 29 aprel.
27. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1998 yil, 24 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi 1999 yil, 1-son.

28. Investitsiya faoliyati to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1998 yil 24 dekabr Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis axborotnomasi, 1999 yil 1-son.
29. Reklama to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonuni. Oliy Majlisining axborotnomasi. 1999 yil, 1-son.
30. Lizing to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1998 yil, 14 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1999 yil, 5-son.
31. Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 1998 yil, 14 aprel Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi. 1999 yil, 5-son.
32. Faoliyatning ayrim turlarini lizinglash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi 2000 yil, 25 may Qonuni. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy Qonunlari 8-son. 2000.
33. Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni. 2000 yil, 25 may. O'zbekiston Respublikasi moliyaviy Qonunlari. 8-son 2000.
34. Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasining 2002 yil, 12 dekabr Qonuni. Xalq so'zi 2003 yil 13 dekabr.
35. O'zbekiston savdo-sanoat palatasini tashkil qilish to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 7.07.2004 yil farmoni.
36. Ulgurji va chakana savdoni liberallashtirish hamda uni rivojlantirish uchun qulay shart sharoit yaratish chora tadbirlari to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 23 fevraldagi farmoni.
37. Ulgurji savdo korxonalarini uyushmasi faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 6 martdagi qarori.
38. «O'zbekiston Respublikasida 2006-2010 yillarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini rivojlantirishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 17 aprel qarori.

39. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 20 avgust 2003 yilgi qarori.
40. 2003-2006 yillarda chakana savdo, umumiy ovqatlanish va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini tarmoqlarini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 13 fevral 2003 yilgi qarori.
41. O'zbekiston Respublikasi «Kichik korxonalar to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992 yil 26 fevral 85 sonli qaror.
42. O'zbekiston Respublikasi «Xususiy tadbirkorlik to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995 yil 15 fevral 55-sonli qarori.
43. «Kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish mexanizmini takomillashtirish». O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 may 32 sonli qarori.
44. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalariga soliq solish tartibi to'g'risida» 1998 yil 10 aprel 153-son qarori.
45. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalariga soliq solish tartibi to'g'risida» 1998 yil 10 aprel 153-son qaroriga o'zgartirishlar kiritish haqida» O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining 1998 yil 14 yanvar 20 son qarori.
46. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish harajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida Nizomni tasdiqlash haqida» 1999 yil 5 fevral 54-son qarori.
47. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish harajatlari tarkibi hamda moliyaviy

natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida Nizomga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi 2003 yil 15 oktyabr 444 son qarori.

48. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish yo'lida. Toshkent., O'zbekiston, 1995.

49. Karimov I.A. O'zbekiston – bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. Toshkent., O'zbekiston, 1995.

50. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining ta'moyillari. Toshkent., O'zbekiston, 1995.

51. Abdulkarimov I.T., Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Korxonaning iqtisodiy salohiyati tahlili. Toshkent. «Iqtisodiyot va xuquq dunyosi», 2003.

52. Abdulkarimov B.A. va boshqalar «Korxonalar iqtisodiyoti», Darslik, Toshkent «Fan», 2005.

53. Abdulkarimov B.A. «Ichki savdo iqtisodiyoti». Darslik., T., «Fan va texnologiyalar», 2007.

54. Abdulkarimov B.A. Bozor iqtisodiyoti sharoitida biznes – rejaning mohiyati. Ma'ruza matni, Samarqand. 1997.

55. Abulqosimov H. Korxonaning xalqaro marketing faoliyati. Toshkent: «Akademiya» 2002.

56. Akio Morita. Sdelano v Yaponii. M.: «Znaniye». 1991.

57. Bea F.K., Dixtla E., Shveytsera M. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. M.; Izdatelskiy dom «INFRA - M», 1999.

58. Bozor munosabatlari sharoitida milliy iqtisodiyotning rivojlanishi. Toshkent., «O'qituvchi», 1996

59. Burov V.P. i dr. Biznes plan firmi. M.: «EKMOS», 2000.

60. Vorst Y., Reventlou P. Ekonomika firmi. Uchebnik. (perevod s datskogo). M.: «Visshaya shkola», 1994.

61. G'ozibekov D.Ye. Investitsiyalarni moliyalashtirish masalalari. Toshkent: «Moliya», 2003.

62. Golovkova N.S., Zabolatnaya N.V., Sherbakova I.G. Finansova-ekonomicheskoye sostoyaniye predpriyatiya: Uchebnoye posobiye. BUPK.

63. Granatkin Yu.A., Istamov D.I., Ergashev X.K. Osnovi predprinimatelstva. Sankt-Peterburg – 1993.
64. Davidyanu D.B. Pokazateli i otsenka effektivnosti ekonomiki v usloviyax rinochnix otnosheniy (Makro i mikro uroven). Stavropol. «Kavkazskiy kray», 1998.
65. Dadaboyev Yu.D. i dr. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. Tashkent: Ferganskiy nauchniy sentr. 1998.
66. Zaharov A.N i dr. Upravleniye kachestvom produkcii. Uchebnoye Posobiye, BUPK. Belgorod. 2003.
67. «Instruksiya po statistike chislennosti i zarabotnoy plate rabotayushix po neymu». Utverjdена Postanovleniyem Mikmakroekomstata Respubliki O'zbekistan №33 ot 26 oktyabrya 1998 g.
68. Istamov D.I., Granatkin Yu.A., Muhammedov M.M., Xodjayev E.N. Ekonomicheskiye bezopasnost predpriyatiya i zashita kommercheskoy tayni. Uchebnoye posobiye. Samarkand, 1995.
69. Istoriya menedjmenta. M.: «INFRA-M», 1997.
70. Yo'ldoshev N.Q. Savdo korxonasi iqtisodi, O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2005 y.
71. Kadzumi Tatensi. Vechniy dux predprinimatelstva. Kiyev. «Ukrzakdonvizaservis», 1992.
72. Kak rabotayut yaponskiye predpriyatiya. M.: «Ekonomika», 1989.
73. Kiselev A.P. Teoriya i praktika sovremennogo biznesa. Kiyev «LIBRA», 1995.
74. Korxonalarning bozor modeli. Ma'ruza matni. Qutbetdenov A.T., Abdukarimov B.A. Samarkand, 2000.
75. Pardayev M.Q., Abdukarimov B.A. Mehnat iqtisodi va sotsiologiyasi. O'quv qo'llanma. Samarqand, 2002.
76. Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. O'quv qo'llanma. I-II qism. Toshkent: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2001.

77. Parpiyev U., Salamov I. Bozor iqtisodiyoti asoslari va ishlab chiqarishni tashkil etish. Toshkent: «Sharq», 1996.
78. Rayzberg B.A. Osnovi ekonomiki. Uchebnoye posobiye. M.: «INFRA-M», 2000.
79. Raitskiy K.A. «Ekonomika predpriyatiya». Uchebnik. M.: INFRA-M.1999.
80. Rubin Yu.B. Biznes i ekonomika. M.: «Znaniye», 1991.
81. O‘razov K.B. «Savdoda buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish». Toshkent: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 2004.
82. Sevlinyans G.Ye., Xadjayev E.N. Predprinimatelstvo v Respublike O'zbekistan. Tashkent. «Meros» 1993.
83. Sovremennaya ekonomika. Uchebnoye posobiye. Rostav-na-Donu: «Feniks», 1996.
84. Srebnik B.V., «Ekonomika trgovli». Uchebnik. M.: Visshaya shkola», 1998.
85. «Torgovaya delo: Ekonomika i organizatsiya». Uchebnik. M.: INFRA-M. 1997.
86. Sulaymonov Sh.S. Iqtisodiyot nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. O‘sh,1998.
87. Tadbirkorlik va biznes asoslari. O‘quv qo‘llanma. E.N.Xadjayev, R. G. Yunusova, Abdukarimov B.A. va boshqalar. Samarqand Zarafshon. 1994.
88. Xeyns P. «Ekonomicheskiy obraz mishleniya». Perevod s angliyskogo. M.: «Novosti». 1991.
89. Chjen V.A. va boshqalar. Xususiylashtirish asoslari. I tom. Toshkent: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» nashriyot uyi, 1996.
90. Chjen V.A. va boshqalar. Pul va moliya bozorlari. II tom. Toshkent: «Biznes katalog», 1996.
91. Chjen V.A. va boshqalar. Bozor Qonuniyati asoslari. III tom. Toshkent: «Biznes katalog», 1996.
92. Chjen V.A. va boshqalar. Bozor va ochiq iqtisodiyot IV tom. Toshkent. «Biznes katalog». 1996.

93. Chjen V.A. va boshqalar. Bozor sharoitida mintaqaning tarmoq taraqqiyoti. V tom Toshkent: «Biznes katalog». 1997.
94. Egamberdiyev E., Xo‘jaqulov X. Kichik biznes va tadbirkorlik. Toshkent: Ma’naviyat, 2003.
95. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. Kollektiv avtrov pod red. Grebneva A.I.M.: «Ekonomika», 1997.
96. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. Kollektiv avtrov pod red. Prof. Gorfinkelya V.Ya., prof. Shvandara V.A.M.: «YUNITI», 2000.
97. Ekonomika predpriyatiya. Uchebnik. Minsk. Pod red. Xripacha V.A. Ekonompress, 2000.
98. Ekonomika predpriyatiya. Teksti leksiy. Maxmudov E.X., Yuldasheva Sh.M., Kalandarova S.G. TDIU. Toshkent, 2000.
99. «Ekonomika predpriyatiya (firmi)». Uchebnik. Kollektiv avtorov. M.: INFRA-M. 2004.
100. «Ekonomika predpriyatiya». Uchebnik. Pod redaksiyey akademika V.M. Semenova. OOO «Piter Press». 2007.
101. Ekonomicheskaya teoriya. Uchebnik. Toshkent: «Sharq», 1999.
102. «Ekonomika torgovogo predpriyatiya». Uchebnik dlya vuzov. Kollektiv avtorov. M.: «Ekonomika», 1997.
103. «Ekonomika torgovli». Uchebnik. Kollektiv avtorov. M.: «Ekonomika», 1990.
104. «Ekonomika torgovli». Uchebnik. Kollektiv avtorov. M.: «Ekonomika», 1980.
105. Ekonomika torgovli. Muhammedov M.M., Abdukarimov B.A., Altinbayev R.I., Qutbetdinov A.T., Uchebnoye posobiye. Samarkand, 1998.
106. Ekonomika predpriyatiya. Raitskiy K.A., Uchebnik. M.: - NVS. «Marketing», 2000.
107. Statisticheskiye sborniki Goskomstat O'zbekistana: «O'zbekistan v sifrax 2005»; «O'zbekistan v sifrax 2006»; «Torgovlya v O'zbekistane 2005»;

«Torgovlya v O'zbekistane 2006»; «Trud i zanyatost v O'zbekistane 2006»;
«Sotsialnoye razvitiye i uroven jizni naseleniya v O'zbekistane 2006».

Mundarija:

KIRISH.....	3
11-bob. Savdoda ish haqi.....	6
11.1 Ish haqi tushunchasi, mohiyati va ahamiyati.....	6
11.2 Ish haqini tashkil qilish qoidalari.....	15
11.3 Ish haqining shakllari, tizimi va hisoblash usullari.....	18
11.4 Ish haqi fondini tahlili	36
11.5 Ish haqi fondini rejalashtirish.....	50
12-bob. Muomala harajatlari.....	55
12.1. Harajatlar tushunchasi va muomala harajatlarining mohiyati, tabiati va ko'rsatkichlari.....	55
12.2. Muomala harajatlarining tasnifi.....	66
12.3. Muomala harajatlariga ta'sir qiluvchi omillar.....	70
12.4. Muomala harajatlarini iqtisodiy tahlili.....	72
12.5. Muomala harajatlarini rejalashtirish.....	89
13 bob. Savdo korxonalarining daromadi, foydasi va rentabelligi.....	98
13.1 Savdo korxonalari daromadlari.....	98
13.1.1 Savdo korxonalarining daromadlarining tabiati, mohiyati va turlari.....	98
13.1.2 Savdo korxonalari daromadlari tahlili.....	105
13.1.3 Savdo korxonalarining daromadlarini rejalashtirish va prognozlash.....	108
13.2. Savdo korxonalari foydasi va rentabelligini mohiyati va ahamiyati.....	111
13.2.1. Foyda va rentabellikni mohiyati va ahamiyati.....	111
13.2.2. Rentabellik ko'rsatkichlari va ularga ta'sir qiluvchi omillar.....	117
13.2.3. Foyda va rentabellikning tahlili.....	119
13.2.4. Foyda va rentabellikni rejalashtirish va prognozlash.....	127
13.2.5. Savdo korxonalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorligini mohiyati va ahamiyati.....	133
14-bob. Ommaviy ovqatlanish va uni tashkiliy iqtisodiy tavsifi.....	137
14.1. Ommaviy ovqatlanishni mohiyati, funksiyalari va vazifalari.....	137
14.2. Ommaviy ovqatlanishni iqtisodiyotda tutgan o'rni va ahamiyati.....	141

14.3.	Ommaviy ovqatlanishni tashkiliy shakllari va korxonalarining turlari.....	144
14.4.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarini ko‘rsatkichlar.....	146
15-bob.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarining mahsuloti va tovar aylanishi.....	151
15.1.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi ko‘rsatkichlarining xususiyatlari.....	151
15.2.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarining tovar aylanishi va mahsulotlari ishlab chiqarishini tahlili.....	153
15.3.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar zahiralarning xususiyatlari.....	160
15.4.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarida tovar aylashini rejalashtirish va ishlab chiqarish dasturi.....	162
15.5.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarida xom ashyo ta‘minoti va mahsulotlari balansi.....	167
16-bob.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarini asosiy fondlari va aylanma mablag‘larining xususiyatlari.....	173
16.1.	Ommaviy ovqatlanishda asosiy fondlarni xususiyatlari, ularning baholanishi va ko‘rsatkichlari.....	173
16.2.	Ommaviy ovqatlanishda aylanma mablag‘larni mohiyati, shakllanishi, ishlatilishi va ko‘rsatkichlari.....	176
17-bob.	Ommaviy ovqatlanish korxonalarining daromadlari, harajatlari foydasi va rentabelligi.....	181
17.1.	Ommaviy ovqatlanishda daromadlarning shakllanish xususiyatlari.....	181
17.2.	Ommaviy ovqatlanish sohasi harajatlarning xususiyatlari.....	187
17.3.	Ommaviy ovqatlanishda foyda va rentabellik.....	189
	Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.....	202

Oglavleniye

	Vvedeniye	3	
11 gl.	Zarabotnaya plata v torgovle	6	
11.1.	Ponyatiye, sushnost i znachenkiye zarabotnoy plati.....	6	
11.2.	Prinsipi organizatsii zarabotnoy plati.....	15	
11.3.	Formi, sistema i metodika rascheta zarabotnoy plati.....	18	
11.4.	Analiz fonda zarabotnoy plati.....	36	
11.5.	Planirovaniye fonda zarabotnoy plati.....	50	
12 gl.	Izderjki obrasheniya.....	55	
12.1.	Ponyatiye zatrat i sushnost, priroda i pokazateli izderjek obrasheniya.....	55	
12.2.	Klassifikatsiya izderjek obrasheniya.....	66	
12.3.	Faktori, vliyayushiye na izderjki obrasheniya.....	70	
12.4.	Ekonomicheskij analiz izderjek obrasheniya.....	72	
12.5.	Planirovaniye izderjek obrasheniya.....	89	
13 gl.	Doxodi, pribil i rentabelnost v torgovle	98	
13.1.	Doxodi torgovix predpriyatiy.....	98	
13.1.1.	Priroda, sushnost i vidi doxodov torgovix predpriyatiy.....	98	
13.1.2.	Analiz doxodov torgovix predpriyatiy.....	105	
13.1.3.	Planirovaniye i prognozirovaniye doxodov torgovix predpriyatiy.....	108	
13.2.	Sushnost i znachenkiye pribili i rentabelnosti torgovix predpriyatiy.....	111	
13.2.1.	Sushnost i znachenkiye pribili i rentabelnosti.....	111	
13.2.2.	Pokazateli rentabelnosti i faktori, vliyayushiye na nix.....	117	
13.2.3.	Analiz pribili i rentabelnosti.....	119	
13.2.4.	Planirovaniye i prognozirovaniye pribili i rentabelnosti.....	127	
13.2.5.	Sushnost i znachenkiye sotsialno-ekonomicheskoy effektivnosti torgovix predpriyatiy.....	133	
14 gl.	Ekonomiko-organizatsionnaya tavsifistika obshestvennogo pitaniya	137	
14.1.	Sushnost, funktsii i zadachi obshestvennogo pitaniya	137	
14.2.	Rol i znachenkiye obshestvennogo pitaniya v ekonomike	141	
14.3.	Organizatsionnie formi i tipi predpriyatiy bshestvennogo pitaniya.....	144	
14.4.	Pokazateli predpriyatiy obshestvennogo pitaniya.....	146	
15 gl.	Tovarooborot i produksiya obshestvennogo pitaniya.....	151	
15.1.	Osobennosti pokazateley tovaroooborota predpriyatiy obshestvennogo pitaniya.....	151	

15.2.	Analiz tovarooborota i proizvodstva produkcii v predpriyatiyax obshestvennogo pitaniya	153	
15.3.	Osobennosti tovarnix zapasov v predpriyatiyax obshestvennogo pitaniya.....	160	
15.4.	Planirovaniye tovarooborota v predpriyatiyax obshestvennogo pitaniya i ix proizvodstvennaya programma.....	162	
15.5.	Snabjeniya predpriyatiy obshestvennogo pitaniya sirem i ix produktoviy balans.....	167	
16 gl.	Osobennosti osnovnix fondov i oborotnix sredstv predpriyatiy obshestvennogo pitaniya.....	173	
16.1.	Osobennosti osnovnix fondov predpriyatiy obshestvennogo pitaniya, ix otsenka i pokazateli.....	173	
16.2.	Sushnost, formirovaniye, ispolzovaniya i pokazateli oborotnix sredstv v obshestvennom pitanii	176	
17 gl.	Doxodi, zatraty, pribil i rentabelnosti predpriyatiy obshestvennogo pitaniya.....	181	
17.1.	Osobennosti formirovaniya doxodov predpriyatiy obshestvennogo pitaniya.....	181	
17.2.	Osobennosti zatrat sferi obshestvennogo pitaniya.....	187	
17.3.	Pribil i rentabelnost v obshestvennom pitanii.....	189	
	Spisok ispolzovannoy literaturi.....	202	

Contents

	Introduction.....	3	
Chapter XI	Salary in trade.....	6	
11.1.	Concept, nature and significance of salary.....	6	
11.2.	Organizational principles of salary.....	15	
11.3.	Form, system and method in salary accounting... ..	18	
11.4.	Analysis of salary fund.....	36	
11.5.	Planning of salary fund.....	50	
Chapter XII	Distribution costs	55	
12.1.	Expenses concept and substance, nature and indices of distribution costs.....	55	
12.2.	Classification of distribution costs.....	66	
12.3.	Factors, influencing to distribution costs	70	
12.4.	Economic analyses of distribution costs.....	72	
12.5.	Planning of distribution costs	89	
Chapter XIII	Income, benefit and profitability in trade.....	98	
13.1.	Incomes of trade enterprises	98	
13.1.1.	Nature, substance and types of incomes of trade enterprises.....	98	
13.1.2	Income analysis of trade enterprises	105	
13.1.3	Planning and forecasting of incomes of trade enterprises	108	
13.2.	Substance and significance of benefit and profitability of trade enterprises	111	
13.2.1	Substance and significance of benefit and profitability ...	111	
13.2.2.	Profitability indices and factors, influencing to them ...	117	
13.2.3.	Benefit and profitability analysis	119	
13.2.4.	Benefit and profitability planning and forecasting.....	127	
13.2.5.	Substance and significance of social – economic efficiency of trade enterprises	133	
Chapter XIY	Economical – organizational characteristics in catering ..	137	
14.1	Substance, function and objectives of catering.....	137	
14.2	Role and significance of catering economics	141	

14.3	Organizational forms and types of catering enterprises....	144	
14.4	Indices of catering enterprises	146	
Chapter XV	Goods turnover and catering production	151	
15.1	Peculiarities of goods turnover indices of catering enterprises.....	151	
15.2	Analysis of goods turnover and producing products of catering enterprises	153	
15.3	Peculiarities stock –in-trade goods of catering enterprises.....	160	
15.4	Goods turnover planning in catering enterprises and there production program.....	162	
15.5	Supply of catering enterprises with raw materials and their product balance.....	167	
Chapter XVI	Peculiarities of capital assets and circulating assets of catering enterprises	173	
16.1	Peculiarities of capital assets of catering enterprises, their assessment and indices	173	
16.2	Substance, formation, usage and indices of circulating assets of catering enterprises.....	176	
Chapter XVII	Income, expenses, benefit and profitability of catering enterprises	181	
17.1	Income formation peculiarities of catering enterprises ...	181	
17.2	Expense peculiarities in catering sphere.....	187	
17.3	Benefit and profitability in catering enterprise.....	189	
	References	202	